

— SZÉCHENYI ÁGNES —

„Sznobok és parasztok”

VÁLASZ
1934–1938

Elvek, frontok, nemzedékek

ARGUMENTUM KIADÓ

A kötet a Magyar Könyv Alapítvány és a Soros Alapítvány
támogatásával jelent meg,

Szüleimnek és Keplernek

ISBN 963 446 041 0

Felelős kiadó Láng József,
az Argumentum Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Hegedős Mária
Műszaki szerkesztő Kiss Zsuzsa
Terjedelem 12,25 A/5 ív
Tördelte a CompuScript KKT
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme
Felelős vezető Roznai Zoltán

Tartalom

(A kurzív számok a fejezetekhez tartozó jegyzetekre utalnak)

Bevezető	11
„Mesebeli szörnyek a literátori simaság ellen”	17 <i>171</i>
„Az ifjú költő népe reprezentánsának érzi magát”	47 <i>177</i>
„Ezer csoda és ezer szociális szörnyűség”	80 <i>182</i>
„Alibi jobboldalissággal keverten”	112 <i>185</i>
„A feladatok biztosítják a folyóirat magyar jellegét”	144 <i>189</i>
„...ideje lejárt.”	164 <i>195</i>
Jegyzetek	171

Az író egy idő óta néptanító, segédlelkész és mezei bölcselő egy személyben; szemfogatva, gyáva lelkiismerettel titkolja ősi hivatását, a művészetét. ...az én nemzedékemnek Zúboly a kísértője, aki a zöldkeresztes nővértől kultuszminiszterig minden szerepet maga akar eljátszani.

Cs. Szabó László (1942)

Nekünk az arcvonalkunk volt világos és a hozzáképzelt nép volt álom! Nekik az eszmetárunk volt álom és a hozzátartozó parasztság volt valóságos és a tiszteletreméltó középosztály.

Ignotus Pál (1959)

Bevezető

Amikor a „Long Week End”, a két világháború közötti békeidőszak a végéhez közeledett – Magyarországon egy új irodalmi és társadalompolitikai folyóirat indult útjára, a *Válasz*. Hangsúlyozottan magyar folyóirat, nem egészen egy nyomtatott oldalas beköszöntőjében hétszer szerepel a „magyar” jelző. Kétszer európai kapcsolathányunkkal összefüggésben, az európai tájékozódás tökéletesítését tűzve ki célul, de a „magyarság válaszá-
nak” keresését hangsúlyozva. Elsősorban írók akartak válaszolni benne a magyar valóság kérdéseire. Törékeny, vitatható gondolatokkal keresték a feleleteket a nagy – az ő fogalmazásukban – sorskérdésekre. Európa eresztékei már másodszor recsegték a században. Angliában, Írországbán, Franciaországban, Portugáliában sorra formálódtak a fasiszta pártok, hadseregek, az új fasiszta „korporatív rendszeren nyugvó” alkotmányok. Németországban Hitler uralomra jut, s elsőként Gömbös Gyula köszönti fel személyesen.

A *Válasz* a magyar valóság egy szeletére figyelt, bár ez a szelet is nagyon nagy volt. Hárommillió koldus, az agrárlakosság kétharmada, az egész magyar társadalomnak durván egyharmada.

Azt az írócsoportot, amely a folyóirat törzsgárdája volt, együttesen „a népi írók mozgalmának” nevezi az irodalomtörténet. Sokszínű, olykor egymással össze nem férő társaság, akiket egybentartott a hangsúlyozott probléma relevanciája. Miként férne össze egyébként Németh László és Erdei Ferenc. Egy utópista az empirikus szociológiussal. Veres Péter az előbbiekkal, hiszen Németh is, Erdei is a „kifelé a parasztságból” jelszavát vallotta, míg Veres Péter a magyar ember ideáltípusának a ridegparasztot tartotta. Volt, aki „harmadik” utat akart, volt, akit a politika hivatásának pontos értelmezése és értékrendszere a kommunisták felé vitt. S volt, aki néhány év múltán a szélsőjobb karjaiban kötött ki.

Legnagyobb buktatójuk a kettős ambíció volt; politikai hatásra törek, holott többségük belletrista. Az irodalom határait a romantikában gyökeres vátesz-hagyomány szuggeszciója alatt tágan értelmezték. Illyés Gyulával vallották, hogy a magyar irodalomnak irodalmon túli feladata van. Védtelenek voltak a politikai mezőn. Védtelenek, de bátrak. Négy esztendőnél alig többre szabotott csoportos működésük – benne legalább három nagy korszak; Németh László és a debreceniek útraindító gesztusa, Németh Imre átmeneti regnálása, majd Sárközi György három évfolyama. A mozgalom csúcspontja az 1937-es Márciusi Front, az ország demokratikus átalakításának követelése. A Nemzeti Múzeum lépcsőjén ötezer hallgató előtt Féja Géza olvasta fel az új tizenkét pontot. Az urbánus ellentábor is köszönti őket, „lelkesítő és biztató” névjegynek mondja kiállásukat Ignóus Pál, legyőzve egy pillanatra a maga és a *Szép Szó* nehezen, s végül soha el nem múló gyanakvását. A népiek ideológiai tévedései, védekező nacionalizmusa és prekonceptió; mindez együtt éltette a rivális ellentábor (szocialisták, polgári radikálisok, liberálisok) ellenszenvét. József Attila, tudjuk, azért nem ment el a Múzeum-kertbe, mert a főszónoknak Zilahy Lajos, „az Új Szellemi Front főhrere”, az egyik legfőbb ellenség ígérkezett. A *Szép Szó* ugyan üdvözli a Márciusi Frontot, de már késő, megképzett az ellenségkép mindkét oldalon. Ami kiváltotta: Németh László önéletrajzának nehezen menthető passzusai a *Nyugat* zsidó származású első főszerkesztőjéről és az 1935-ös Új Szellemi Front, valódi alkalmak voltak, nem ürügyek. Tartalmilag a szellem higiéniéje felől igazuk van a támadóknak. Pszichológiai hatásuk már kétséges. A tévgondolatok mögött mély, máig ható történeti-fejlődési zavarok. Konkurens irányok: más-más cselekvési, érvényesülési pozícióban. Látszólag a népiek „mögött” a Gömbös–Kozma éra. Hitből és taktikából, a „népies nacionalizmus” zászlaja alatt, kapcsolatot keresett és talált velük a Horthy-rendszer, s csak megkésve vették észre, hogy a „rokonnak hitt szavak gubójából” milyen „hernyók” bújtak elő. A velük rivális, oktobrista hagyományokat tisztelő baloldal 1918–19-cel en bloc diszkreditálódott, a színárnyalatok rejtőzésre, álcázásra kényszerültek, vagy marginalizálódtak. Míg a *Válasznak* a Németh Imre korszaktól kezdődően lapengedélye volt, évi tizenkét megjelenésre, postai terjesztéssel, szerzői között „kormánystipendiumos földosztók”, munkatársainak tudott fizetni, s így elterjedt az a téves nézet, hogy azt bizonyára a kormány sajtóalapjából teszi, addig a *Szép Szó* mint alkalmi „röpirat” jelent meg, mert az évi tíz

megjelenést nem kellett engedélyeztetni. Kétségtelen tény az is, s egyesek szemében az is a *Válasz* ellen szól, hogy közte és a konzervatív *Magyar Szemle* között is volt átjárás. A *Válasznak*, a népi frók mozgalmának volt is, nem is „modernizációs stratégiája”. Célkitűzéseik voltak a nagy keretre vonatkozóan, s annak kimondásához is pár éves folyamat vezetett. Demokráciát akartak, gondolat-, szólás-, sajtó-, gyülekezési szabadságot, általános, egyenlő és titkos, minden korrektívum nélkül választójogot. A képviselők összeférhetetlenségének teljes betartását, az ötszáz holdon felüli birtokok kisajátítását, minimálbérek megállapítását és „magyar revíziót”: a duna-völgyi népek önrendelkezését. Öt évvel a Fürst–Sallai kivégzés után, egy évvel azelőtt, hogy meghozza az Országgyűlés az első zsidótörvényt. Bátran, ha későn is. Bátran, ha az „arcvonaluk” olykor torz is. Ami kétségbevonhatatlan, ami „mellettük” szól, művek sokasága. Versek, novellák, esszék – amiket a folyóirat szellemisége, szerkesztőik, elsősorban Sárközi György személye és hívó gesztusai inspiráltak.

Mi volt a folyóiratban? Szépirodalom, magasrendű publicisztika, agitációs szándékú írások, politikai programtörédek, glosszák, hírek. Az írások vitákat, politikai mozgalmat ébresztettek akkor, amikor megszülettek, s e közegeből ma sem vonhatjuk ki magunkat. Sokféle sors, személyiség, szerep áll a nyomtatott oldalak mögött, aminek-akiknek „kritikája” elsősorban is az interpretáció, a *magyarozat* lehet, a vállalkozásnak, az azt kialakító külső-belső körülmények *elemzése*. Mert helyes-e az írásokhoz közvetlen „igazságtartalmuk” oldaláról közelíteni, az utókor magaslatáról? Ki lehet-e kapcsolni az ítéletalkotásból az erkölcsi mozzanatot, szabad-e elfelejtkezni a szándékról, a bátorságról, ami a *Válasz* szerkesztéséhez, megtöltéséhez kellett?

A harmincas évek szövetét egyre aprólékosabban vizsgálva, csapdák sora áll a kutató elé. Eladdig elvi jelentőségűnek gondolt cikksorozatról kiderül, hogy intrika-szövevény motiválta, vagy amiről azt gondolnánk, hogy nyilvánvaló vagy köztudott volt a korszak szereplői számára, arról még csak nem is hallottak. Egy példa: Illyés Gyula jegyezte föl 1978-ban naplójában a Jászi Oszkár-ról készülő film felvételekor a következőket: „A beszéltető Litván György... Megmutatja a *Századunknak* azt az 1938-as számát, amelyben Jászi megvédi a mi szociográfiai munkánkat – Hatvany támadásával szemben. Egyikről sem tudtam.”

Másrészt nem szabad elfelejtkezni arról, hogy a havonta gyarapodó folyóiratévfolyam soha nem azonos a végeredménnyel, a mi esetünkben az

öt évfolyammal. Egy-egy szám több is, kevesebb is, mint az egész. Több, mert a belső arányok a hangulati, a tematikai kompozíció, a tipográfiai megoldások olyan nyomatékot adhatnak, amin egy átfogó eszme- és ideológiatörténeti áttekintés a „lényegre” koncentrálna és átsiklik. Kevesebb egy szám az egészénél, hiszen kompromisszumos muszáj-megoldások is születnek. A szerkesztő is kiszolgáltatott: a minőségnek, a mennyiségnek egyaránt.

A *Válasz* szerzői nemcsak a *Válasz* munkatársai voltak, köteteik, más folyóirat-, napilapbeli publikációik megítélése visszahárul csoportos, irányzatos, együttes vállalkozásukra. Leginkább így van ez Németh László esetében – s jól szemlélteti a problémát –, aki a vitákra leginkább okot adó írásait éppen nem a *Válasz*ban tette közzé, de mert végig a mozgalom vállalt, soha meg nem tagadott és legnagyobb hatású ideológusának tartották, nézetei okkal-joggal rávetülnek a *Válaszra* is. Külön fejezetet érdemelt volna a hatásvizsgálat, de kevés az adatunk arról, hogy kik voltak a *Válasz* olvasói, előfizetői. Hogyan lehet az, hogy az 500-800 példányban megjelenő rövidletű folyóirat máig hatóan eszménykép, s ráadásul olyan, tájékoztatói irányukban és szövegeik minősége tekintetében is különböző csoportokénak, mint a *Holmi*, vagy a Fekete Gyulát, Varga Csabát felsorakoztató, címével is visszaülő *Válasz-Évkönyv*, vagy a *Hitel*. Ki a jogos és természetes örökös: az-e, aki nevében hordja a rokonságot, vagy az, aki Besenyeihez fordul mottóért? Esetleg mindnyájan? Ez egy újabb tanulmány témája lehet.

Hiányzik a kötetből néhány hagyományos sajtótörténeti aspektus. Nem teljes benne például a *Válaszra* reflektáló publikációk, hírek felsorolása. Nem foglalkozom pénzügyi, nyomdai, technikai kérdésekkel. A hiányok indoklásában érdeklődésemre hivatkozom. Elsősorban gondolati rokon- és ellenszenvet történeti dinamikája izgatott, különös tekintettel a szellemi élet mai helyzetére, de anélkül, hogy bárhol egy mondat erejéig is ki-lépnék a választott időkeretből, s ránk vonatkozó következtetéseket vonnák le. A *Válasz* inkább csak fókuszálja a problémákat, szerepe a gyűjtőlencséné.

Köszönettel tartozom mindazoknak, akik munkámat szerkesztői, kritikai megjegyzéseikkel, információkkal, interjúkészítésem közben talán nem is sejtett tanácsaikkal, gesztusaikkal és biztatással segítettek, s akik betűrendben a következők: Almási Miklós, Bata Imre, Borbándi Gyula, Csűrös Miklós, Domokos Mátyás, Fejtő Ferenc, Gergely Ágnes, Göncz

Árpád, Kabdebó Lóránt, Lackó Miklós, Lakatos András, Lukácsy András, Márkus István, Poszler György, Radnóti Sándor, P. Szűcs Julianna, Tamás Gáspár Miklós, a régi *Valóság* szerkesztői, Vásárhelyi Miklós, Vekerdi László, Zoltai Dénes. Hálával tartozom a Sárközi család örököseinek, †Lukin Lászlónénak, Horváth Ádámnak és Sárközi Mátyásnak; az OSZK munkatársainak. Köszönöm Sümeghy Éva és Szántó Judit munkáját, amit kaptam, több volt, mint technikai segítség. És köszönöm a segítséget családomnak. Édesapámnak, aki már nem érthette meg a végső változat elkészültét. Szüle Lászlónak a figyelmes elemzést, olvasást és türelmet. Zsuzsi néniemnek, a pótnagymamának, hogy biztonságban tudhattam vele a fiamat. Külön köszönet a *Soros Alapítványnak*, mert támogatásuk nélkül nem tudtam volna éveket szentelni a kutatásnak, az interjúknak.

„Mesebeli szörnyek a literátori simaság ellen”

1934 májusában indul meg a *Válasz*, az az orgánium, mely a népi frók nézeteinek csoportos formát adott. Nem a népi irodalom folyóiratának indult, Gulyás Pál és Németh László bábáskodnak körülötte. Az ötlet eredendően Gulyás Pálé és a debrecenieké.¹ Országos lapot akarnak, de csak akkor látják garantálnak létét és érvényét, ha Németh László is részt vállal benne. *Nemzedéki* lapot akarnak, mely opponálná a *Nyugatot* (is), és hangsúlyozottan érvényesíti a nemzeti szempontokat. A lapalapítás időszakában többféle elképzelés merül fel, és persze vitatják is rögtön. Az a lehetőség is szóba jön, hogy Németh egyszemélyes folyóirata, a *Tanu* is beolvadna az új lapba. (Gazdasági, technikai megfontolások is állhattak ezen elképzelések mögött, hogy könnyebb egy meglévő orgániumot több szerzőre, szerkesztőre áthangszerelni, mint a semmiből újat teremteni.) A debreceni Ady Társaság képviselője, Kardos László éppen a *Nyugattal* való szembekerüléstől óv, s nyugtalankodik a nemzeti szemlélet túlzott előtérbe kerülésétől. A zengővárkonyi Fülep Lajos – őt a debreceniek egyetértésével Németh László kéri közreműködésre – azt remélte, hogy nem szépirodalmi folyóirat lesz a *Válasz*, hanem olyan szellemi fórum, ahol megvitatják a nemzet égető szociális és népmentő problémáit, reformlehetőségeit, hogy valóban aktív *társadalmi* program megvalósításáról lesz szó. Ilyés várákozása is hasonló. „Én ugyanis nem kevesebbet várok tőle, minthogy megmentse a magyarságot a biztos haláltól” – írja még az indulás előtt Gulyás Pálnak.² Németh László rögtön opponálja is saját címjavaslatát. „Sokat forgattam a folyóirat nevét – írja Gulyásnak –, általában az a vélemény alakult ki, hogy a *Válasz* nem maradhat meg, pökhendi és kihívja a »Ki kérdezett?« megjegyzést.” Ajánl újabbakat, például azt: *Kísérlet*, aztán meg *Sors és Írás*, később – Petőfit asszociálva – *Vitorla*. Felmerül a *Vigyázó*, *Sorsunk*, *Dunavölgye*, *Honfoglalás*, *Szala-*

misz, *Mozgalom, Jel, Március, Novum Organum* is. Nevek is szóba kerülnek: *Petőfi, Kazinczy*, merthogy ők hiányoznak a korból. Végül marad az eredeti cím, a debreceniek is ezt támogatják. „A Válaszba belenyugszom, a legrosszabb folyóiratcím ebben a században, a folyóirat talán jobb lesz” – írja Németh Gulyásnak.³ A program heroikus. Németh kételkedését – szerénységét és nemzetformáló elkötelezettségét – jól mutatja későbbi címértelmező mondata. Két nyomtatott sorban a végletek rapszodikus cserélgetése, a végén kérdőjellel: „Az ország kérdez, s a lap felel, vagy inkább a szerkesztő kérdez, s a lap felel, vagy inkább a szerkesztő kérdez, s az ország felel írón át?”⁴

A programmal együtt a *megjelenés gyakorisága* is vita tárgya. Gulyás Pál – félvén, hogy a gyakori megjelenés a színvonal rovására menne – negyedévi, 10-20 íves füzet mellett voksol, míg Németh folyóiratot akar. Füzet vagy folyóirat: más terjesztési lehetőség. Kedvezőbb lenne a miniszterelnökségi lapengedélyhez kötött évi 12 megjelenés, mert ez egyben azt jelentené, hogy a posta terjeszti a lapot, s ez célszerűbb is, olcsóbb is volna, mint a magánküldeményként való továbbítás. De ez egyelőre még csak álom. A második évfolyamot felelős szerkesztőként és kiadóként jegyző Németh Imre tudja majd ezeket a kondíciókat megteremteni. A *Válasz* indulásának feltételei még bizonytalanok. Az anyagiakon majdnem elbukik az indulás. Támogatót keresnek, előfizetési felhíváson gondolkodnak, könyvsorozatot, pályázatot terveznek.

Németh László időközben elvállalja a rádió irodalmi osztályának vezetését, s az indulás esztendejében, 1934-ben, 800 pengőt juttat rádiós fizetéséből a néhány száz példányban megjelenő lapnak.⁵

A *munkatársak* jelentik az újabb problémát, még az útrabocsátás előtt. Németh László személye sokak szemében szálka. Szinte lehetetlen a helyzet. 1934-re Németh László perben és haragban állt az irodalom nagyjai-val és fórumaival, kiténtetetten Babitscsal és a *Nyugattal*. 1932-ben indította meg a *Tanut*. Nemzedéki folyóiratnak szánta (azt is), a *Nyugatot* bíráló cikkeit is nemzedékszervezői habitusa irányította, de sem ereje, sem alkata nem tette alkalmassá – míg próbálhatta – hosszú távon a szerkesztés művészetére. Csak mint magánzót, csak mint egyszemélyes felelőst. Szerkesztői hajlamait többször elparentálta. „Hivatásom, úgy láttam, az lesz, hogy gondolataimmal a magyar élet közlekededényében bizonyos nyomást tartsak fel, anélkül, hogy – amint óhajtottam – benne elkeveredhessem... Helyzetemnek ez a fájdalmas autonómiája azonban nem ment fel

az alól, hogy hasznos és igaz törekvéseknek az erőmet kölcsön ne adjam, s amíg a belső hűség engedi, mozgalmak forrása, támogatója, bírálója ne legyek” – írja 1934-ben,⁶ nem sokkal azután, hogy kudarcral végződött egy folyóirat-terve: a *Közép-Európa*. A lapterv meghiúsulásával egyidőben keresik meg a debreceniek a későbbi *Válasz* szándékával, majd terével.

Egyszerre vonzza és taszítja a potenciális munkatársakat. Fülep számára ő a garancia. Többeknek azonban ő az *Ember és szerep* írója, aki a *Nyugattal*, illetve Hatvanyval és Ignótus Pállal áll e munkája okán is éles polémiában.⁷ Féja sem igen férhet össze Némethtel. 1934 tavaszán a *Magyarországban* jelent meg Németh *Sznobok és parasztok* című írása, melyben egyformán elutasítja a sznob nyugatimádatot és a faragatlan népi tehetség mitizálását. „A kétféle magatartás közül bizonyára az első az ellenszenvesebb, s a második az ostobább” – írja. Jelszavai rokonszenvesek: „Európa csak iskola – a feladat Magyarország.” De a másik félnek is üzen: „Európai iskola nélkül a magyar padban legfőllebb beléfürod magad, fölébe nem kerülsz”. S ha maga fölötte is áll e kategóriának, s neveteket nem is említ, a kortárs olvasó behelyettesít, táborokra oszt. A legjobban Féja sértődött meg, de Németh Lászlót Mórircz válasza bántotta, aki – Németh értelmezése szerint – elhitte, amit Féjáék zúgtak, hogy „az őstehetségekben én a főlemelkedő népet akarom visszaszorítani.”⁸ Németh – akarata ellenére is – sért. De a *Nyugattal* konkurálni sem könnyű. Oda írni, otthon lenni benne, rangot és némi egzisztenciát jelent. A Baumgarten Alapítvány is utólérhetetlenül vonzó, még ha a díjak odaítélésével nem is értenek egyet, sem Németh, sem az induló új nemzedék. A *Nyugat-Válasz* viszony végig az oldás és kötés kettősségében lebeg. Jól példázza ezt Gulyás Pál egy megjegyzése. 1937-ben jelent meg Illyés *Rend a romokban* című verseskötete a *Nyugat*-könyvek sorozatában. Sárközinek ezt írja róla egy levélben: „Az Illyés-könyv kiadói, kiadó-erkölcsi tragikum: Nyugat-kiadás s szinte a Válasznak dedikálva.”⁹ Többnyire a *Nyugat*ba is író fiatalok töltik meg a *Válasz* első évfolyamát. Illyés elkötelezettségében azért ott a lebegtetés: „Gézának (Juhász Géza) is mondtam már: a lappal, ha olyan lesz, amilyennek álmodom – szívvvel-lélelkel közösséget vállalok, semmi sem köt. Ha azok az emberek dolgoznak bele, akiket írsz, és ráadásul még Fülep is, akkor bizonyosan olyan lesz, amilyennek álmodom, tehát magam is lelkesen dolgozom. Írjad meg, hogy milyen az a szerep, amit nekem szántok, s amelytől egyedül csak azért fé-

lek, hátha nem felelek meg neki. Én ugyanis el vagyok foglalva, se pénzem, se időm. De ha a szándék és a lélek elegendő, az sem fog hiányozni.”¹⁰ Nem sokkal az első *Válasz*-szám megjelenése előtt azt írja Gulyás Némethnek: „A Nyugat legújabb száma előttem: szinte *Válasz*. Szereplői: Halász G.– Cs. Szabó L.– Illyés Gyula...”¹¹ De miért lenne ez baj? Nem ebben fog majd egy év múltával különbözni a *Válasz* irodalmi környezetétől.

1934 májusában indul meg a folyóirat. Az első szám címlapján a felelős szerkesztő és kiadó Gulyás Pál, a szerkesztők – betűrendben – Fülep Lajos, Gulyás és Németh László. „Gulyás Pál neve a lap homlokán azt a morális tökélet jelzi, mely a *Választ* létrehozta. Másik szerkesztőtársam Fülep Lajos, akinek gondolatait Illyés Gyula azóta hatalmas erővel dobta a köztudatba, a magyarság nemzedékeken át elaltatott sorskérdéseit képviseli köztünk, az ő műveltsége, fájdalma és lelkiismerete a biztosíték, hogy az azóta országossá vált mozgalomnak hasznára tudjunk lenni. A folyóirat első munkatársai közt e sorskérdések képviselőin kívül (Fülep, Illyés, Kerék M.) azok az európai műveltségű írók vonultak fel (Halász G., Cs. Szabó, Pfisterer M. [Szentkuthy Miklós – Sz.Á.]), akiket a *Visszaemlékezésben* mint az új humanizmus íróit emeltem ki”¹² – csinál reklámot a *Válasznak* a *Tanuban* rövidebb később Németh László.

Németh László fogalmazza a szerkesztőség beköszöntőjét. A tőle megszokott szépírói, metaforákkal élő nyelven, az olvasót felrázandó írja le az öntudatzavarban szenvedő, beteg lelkű országot, a helyzet reménytelenségét. Mert valóban példátlan az eszmei zűrzavar. A beköszöntő szerint a *Válasz* „egy hetven esztendő munkahátralék feladattömegével” indul; tehát a kiegyezés korától datálja a feldolgozatlan, értelmezésre váró folyamatokat, az elodázott és egymásra torlódott feladatokat (1867 utalásos felemlítésében is ott munkál kiegyezés-ellenessége, az ellentmondás Szekfünek). Nem kevesebbről lenne tehát szó, mint a liberalizmus szellemi és politikai örökségének értékeléséről, 1918–1919 bukásáról, Trianonról, a sovinszta-nacionalista kormányprogramokról, a revizionista törekvésekkel tömegbázist kereső neobarokk szellemről és politikáról, a faji kérdéssről és a mindezek mögött prolongált félfudalizmusról. „A világ szorongat, nógat, faggat. Az országban lappangó életakarattól függ, hogy lehet-e folyóiratunkból száj, amelyen át a magyarság válasza végre felszabad” – zárul a beköszöntő.¹³

Hallatlan ambíció, etikai felelősségérzet, felnövelt szereptudat. Fülep, és láttuk, Illyés közreműködését is ez motiválta, azzal a hittel, hogy valóban aktív társadalmi program kimunkálásáról és megvalósításáról lesz szó. Egyszerre személyes és közösségi küldetéstudat ez, Németh és a gyülekező, még nem összeérett, népi írók mozgalma,¹⁴ ha Németh nem is akar ilyen megnevezés alatt táborba tartozni.

Fülep – Németh – Gulyás. Szerkesztésre alkatilag és a földrajzi távolság okán is kevésbé alkalmas, de mégis óriási távlatot sejtető névsor. Gulyás „fájvirág” természete, „sziget-debreceni” lehorgonyzása az egyik végpont, a másik a majdnem félszáz esztendő, a monarchiabeli publicisztika élmezéjéből (Ady, Szabó Ervin, Karl Krauss társaságából) induló, világlátott Fülep, aki együtt „filozofált” Lukács Györggyel, Balázs Bélával, Mannheim Károllyal, akik külső emigrációba szakadtak, míg ő a zengővárkonyi szellemi magányt választotta. Ha a szerkesztők között maradt volna, barátai szellemi hatása is beszűrődhetett volna a *Válaszba*. A kevésbé ismert vagy tudatosan megtagadott századfordulós és századelői polgári, sok szempontból radikális örökség lett volna ez, a Németh Lászlótól határozottan idegen hagyomány. Fennmaradt levelezésük a bizonyíték: kéziratot is próbál szerezni Fülep például egykori tanítványától, a művészettörténész Tolnay Károlytól,¹⁵ de a Londonban élő szociológussal, Karl Mannheimel is tartotta a kapcsolatot.¹⁶

Németh László problémákról, programról beszél a levelekben is, a bevezetőben is. Objektívál. Ám ugyanekkor készül már benne az *Ember és szerep*, a végtelenül kihívó, a legkevésbé sem a maga bőrére exhibicionista, az egész magyar irodalmi élet keresztmetszetét feltáró, sértett írás. Az az írás, mely többszörösen vitába hajtja nemcsak a zsidókérdést, de saját szerepét, egyéniségét illetően is. A *Nyugat* ellen támad, a nyugatos szellem és persze a folyóirat szerkesztői ellen. A *Válasz* – könnyen átlátható – a *Nyugat* ellen készül, de nem külön gárdával: „A fiatalok ugyanabból a végből adják írásaikat, mindkét lapba, nem lévén sem kétféle irányuk, sem kétféle egyéniségük. A fiatalok nem olyasmit írnak a saját lapjukba, amit a *Nyugatba* nem írhatnának – az esszé egyik fele a *Nyugatban* jelenik meg, a másik a *Válaszban* (...). A *Válaszban* megjelent cikkek legtöbbje megfordult már a *Nyugat* szerkesztőségében is – nincs más magyarázat: az ifjúság termékeny, s írásainak egy lap nem elég.” – írja Török Sophie az *Ember és szerep* kapcsán.¹⁷ Igaza van, konklúziója azonban – „de ez közömbös gyakorlati szempont, s forradalomgyártó aspirációkra

nem alkalmas” – már túlzó. Az aspiráció a *Nyugathoz* viszonyítva rebellis volt. A – Szekfű Gyulával szólva – „negyedik nemzedék”, a reformok nemzedéke, szép lassan, jól nyomon követhetően radikalizálódóban van, és egyre inkább kinő, elszalad a legális, az establishment által elfogadott, sőt kínált, mérsékelt kritikára jogosító pozícióból.

Elszakadóban van a nemzedék a *Magyar Szemle* körétől. Amikor Németh László a *Válasz* megindítását szorgalmazta, írja 1971-ben Kovács Imre, „senki sem kételkedett, hogy kiknek vagy mikre akar válaszolni, világos volt, hogy elsősorban Szekfűre és a Magyar Szemlére gondol, csak aztán a problémákra és a programokra.”¹⁸ Ez az oppozíció is valós. Bár a *Magyar Szemle* teret adott a reformkérdések némelyikének, elsősorban is a föld- és telepítés problémájának, de elegyes szellemi környezetben. Németh – Kovács Imre szerint – Szekfűben kerítőt látott, aki be akarja fogni aulikus világába a fiatalokat. A *Válasz* a radikális fiatalokat akarta mágnesként magához vonzani. A szellem világában radikálisakat. Felmerült persze a rendszerhez való viszony kérdése. Amikor 1934 tavaszán „az uralkodó osztály valamit érez, rést nyit, teret enged”, azaz megbízzák Németh Lászlót a rádióban az irodalmi osztály vezetésével, a Németh által gyanakvással és nem ritkán ellenszenvvel figyelt Centrálban nagy vita kezdődött: vállalhatnak-e az írók kormányállást vagy akármilyen megbízatást. A magát forradalmárnak tartó Kovács Imrének is szemére vetették barátai kapcsolatát a *Magyar Szemlé*vel, melynek évi rendes munkatársi bankettjeit az exminiszterelnök, gróf Bethlen István jelenléte koronázta meg, s amelyre a lapban publikáló fiatalokat is meghívták.¹⁹ Németh László azt tartotta, hogy Szekfű fájdalommentesen tudja elroppantani a fiatal tehetségek derekát, ám nyílt, párbajjal felérő polémiát, elvi-politikai harcot – noha többször reflektált munkáira – még nem kezdett ellene. Arra csak 1940-ben kerít sort, sértő időzítési hibával. Akkor kísérlete meg, hogy nyíltan szembeforduljon Szekfűvel, amikor az az ellenállás egyik szimbólumának, a *Magyar Nemzet*nek volt szellemi vezetője.²⁰

A *Válasz* programjából úgy tűnhet, mintha a magyarság válaszában megtalálása az új folyóirat kiváltsága volna. De persze nemcsak a *Válasz* kereste a feleleteket. Ezt tette a maga módján a *Magyar Szemle* is, teret adva a fiatal Boldizsár Ivánnak, Gunda Bélának, Kerék Mihálynak, Kosáry Domokosnak, Kovács Imrének, Matolsy Mátyásnak, Szabó Zoltánnak. Ezt keresték az urbánusok is, az erdélyiek is, s nem is csak az írók. És természetesen – elődeik is voltak. Agyonhallgatott, eltitkolt elődeik.

Valóban sokszor úgy viselkedett ez az írói csoport, „mintha ők találták volna fel a földkérdést, az antifeudalizmust, a forradalmiságot” – írja 1947-ben *Pont egy viszály után* című, kéziratban maradt, párizsi keltezésű számvetésében Fejtő Ferenc, aki az urbánus-szocialista oldalról talán a legmegérettőbb cikket írta Németh Lászlóról 1934-ben,²¹ s a *Szép Szó* megindulása évében is a népiek és urbánusok közötti közvetítő maradt. „Úgy tettek, mintha a baloldaliságnak, s így a mi viselkedésünknek nem lenne értelme minálunk, s talán többé nem lenne értelme odakint, Franciaországban, Ausztriában, Olaszországban sem. (...) De nemcsak velünk, a létező magyar baloldallal nem vállaltak semmi közösséget, nemcsak az európai baloldal ideológiáját és sajátos harci módszereit ignorálták a népi-esek, hanem megtagadták az októberi hagyományt is, Jászi Oszkárt és Kunfi Zsigmondot, Szabó Ervint és Szende Pált. S ez az ignorálás, ez a megtagadás bennünket legjobban épp azoknál bántott, akiknél – mint Illyés Gyula esetében – feltehetjük, hogy inkább tettetett, mint valóságos. Illyés Gyula tudta, miről van szó a világban. Szűrrealista és marxista volt, mielőtt hunságra adta volna magát.”²²

Ember és szerep – Németh László önéletrajzának címe – egy egész írógeneráció problémáját fogalmazta meg. Babitsot és az új évszázad első évtizedében született nemzedéket nem húsz-huszonöt év választotta el egymástól, hanem egy világ. Nemzedéki különbségüket erősítette a világháború, a polgári radikális forradalom és a tanácsköztársaság traumája is. Babits különbsége „az úgynevezett szisztematikus kornak, világlátásnak is különbsége, az ő számára még eleven az az egységes keresztény európai kozmosz”,²³ amely az utána következőknek belsőleg bizonytalanná, kérdésessé vált. (Ezért sem vonható be Babits – bár párhuzamosan ő szerkesztette a *Nyugatot* – a népi-urbánus vitába, a népiiben rejlő originalitás és nemzeti karakter kontra a városiban rejlő modernitás és idegen hatás „örök” vitájába. Hiába találunk nála kapóra jövő „urbánus” ízű mondatokat és hiába állítanánk ellenérvként, hogy ő közölte Illyés *Pusztulását*.)

Babitsot is megérintette a válság, ő is elbizonytalanodott. Babits, aki jelképi alakja annak a nem ellenzéki, de magát a rendszertől mindig elhatároló értelmiségnek, amely rossz közérzettel, szorongó életérzéssel, belső lázadással ugyan, de beilleszkedett a birtokosság vezette rendbe.²⁴ Politika és értelmiség századelőn kialakult kapcsolata lényegében ellenzéki viszonyt mutatott, központi értéke a politikai rendszertől való függetlenség volt, amiben egyetértettek a politikai liberalizmushoz vonzódók s azok is,

akik a politikából való „kivonulás” hagyományos esztétikai módját választották, mint Babits.

Az új nemzedék nem pusztán korosztály. A közös életkorban megpasztalt nagy történelmi fordulatok – mely tapasztalatot az tett egyedülállóvá, hogy sehol máshol nem került sor a nemzetet és a politikai rendszert egyszerre érintő hasonló méretű és jellegű változásokra – közös sorsot is jelentettek egy ideig. A harmincas évek közepét azonban már ideológiai tartalmú elkülönülés jellemezte.

Európa értelmisége – a magyar is – válságfilozófiákon nőtt fel a két háború között.²⁵ Spengler, Huizinga, Julien Benda, Ortega, Hendrik de Man, Bergyajev, Röpke, Keyserling a vezércsillagok. A válságfilozófia nem az egyes ember üdvéről, döntéséről, sorsáról szól, de az egyén kezébe adja a kollektívum üdvét, vagy kárhozátát. Matriális, gyakorlati (gazdasági) és spirituális erkölcsi elv mérkőzik egymással. A történelem létrehoz egy szituációt, mire a szellem emberei megszülnék egy gondolatot. Hol a hatalom? A történelem mozgásában vagy a gondolatban? Egyensúlyhiányos szituáció: „Az erők összemérhetetlenek. Nem dönthető el a dilemma. Csak az elsőre figyelni: sivárlelkűség, csak a másodikra: illúziókergetés”.²⁶ A kettő egysége lehetne valamelyes esély. Kollektív bűn hozta a válságszituációt, megoldása is csak kollektív lehet. „Most hát mi, civilizációk is tudjuk, hogy halandók vagyunk”, mondta Cs. Szabó László és nemzedéke Valéryval. „Az írók tizennyolcadik századi köztársasága, a nagy szellemek Egyesült Európája” csak álom volt. A válság visszavezetett a 19. század megoldatlan problémáihoz. „Zavaros korban élünk, de ismét eszmékért vívódunk. Harc közben ismerjük meg az eszmék belső ellenállását, harc közben tanuljuk meg, hogy a változatlanok vélt eszmék változó életformák nyomása alatt kivetkőznek eredeti jelentésükből. Mit tanultunk erre nézve a válságban a demokráciáról?” – kérdezte Cs. Szabó László. „Mindenekelőtt azt, hogy a demokrácia, a népfeltség, az állami bürokrácia önkényuralmával párosítva – letöri a szabadságot. Egyenlőség és szabadság csak elvileg közös következmények, ahogy azt Tocqueville jóelőre látta. A valóságban az uniformizált többség a súlyosodó válságok során visszatér az egyeduralomhoz.” A század húszas és némiképp harmincas éveinek nagy kérdése volt, hogy az ipari civilizáció fejlődése miként hat az államberendezkedésre, fokozza vagy elpusztítja a függetlenséget, mert „a demokrácia (...) abban a hiszemben, hogy gazdaságos fogyasztásról csak kollektív társadalom gondolkodhatik, teljesen letöri

a szabadságot.”²⁷ A civilizációtól, a hatásaitól való félelem is élesztette, erősítette a tájékozódás igényét. 1932-ben Németh László így indítja útjára a *Tanút*: „Folyóiratom ihletője e kor igazi műzsája: a szorongó tájékozatlanság. Hajótörtek vagyunk, akik a csillagokat nézzük s a partot keressük, abban a hitben, hogy van part, s a csillagok vezetnek.”²⁸ A *Válasz*, Németh László fogalmazta beköszöntőjében határozottabb társadalmi kontúrt kap, de a „műzsa” változatlan: „A Válasz csak valódi helyzetünk szorongásával akar eltölteni, az elhagyott testből fölsajgó kérdéseket dadogja el...”²⁹

Az új értelmiségi csoportosulás erősen ideologikus érdeklődésű, így szükségképpen előtérbe kerülnek a nem kifejezetten szépirodalmi műnemek és műfajok, az esszé, a tanulmány és a szociográfia. Lényegi különbség a népiek és az urbánusok között azonban, hogy az urbánusok, a *Szép Szó*-köre irodalmi hajlamait eleve publicisztikai vénájuk határozta meg. Ha különböztek érdeklődésük és műfajok tekintetében a *Választól*, még inkább különböztek a *Nyugattól*. Bár közöltek „irodalomtörténeti” vitacikkeket, az idézőjel használata jogos. Nem a minőséget kérdőjelezi meg, hanem a műfajt.³⁰

„Igazított, szent pózról” beszélt már Ady is. A kifejezés romantikus is, patetikus is. Nagy vállalás, hevület. Nincs benne szemernyi ironia, de a Petőfi-féle „naivan” spontán jellege már vitatható. Közéleti szerep és alkotó-művészi hivatás összeegyeztethetlenségéről van szó. Az értelmiség szociális és nemzeti vállalkozásainak kora még nem múlt el. Az irodalmon kívüli területnek, a primer valóságnak elsőbbsége van. A „status praesens” – Illyés szava – „sorskérdésekként” fejeződik ki. A költő fölnagyított, nemzeti sorsot formáló szerepe a reformkorban születik, s lesz általánosan elfogadott vagy vitatott jelkép. Egészségesebb társadalmi fejlődésű nemzetek életében a társadalmi és politikai munkamegosztás ritkán kívánja meg, hogy az irodalom váljon elkötelezett és olykor kizárólagos szószólójává a társadalmi-erkölcsi-politikai ügyeknek. „A költő nem énekel az esőről, esőt csinál” – írta 1927-ben Illyés Gyula.³¹ A líra anyanyelve volt az elkötelezettség.³²

„Ügycentrikus” folyóirat volt, lett a *Válasz*. A parasztság ügyének szószólója, Németh László programjától elkanyarodva. Németh szociális érzékenysége nem ment túl az általános humanista alapálláson, a parasztkérdés nem a szívéből jött, csak „járulékos” programatikus elem. Bár, mint szerkesztő, nem volt nyitott igazán, kultúr- és morálfilozófiai érdek-

lődése azonban megengedi, hogy az irányzatos – bár még nem olyan karakteres – *Válasz* közelítsen a *csak tipológiai értelemben* ellentétes „értékcentrikus” szerkesztési módhoz.

A 19. századon végigvonuló – Rousseau-tól eredő – parasztmítosz Magyarországon hosszan, egészen 1945-ig megőrizte eredeti, másutt már korábban elhalványuló vonását, azt, hogy jogkiterjesztő, plebejus jelleget hordozott, ami a magyar szépirodalom tematikáját is erősen formálta. Bár éppen Szabó Dezső, aki a gondolat erősítője és a középosztály véleményének nagyhatású alakítója, nem volt kapcsolatban a parasztsággal. Ignotus Pál írta róla a vitriolos, ám találó publicisztikai összegzést: „Ízig vérig beteg és meghasonlott léleknek ismertem, aki éjjelét-nappalát azzal tölti, hogy leszólja, akiket nem olvas, gyűlöli, akiket az asztal mellől ismer, s a rejtelmes jövendő királyává koronázza, akit nem lát. A parasztot nem látta. Hiit a magyar humuszban. Ezt a magyar humuszt évtizedeken át a Krisztina téri Philadelphia kávéházban tanulmányozta. Amit róla és izomcsattogató hőseiről írt, költészetnek pártpolitika, pártpolitikának álomlátomás, álomlátomásnak sekély. De (...) lenyűgözött és elkápráztatt. (...) képtelen volt az ember föl nem vidulni ízekre tépő erejének látán. A humusz, ha egyébnek nem, szellemi trambulinnak jó volt neki; fennkölt ürügy az izes káromkodásra. Azzal, hogy ezt a magyar közélet legválságosabb éveiben főképp a német gyarmatosítók és honi emberevők ellen ropogtatta, jóvátette politikai vétkeiket. De a húszas évek elején a jelentősége csak abban állt, hogy Ady-hatáson duzzadt, korszerűsített dinamikájával segítette uralomra juttatni a rög és a vér vallását – a várossal szemben a falu kultuszát, amely arra való volt, hogy elnyomják a falut.”³³

Az elsodort falu azonban a húszas évek egyik legnagyobb, ha ugyan nem a legnagyobb közönségsikere volt, s ezt Juhász Gyula, Schöpflin Aladár, Fülep Lajos, Cholnoky László kritikái sem tudták befolyásolni. Aki bírálta, mint Fülep – őt azért emeljük ki a kritikai visszhangból, mert a *Válasz* nagy programtanulmányát ő írta, s szemléletileg nincs eltérés a Szabó Dezsőről írt tanulmánya és a *Nemzeti öncélúság* között –, az az egyetemi ifjúságtól megkaphatta a „kommunista zsidóbérenc” jelzőket.³⁴

Szabó Dezső ideológiát adott a középosztálynak. Szociális demagógiája is, antiszemitizmusa is hatott. Néhány jellemző mondatával idézzük fel az akusztikus középosztályi hangulatot. A frazeológiaiánál erősebb a hatás. Hasonló ízű mondatokat találunk Veres Péternél, Illyésnél is, de még Tamási Áronnál is. S most az ősideológus mondatai: „Csak egy magyar vér-

ből, magyar életérdekből kinőtt szellemi diktatúra hozhat egészséges magyar jövőt.”³⁵ Földreformot követel, mert az „a magyarság élethalál kérdése. (...) A földreform elejtése az idegen fajok féktelen uralmát jelenti a Csonka Magyarországon. A földreform elsikkasztása és a nagybirtok megmentése (...) végzetes bűne a görénykurzusnak.”³⁶ A parasztság öntudatlan szerepét, hivatását is megemeli: „A magyarság élete és halála, faji megmaradása, sajátos fejlődése és jövője a magyar parasztban határozódik meg. Alaptételünk tehát: a magyar paraszt – a magyarság, a magyar faj. Ez matematikailag pontos egyenlet, egyik fele sem több a másiknál. Teljes azonosság.”³⁷ (Rögzítsük itt is azt a tényt, hogy bár Szabó Dezső hatása óriási volt, a *Válasz* egyszer sem említi munkásságát, nem nevezi elődjének, nem ad számukra témát, nem is ellenfél, jószerével még a nevét sem írják le. Indítónak, figyelemfelkeltőnek jó volt, a racionalitás pedig túllépett rajta. Kikezdték az indulatok, a tények. Mire a *Válasz* elindult: Szabó Dezső már passé.)

*

1918/19 után *en bloc* diszkreditálódott a baloldali gondolat. A Horthy-rendszer sajátos gondolatrendszere alapján a liberalizmust és a radikalizmust tette felelőssé a fejlődés elakadásáért, azért az egész folyamatért, amely a régi keretek teljes összeomlásához, a forradalmakhoz és Trianonhoz vezetett, nagy nyomatókat adva benne a zsidóság szerepének. Szekfü *Három nemzedékében* a kapitalizmus kiépülése, a gyors ütemű polgárosodás ugyancsak hanyatló korszak, amely mélypontjára a forradalmakban jutott.

Trianon után Budapest, mely a századfordulóra már világváros, az egyetlen valóságos szellemi mágnessé vált. De éppen ekkor vonzotta magához a parlagiasságot, a keresztény-nemzeti kurzus jelszó-áradatát, a Gellért- és a Britannia Szállók darutollas, egyenruhás kurzus-legénységét. Ezek a politikai erők akarták megváltani a „bűnös” várost. „Budapest »bűnét« az ellenforradalom az 1920-as évek elején abban látta, hogy reprezentánsa annak a kapitalista fejlődésnek, amely a liberális polgári szervezkedés, a liberális politika, a baloldali munkásmozgalom bölcsőjévé tette a várost. Ha a liberalizmus az előzménye, az előfutára a forradalomnak, akkor ebből az okoskodásból szükségszerűen következik, hogy a liberalizmus, s vele Budapest »rontó szelleme«, felelősek a forradalmakért, a történeti Magyarország összeomlásáért.”³⁸ Érdemes felidézni a Budapest

szerepe körüli vitákat, mert a város „szellemiségével” nemcsak a Bocskay-sapkás hadsereg élén tengerész-egyenruhában, fehér paripán belovagoló, a „bűnös városnak” megbocsátó Horthy Miklósnak voltak fenntartásai, hanem más okból ugyan, de Illyés Gyulának is. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy objektív egymásbajátságuk dacára sem szabad egyenlőséget tenni Horthy és Illyés Budapest-ellenessége közé. A „bűnös város” fordulat Horthy szájából Illyésre is vonatkozott. De tény, hogy Illyés a *Pusztulásban* fontosnak tartotta megjegyezni: „Budapest nincs Magyarországon, fölötte, alatta vagy mellette van, tudja a jó Isten, hogy tulajdonképpen hol is van, ha egyszer szellemisége után meg kellene helyét keresnünk.”³⁹ Az urbánus Ignó Pál száll vele vitába, Illyés helyét – „a fogalmazás nyelvisége után” – a pesti frók közt jelölve meg, s ezért kérdezi, hogy akkor vajon mi jogon ítél(nek) népnyelvről, népszokásokról, „amelyek közül az egyiket elfogadják magyarnak, a másikat nem. A tanjait és a falusit teljes mértékben, a kisvárosit félig-meddig, a városit és kivált a fővárosit sehogyan.”⁴⁰ Németh Lászlót is foglalkoztatta a Budapest-jelenség, Dunaparti Amerika címmel tervezett asszimilációs erejéről egy szociográfiát. (Érdemes volna elemezni, vajon Németh László Szomoryról írt nyelvkritikája nem rokona-e Illyés gondolatainak, és nem ugyanazon burkolt zsidóellenes averzió motiválta-e.)

*

Bár Szabó Dezső hatása óriási és általános – József Attila, Fejtő sem maradtak érintetlenek pályájuk egy korai szakaszában –, csak egyik forrása volt a magyar népiségnek, mely ideológiai értelemben kétségkívül nélkülözte az eredetiséget, de talán egyetlen országban sem volt a szociális motiváció a magyarországihoz hasonlóan erőteljes. A román, a szerb és a cseh parasztpártok konvencionális polgári pártokká lettek, mert az utódállamok első kormányai végrehajtották a földreformot. A német nagybirtok már korábban tönkrement. Ausztriában spontán földosztás ment végbe, és a parasztmozgalmakat fölszívta a keresztényszocializmus. A magyar népiségnek két komoly forrása van: az agrárszocialista mozgalmakból származó paraszti radikalizmus, Mezőfi Vilmos mozgalmától egészen az anarchisták ihlette aratósztrájkokig, és a húszas-harmincas években kialakult nagy romantikus hullám. A Szabó Dezsőt is „tápláló” gondolat, hogy a paraszt a világ megváltója, a falusi nép lehet a politikai nemzet gerince. Lényegében a baloldali, szocialista gondolat romantizálódott és lett népi-

vé. (Utalnunk kell arra, hogy az első világháború előtti kisgazdapárt baloldali, sőt forradalmi, földosztó párt volt.)

A hivatalos Magyarország is „igazodott” a nagy európai áramlathoz. „Az emberiség a *népies nacionalizmust* írta zászlajára, az individualizmus kora, az »Én« korszaka, politikai és gazdasági vonatkozásban egyaránt idejét múlta, s a »Mi« gondolatnak jegyében egy kollektívabb jellegű korszak következett” – mondta felsőházi szűzbeszédében Kozma Miklós. „Ebben a korszakban a *nemzeti közérdek dominál és a túlzott magánérdek háttérbe szorul. A jövő uralkodó eszméi a nemzeti eszme, a tekintély-állam, a domináló közérdek, az erős szociális politika, a korlátozott kapitalizmus és az irányított gazdálkodás.*”⁴¹

Ezeket a Kozma-mondatokat, a jobboldal jelszavait, ha nem is írták volna alá a későbbi *Válasz-kör* írói, mint nagy *eszméi* keretet nem opponálták. Erőteljes romantikus kollektívizmus, erőteljes korporatívizmus, ebben a harmincas évek derekán megegyeztek az establishmenttel, kivéve Kovács Imrét, Szabó Zoltánt és Erdeit, a kiváló empirikus szociológust, valamint azokat, akiknek politikai teoretikus vénájuk határozott volt és racionálisabban gondolkodtak.

*

A *Válasz-kör* a Sárközi György-korszakban, tehát 1935 májusától válik karakteressé, akkor válik a népi mozgalom fórumává. De a „népi író” kifejezés jóval korábbi. Amikor az új nemzedék érkezését Németh László 1928-ban bejelentette, a nemzedék tagjai még maguk sem igen tudták, hogy ők már megnevezett, minősített csoport. Pusztán a születés, a társadalmi helyzet nem volt meghatározó, hiszen a kispolgári indíttatású Németh László és Kodolányi „alászálltak” a népbe, míg Sinka és Veres „felemelkedtek” oda. De népinek mondta magát Szabó Lőrinc, idesorolta magát a nyugatos, orvosnak tanult Illés Endre, ide a *Nyugatban* indult Vas István, aki mögött bátaszéki rabbi nagyapa és gazdag nagymama állt. Valószínűleg a legtöbb népi író református volt, Illyés talán egyedül, a született katolikus. A németellenes neokuruc szellem gyökerében ennek a mozzanatnak kitüntetett szerepe van.

Németh fent említett nemzedékszervező írásai a *Nyugat* ellensúlyozására indított *Napkeletben* láttak világot, s maga az egyik cikk – az *Új reformkor felé* – Klebelsberg Kuno közoktatási miniszter *Neonacionalizmus* című előadásához készült, felkérésre, írásos kommentárként. Németh már

vitát kezd a *Nyugat*-hagyománnyal, s új közönséget rajzol „maguknak”. Az író „figyelme a nép felé fordul. A föld népe volt az egyetlen a magyar társadalmi osztályok roppant lezüllesztésében, aki zsírosodott, s szellemileg is emelkedett. A föld népe ma már nem egységes társadalmi réteg, lassan egy új polgárságot vet ki magából, melynek fiai szabadon áramolnak a középosztály felé. Úgy érezzük: itt volna a pillanat, amikor a középosztály néppel érző elemei összefogva ezzel a fölfelé özönlő tömeggel, megkísérelhetnék a magyar nép arcát a magyar műveltségben is kidomborítani. Be kell állítani a magyar szemszöveget, meg kell teremteni a felelősségérzetet a magyar nép, a magyar ízlés, a magyar múlt, s a magyarság örök prófétái, a költők iránt. Nem hiszem, hogy becsületes író, aki nem klikkek fogadott írástudója, de népe elhivatottja, ezt a szorongató helyzetet ne érezze. (...) látom, mfly mohón asszimilálja a mai magyar nép, amit fölülről kap. Itt az utolsó óra. Vagy sikerül magyar kultúrát lobbantanunk az egész magyarságba, vagy a polgárság pacsul kultúrája árad szét a nép mérgezett testében is.”⁴² Ebben az idézett részben sok későbbi jellemző is együtt van. Az erkölcsi felszólítás, a betegség, mérgezetség metaforája, a nyugati kultúra elleni indulat is. Ez utóbbi persze nem volt soha érvényes Sárközire, Ilylyésre, Vas Istvánra, de Némethet végigkísérte szinte egész életén, ott van az 1956 utáni választásaiban is.⁴³

A *Nyugat* felülvizsgálta ugyan Osvát programját, levette az Osvát-Ignotus szerkesztőpáros nevét a borítóról, de végeredményben nem tagadta meg. Különbséget tesz népies és népi között, az előbbi ellen jogosnak mondva a hadakozást, az utóbbit emeli mértékké. A hivatalossá fölstilizált, akadémikussá emelt nép-nemzeti elleni *Nyugat*-lábadást fogalmazza újra, de korlátozva a bizonytalanul használt nép-fogalmával. Ignotus Osvát halálát követően tekintett vissza *A Nyugat útjára*.⁴⁴ „Küzdelmesen lett a *Nyugat* pártatlan hajlékává a legnemzetibb és legszociálisabb jónak: a tiszta irodalomnak, s ehhez csakugyan olyan szerkesztő kellett, ki (...) írótól soha sem követelt egyebet, mint a *sine qua nont*: azt, hogy tudjon írni.” Németh László már 1928-ban, még Osvát életében vitázik ezzel az elvvel. Irányzatosan gondolkodik. Egy irányzat pártjára áll egy másikkal szemben. „... úgy érzem, a legújabb irodalom olyan irányt vesz, hogy ennek a régi pártnak az újrafölvétele országos érdek, s ha egy új tárgyalás nem igazolhatja is a népiesség húsz év előtti védőinek dialektikáját, talán most sikerül megpillantanunk azt a mélyebb igazságot, amelyet a *Nyugat* esztétikusaival szemben érdemes lett volna megvédeni s ma

százszorosan érdemes hangoztatni.” Nem adja meg a „nép” jelentését, de a népiesét igen. Lényegében Petőfi-epigonizmus: „Petőfi egyéni életformájából irodalmi iskola lett, a csodának kijáró áhitatból dogmatika.” Ady jellemzésében sem mond semmi definitívét. „S aki a népiesség ellen intézett rohamnak a lobogója volt, maga Ady Endre, nem igazi Paraszt Apolló-e, földtüzeket görög lobogásra oktató. Nem a nép tagoló heve dobban át az ő szétrepedt jambusain? A legerősebb paraszterők megváltója ő, aki úgy ismerte a nép nyelvét, mint kevesen, s még a nyugati bágyadt szimbolizmust is életre villanyozta a magyar mezőn szedett parasztos képeivel.” Ez utóbbi fordulatát nehezen is értelmezhetjük Ady képeit, poétikáját elemezve. A népiesség – zárja programját Németh László – „a magyar költészetnek és a magyar népnek ős egymásrautaltsága: természeti igazság.”⁴⁵

Az új generáció első közös fellépésére 1929. február 29-én került sor a *Bartha Miklós Társaság* „Új Magyar Föld költői estjén”. A résztvevők között van Erdélyi József, Fodor József, Illyés Gyula, József Attila, Lakatos Péter Pál, Szabó Lőrinc, Féja Géza, Kodolányi János és Németh László. Együtt a későbbi *Válasz*, a két „kakukktojás” József Attila és Lakatos Péter Pál. Németh tartotta az est bevezetőjét is, *Népi író* című előadásával.⁴⁶

Az önmeghatározás valamivel szemben érvényes. „Egy korosztálynak, hogy nemzedék lehessen, szüksége van egy legyűrendő ellenfélre, egy pozitív programra és egy szervezőre” – írja Komlós Aladár.⁴⁷ A népiek által legyűrendők körvonalai Németh cikkében nincsenek kijelölve. A legyűrendő ellenfél részükről mégsem irodalmi ellenfél lesz, hanem az úri jobboldali Magyarország, mellyel nem kis belső vívódás árán, de 1937-ben határozottan szembefordultak. Ennek elemzését ld. később, az „*Alibi jobboldalissággal keverten*” című fejezetünkben. Azt azonban itt is megemlítjük, hogy Németh László 1934-ben Kozmát „a jobboldal szétugrasztására” vélte felhasználhatónak, ami egyfelől naivitás, másfelől elhatárolódás is részben a „hivatalos” államiságtól.⁴⁸

Az önmeghatározás legyűrendő ellenfele utalásszerűen van csak jelezve. A „polgáriság pacsul kultúrája” nehezen konkretizálható kifejezés. Előlegezi talán az irodalmat úgymond eltorzító zsidó szellemet, amit Németh majd az *Ember és szerepben* vádol. De ez inkább sugallat, mintsem értelmezés a részünkről. Lehet, hogy nem jelent többet, mint a körüti konzumkultúrát, bár ezzel Németh László soha nem foglalkozott, szemben

például Illyéssel, aki 1938 májusában a *Nyugat*-ban utálattal szolt róla. Viszont maga a népi írók csoportja – noha a népi-urbánus vita a *Válasz* indulása előtt kezdődött, – ellenfélként szerepelt az urbánusok szemében. A *Válasz* és a *Szép Szó* részint örökös pozícióba került. Ezzel nem tagadjuk, hogy a harmincas évek második felében a két folyóirat, illetve szerzőik néha gyilkos vitájának tétjei elevenek voltak. Azt azonban kijelentjük, hogy a *Szép Szó* soha nem volt a *Válasz* alternatívája, a polémia eképpen nem értelmezhető.

Ha ambíciója volt a *Válasz*nak, hogy valamilyen publikációs fórummal, szellemmel szemben definiálja magát, úgy az mégis a már említett *Magyar Szemle* és a *Nyugat* volt, mégha Németh László személyes ambíciói ebben elsődlegesnek is látszanak. De a „Válasz (...) nem szórakozásból vagy különcködésből létrehozott folyóirat volt, hanem hiányt pótol. (...) Politikai szempontjainak irodalmi hangot is kellett adni” – emlékezik Sötér István⁴⁹ egybehangzóan az útnak indító Füleppel –, de az irodalom elsődlegességét hangsúlyozva.

1933-ban – a rövid, közös Móricz–Babits vegetálást követően – lett Babits a *Nyugat* főszerkesztője. Új, hosszan tartó korszak indul a *Nyugat* történetében. A harc a Móricz „életközeli”, „direkt” irodalomfelfogása és a klasszicitásra törő, ideális európaiságot óhajtó babitsi eszménye között eldőlt. A *Nyugat* – bár közli a népi irodalom újabb jeladásának tekinthető *Pusztulást* és vitáját⁵⁰ – három évre visszahúzódik a belső körre. Jellemző, „programadó” cikke ennek az időszaknak Babits tanulmánya *A halhatatlanság halála*.

A „mai irodalmár” számára, írja keserűen, nem minden él nélkül, „csak propaganda van: minden más üldözendő”. Támadja Ignost, hogy az, aki „a lehangosabban küzdött az életnek és politikának az irodalomba való beavatkozása ellen, most egész nagyszerű múltját megtagadva, alkonyuló fejjel lövészárkokba küldi az egész ifjúságot. (...) vádol bennünket, hogy elefántcsonttornyunkba vonulva cirkulusainkat rajzolgatjuk, s mindig tudunk vigyázni rá, hogy cirkulusaink megnyerjék a betóduló katonák tetszését. (...) Ő tudja a legjobban, hogy köreink nem mindig tetszetek a katonáknak, s elefántcsonttornyunkat nem liftel és gázkonyhával, hanem bizonyos lőrészekkel és dacbástyával kellett főszerelni. Nem egy közlünk személy szerint is átment oly dolgokon, melyeket nem mindenki ismer, aki a harc hitvallását hordja ajkán, s pacifizmusunk a magunk számára nem békét, hanem örök háborút jelentett.” Babits hadakozik „a mai irodalom

»életességé«-vel. „Semmi sem halandóbb az életnél. A külső napi életnél, mely maga a cselekedet.”⁵¹

A *Válasz* nem odozódhat el teljesen az európai szemhatárú *Nyugattól*. Hiszen Németh írja a beköszöntőben „igazi célja, hogy a magyarság önismeretét fejlessze, európai tájékozódását tökéletesítse. Maga fogja Szerb Antal irodalomtörténetét védeni Juhász Géza kritikája ellenében. Juhász elismeri, hogy a könyv becsülettel elvégzi irodalmunk nyugati szemmel való megrajzolásának feladatát, de „felveti a néphagyomány elsüllyesztésének tényleges problémáját, és Szerb Antalnak a műköltészetre és az intellektuális lírára való »egyoldalúnak« érzett beállítottóságát már konkrétan a *Nyugat* szellemi örököséiként értelmezi.”⁵² Németh László kiegyenlítésre törekszik, ellentmond Juhásznak, s egyben igen nyitottan rajzolja meg a *Válasz* tematikus arculatát, „magyarságtudományi” feladattervét is: „A hungarológia, igaz, még meg sem született tudomány, de ha valahol el lehet, hát annál a határhártyánál kell a felfedezését elkezdni, amelyen átvándorolva, mint a táplálék-fehérjéből ember-fehérje, a Pope-versből Csokonai-vers lesz, s Byronból Bolond Istók. Szerb könyve »kocsányirodalomtörténet«, arra vigyáz, hogy az európai irodalom fájáról le ne szakadjunk. Ma olyan szelek fúznak, hogy erre a kocsányra nem árt vigyázni. De azért a »mag«-ra sem szabad haragudni.”⁵³

*

Az első két *Válasz* címdalán a szerkesztők: Fülep, Gulyás és Németh. Hogy is jellemzi magukat később Németh László? „A szerkesztésre alkalmatlanabb három fakírt nehéz volna összeválogatni, de mind a három egyenes és el nem adó, hátha mi, mesebeli szörnyek visszük véghez, amire a literátori simaság nem képes.”⁵⁴ Elkezdték, de nem ők vitték véghez. Az összevont 3-4. szám főmunkatársak hosszú sorát tünteti már fel. A sokhangúság, a tájékozódás egyetemessége, nagyévtávgyúsága, de egyben bizonytalansága is mutatkozik benne. A névsorban első Buday György, egy szegedi, akinek metszeteit Kner Imre ingyen formálta könyvvé, hogy ezzel támogassa az egyetemi ifjúság agrár-settlement-mozgalmát, s amely munkákról egyébként az ítéző Fülepnek rossz véleménye volt,⁵⁵ Féja Géza, Fülep Lajos, Gulyás Pál, Illyés Gyula, Juhász Géza, Kerék Mihály, Kerényi Károly, Kodolányi János, Matolcsy Mátyás, Németh László, Prohászka Lajos, Cs. Szabó László, Szabó Lőrinc, Szerb Antal, Tamási Áron. A napi cselekvéshez tapadó, hatásra törő agrárközgazdászok, írók, egy furcsa

szellemtörténész, egy erdélyi és egy egzisztenciálisan aktuálisat mondani akaró ókortörténész, tudós. S aki hozzá még intenzív levélbarátságban van a humanista mítoszteremtővel, Thomas Mann-nal. Perspektíva, kérdőjellel: mi lesz ebből.

Pár hónap múlt el és a *Válasz* eltávolodott az egyik első szerkesztő, a Fülep megszabta szellem egyértelműségétől. A *Válasz* igazi programcikkének az ő *Nemzeti öncélúság* című tanulmányát szokás megnevezni. Okkal, móddal mondanánk ezt. Németh László – bár úgyszólván megrendelte a nyitótanulmányt,⁵⁶ nem tudta egészen pontosan, hogy mit fog küldeni a zengővárkonyi szerkesztőtársa. „Fülep megírja a bevezetőt, valószínűleg a magyar tudomány és irodalom mulasztásait a magyar sorskérdésekkel szemben.”⁵⁷ Fülep iránytűként rajzolja meg a kívánt szellemiséget, egyetértésre találnak gondolatai. „...a cikkel az első betűtől az utolsóig egyetértettem, sőt lelkesedtem érte – idézi fel utólag olvasmányélményét Vas István. Nemes, okos, szép program volt, amelyhez mindenki csatlakozhatott. De nem lehet azt mondani, hogy teljesen ez volt a *Válasz* szelleme, sajnos. Nem mindenkinél és nem mindenben. Talán az is jelez ebből valamit, hogy feltűnően kis betűvel volt szedve.”⁵⁸ Hogy a kortárs íróban a kisbetűk látványa tartalmi minősítéssé stilizálódik – árulkodó. Pedig pusztán technikai oka volt: a tanulmány igen hosszúra sikeredett.⁵⁹

Fülep témája felől saját életművére is kilátás nyílik: a néphez, nemzetéhez, magyarsághoz való viszonya egész életén át foglalkoztatta. A *Nemzeti öncélúság* összefoglaló cikk, Illyés későbbi szavával – *eligazítója* lehetne a népi íróknak. Fülep egyetlen írása a *Válaszban* az élen – az első évfolyam első cikkéként – megjelent tanulmánya. Címében Gömbös kedvelt jelszavára utal, de a nemzeti eszmekörön belül a progresszív törekvéseknek a nemzeti jelszavakba burkolózó konzervatív, reakciós és jobboldali törekvésekről való leválasztását végzi el. Fülep pontosan el tudta határolni a *Válasz* kívánt törekvéseit az olykor egybecsengő horthysta jelszavaktól. Távlatai voltak és politikailag tisztán látott.

Evidenciát rögzít a tanulmány elején Fülep, azt, hogy Magyarország a *Nyugathoz* tartozik: „időben hátrébb, térben szélről, de a gyepűn belül.” A magától értetődő és meg nem másítható tény akkor is, de azóta is rendre megkérdőjelezik. „Nyugat-Kelet kérdése sorsdöntő volt a magyarságra, a kereszténység fölvétele idején, de még ugyanakkor el is dőlt a nyugati kereszténységbe lépéssel, és minden akkor vagy azóta fölmerült ábránddal vagy komoly vágyakozással szemben maga a valóság – történelemben,

politikában, állami berendezkedésben, gazdasági, társadalmi rendszerben, irodalomban, művészetben szintúgy, mint vallásban és erkölcsben – végképp és megmásíthatatlanul választott, amit visszacsinálni nem lehet, csak ha mindent kiirtunk magunkból, ami eddig voltunk, s ez semmivel sem lehet több, mint a múlt meg nem történtté tétele.”⁶⁰ Vita volt ez a „volgai lovassal”, a „turanizmus légvárával”, a pogánysággal, a „japán atyafisággal”, a fajvédelemmel, „s ami köd és jelszó a német Nyugatról csak ide áradt”. Címével céltáblát állított, a nemzeti öncélúságot éppen nem propagálta, ellenkezőleg: azt hirdette, hogy a nemzeti nem emelkedhet önkényesen mindennek mértékévé. „A »right or wrong, my country« elve érvényesülhet a külpolitikában, irányt szabhat diplomáciai tárgyalásoknak, a kötelesség erkölcsi imperatívusát öltheti magára (nyitva a kérdés, csakugyan üdvös-e) – nem lehet irányelv egy nemzet első életében s kultúrájában; akinek a *wrong is right*, csak azért, mert az ő nemzetében találja, eleve lemond arról, hogy a jót megkülönböztesse a rossztól, s hogy minden dolgot önmagában, a saját mértéke szerint mérjen és ítéljen. (...) ez annak szeretete, ami éppen *van* a nemzetben belül. Az értékelvről való lemondással logikailag együtt jár a megismerésről való lemondás (...) s amint a nemzetinek nevezett kritérium az értékelés helyére lép, minden megismerés – így magának a nemzetinek megismerése is – megsemmisül.” A nemzeti jelszavát hangoztató hivatalos Magyarország elleni szenvedélyes hangú kritika figyelmeztetése ez: a „merőben külsőségessé tett »nemzeti« kritérium az igazán nemzeti és álnemzeti közt se tud különbséget tenni. Ezzel megnyílik az út a jelszónak (...) felruhazza az alatta tömörülőket biztos tudással a nemzeti kérdésben, a »nemzeti« érzések csalhatatlanul tudják, mi kell a nemzetnek, mi használ vagy árt neki a politikában, irodalomban, művészetben stb., pótolja a tárgyi tudást, műveltséget, tehetséget, fennsőbbes címen menlevelet ad hiányuknak, nem baj, ha valaki nem ért például a művészethez, az a fő, hogy a nemzetiehez értsen, ennek segítségével, ha hatalma is van, megvéd bennünket a dekadentstől, a korcstól, nyugati veszedelemtől. (...) Fölment a feladatok alól. (...) A jelszó hangoztatása, vele, érte harcolás azt az érzést kelti a lélekben, hogy megtette kötelességét – s közben lefoglalja, a komoly munkákat igénylő, súlyos áldozatokkal járó feladatoktól eltéríti, a lelkiismeretét elaltatja.”⁶¹

A *Nemzeti öncélúság* a kártékony elméletek keletkezését és elhatalmasodását is történeti vizsgálatának tárgyává teszi. Ami a 48-as forradalom

után „ösztonszerű védekezésésként” kezdődik, a kiegyezést követő időben „a pozíciókat megszállt epigon irodalom, művészet, tudomány védekezésé... minden szellemi rezzenés vagy mozgalom ellen”, az a századfordulótól kezdve „támadó kezdeményezés”,⁶² elszánt reakció, el egészen a fajelméletig és turanizmusig. Hatalmas példaanyagot szemlélteti, mekkora szakadék tátong a jelszó („az eszme majma”)⁶³ és a valóság között a „nemzeti” irány korában; aki az egyke-cikkek után még kételkednek benne, az a kivándorlásról, az alföldi kubikusok nyomorúságáról, Erdély kérdéséről itt elmondottak alapján meggyőződhet róla, hogy a dunántúli magyarság ügye önmagán túlmutató gondok fölvetésének alkalma volt számára. „A nemzeti: művé átlényegült jellegzetesség”⁶⁴ – tömöríti aforizmává véleményét a szellemi alkotások magyarságáról; irodalom, művészet, zene, filozófia, vallás tekintetében egyaránt bebizonyítja, hogy a „nemzeti” lényege a valódi értékek üldözésében és a giccs, az álnépi, a filozófiátlan, a bornírt támogatásában nyilvánkozott meg. Olyan korban, amikor a hivatalos Magyarországnak csak rágalmazó és megbélyegző szavai voltak a nemzetköziségéről, Fülep arra a következtetésre jut, hogy „a nemzetinek nem okvetlen ellentéte a nemzetközi; nagyon jól elgondolható az utóbbinak olyan formája, mely e nemzetinek mintegy folytatása, s megbecsüli és megőrzi mindazt, ami a nemzetiből megmaradásra hivatott. Föltétlen és elvi ellentéte az álnemzeti, mert nem lehet valami csak ál, anélkül hogy egyben ellentétes is ne legyen; s ezért az ál-nemzeti a tulajdonképpen nemzetietlen, sőt nemzetellenes, mert a nemzeti problémák és feladatok helyére a nemzeti életet gátoló, hátráltató elzárkózást, élettelen álideált, meddő jelszót, a cselekvés alól felmentő alibit, hazug hagyományt, fejlődni nem akaró önelégültséget, gyilkos giccset állítja.”⁶⁵ Egy magát nemzetinek nevező rendszer kultúrfogalmaira mond súlyos szentenciát.⁶⁶ Prófétikus figyelmeztetés ez a kor magyar társadalmát és értelmiségét – köztük a népi írókat – fenyegető veszélyekre, a kritikátlanságra, a kiszolgáltatottságra idegenből átvett elméletek, „fajelmélet, fajvédelem, nemzeti öncélúság és hasonlók” hatásának.

Szimbolikus jelentősége van annak a pillanatnak, amikor a Vasárnapi Körből induló, onnan eredő barátságait őrző Fülep egyetlen szám erejéig a *Válasz* szerzője lesz. Személye ugyanis egy elsorvadt közvetítőlánc összekötője lehetett volna: „Fülep (...) közvetlen láncszem a század eleji polgári-értelmiségi radikalizmus (melynek sajátos, idealista filozófiai és protestáns vallási elemekkel átszőtt változatát képviselte) meg a népi moz-

galom között, de egy olyan, a személyiségéből következő autonómia jegyében, mely az irányzatok támogatásán kívül magasabb szempontból való megítélésükre, mindkét kor »lelkiismerete és ítélőbírája« szerepére is predestinálja.”⁶⁷

Fülep – aki egyébként társaiban sértődöttséget is keltett a verseikről írt őszinte véleményével⁶⁸ – kivált a szerkesztésből. „Valószínű, hogy páratlan európai és népi műveltsége alapján hármójukból Fülep Lajos látta legtisztábban az efféle folyóirat helyét; azonban éppen ezért, s talán tiszta logikája s filozófusi türelmetlensége miatt is, a megindulás után kivált a *Válaszból*” – írja Vekerdi László.⁶⁹ (Hogy a *Válasz* a további évfolyamai és írógárdája miként szerepelnek a Fülep-mérce szerint, arra a szociográfia és az etnikai elv érvényesülése elemzése kapcsán térünk majd vissza.) De volt kiválásának más oka is. Miután Illyés *Pusztulása* megjelent a *Nyugatban*, s még szó sem volt a *Válaszról*, Illyés kérdéssel fordult egy levelében Fülephez „a mozgalom továbbviteléről: mindez – igazad van – csak beszéd. Hogyan lehetne, hogy képzeled te a dolgot komolyra fordítani?” És egy későbbi levelében megintcsak a mozgalom jövőjéről kérdezi Illyés Fülepet: „Akármennyire pesszimista vagy is, nem lehetne most valami nagyobb dolgot kovácsolni ebből – most, míg a vas meleg? Valami országos ankétot? Egy röpiratot? Fölratot a kormányhoz vagy a magyar társadalomhoz?”⁷⁰ Fülep a *későbbi* politikai hatás érdekében akart megalapozott társadalmi programot, és ezért csatlakozott Németh és a debreceniek laptervéhez. Maga is pozíciót, szerepet keresett. A *Nemzeti öncélúság* fogadtatása kedvező, bár volt aki aggódott, hogy ezzel a tanulmánnyal Fülep „leszállt az arénába”.⁷¹ Németh László is, Illyés is kéri Fülepet, írjon a *Válaszba*. De Fülep nemhogy a *Válaszba* nem ír többet, nyolc évre hallgatott el ismét. Nem ír többet a folyóiratba, sőt rövidesen a nevét is leveteti róla. Nem helyesli, hogy a *Válasz* írói, szerkesztői kormánypolitikussal állnak szóba, s amikor Németh Imre neve, mint szerkesztőé felkerült a *Válasz* címlapjára, ő törölte onnan magát, hiába védi Illyés Németh Imrét: „épp úgy gondolkozik mint mi, épp annyit tud, annyit szeretne mint mi... egész nagy köre van már, hozzá hasonló, aggodó magyarokból – meg fog ismertetni velük.”⁷² Nem kell bemutatni Németh Imrét Fülepnek. Ismerik jól egymást, 1934 szeptemberében Németh Imre járt Zengővárkonyban. Éppen az a baj, hogy jól ismeri Németh Imrét. Csalódásában hangsúlyos a személyes elem. Rábízta őszi látogatásakor az egyke-kérdés teljes, keservesen megszerzett dokumentációját, azzal, hogy

Németh Imre, a kérdés képzett szakembere az ő tervei és programja szerint könyvvé formálja. S nemhogy a megállapodást nem teljesítette Németh Imre, de még az anyagokat sem juttatta vissza, felszólításra sem, Fülepnék. Fülep bírósághoz akart fordulni, s mint Illyésnek írja, gusztusa nem engedi, hogy ilyen emberrel egy levegőt szívjon.⁷³

Kettős indítékú tehát a távolmaradása, de elhatározásában megingathatatlan, nem enged. Nincs átjárás, mondja a gesztusa, s ehhez tartja magát. Döntése egyéni döntés, de szimbolikus. A magyarság és univerzalitás harmóniájára törekedett az egyensúlyhiányos szellemi környezetben. Nagy magányos volt, ahogy azzá lett néhány esztendővel később Kerényi Károly is. Sorsszerűen. Megkeresi egy év múlva Fülepet a *Szép Szó* köre, de mint majd látni fogjuk, kapcsolatuk nem mélyül el. A *Válasz*hoz, a népiekhez húz, a két csoport szakadásáért az urbánusokat teszi felelőssé, mégsem illogikus, hogy hívják.

*

Németh László nehezen bírta a szerkesztést, a rádió és a *Válasz* elrabolta munkaerejét. Írótsársai féltékenyen nézték a „rádióhatalmát”, s mint Gulyásnak írja: „Csak akkor hajlandók a *Válasz*ban dolgozni, ha nem én vagyok a szerkesztő.”⁷⁴ Szemrehányást tesz Gulyásnak, amiért rá maradt a szerkesztés. Gulyás Pál is levelébe iktat egy megbántottságról árulkodó „mérleget”. A Németh–Gulyás szerkesztőpáros nem tud megbirkózni a feladattal, felvetődik a kérdés: kinek adják a folyóiratot. Gulyás így foglalja össze a kialakult helyzetet: „A szerkesztés folyamán dilemma keletkezett. Te azt kívántad, minden cikk menjen a Te kezeden is keresztül, sőt Te légy az elrendezés végső fóruma, viszont én vállalom a szerkesztésért a felelősséget. Méltányoltam. Érintkezni azonban csakhamar nehezen tudtam Veled – eleinte mindennapra ígérted az »ukázokat« – hiába csöngettem, kagylód le volt akasztva. E hallgatás mögött csalódásodnak némi árnyalatát vettem észre, moratóriumot, mintha gentlemanségból vonakodtál volna leállítani az eseményeknek rokonszenved elsiklásából megindult mechanizmusát. Ez a moratórium kifárasztott mindkettőnket, pedig nem is volt rá szükség, hiszen a *Válasz* bejárata fölé azt a jeligét függesztettem Veled vitázva: *való vagyok-e szerkesztőnek?* A kéziratok mennyisége felől megnyugtattál, s én úgy gondoltam, az anyagba – Debrecenben, mint a főváros intrikáitól mentes szigeten – átsugározom rendezői elvemet.

Közben a gárdát elővezetted. Sajnos, városszerte az volt a látszat – nem tudom kinek a hibájából –, hogy a lap bukik, a lap beolvad egy másik folyóiratba, megbomlott az egység, s fiatalemberek előbb tudtak az ügy kulisszatitkairól, mint én, a mintabarátt. Halálmadarak gúnyhuhókolást csaptak éji ablakom alatt. De ami ennél rosszabb volt: nyilvánvalóvá vált a vezetésnek belső bizonytalansága, és én magam se tudtam ebben a bizonytalanságban, lekasztott telefontagylódnál, mit tegyek. Hozzád fordulni különben is stílszerűtlen lett volna, félttem »állásomat« ...⁷⁵

Anyagilag is nehezen állt talpra a fél esztendeje újtára indított *Válasz*, nemcsak a tartalmi kérdések nyomasztották a szerkesztőket. Előfizetési olvasója csak annyi volt az első évben, hogy az általuk összesen befizetett összeg még egyetlen szám nyomdaköltségét sem fedezte. Hiába küldött Németh László 800 pengőt az év folyamán a *Válasz* számlájára, még így is adóssággal zárják az évet. (A következő év elején, a második évfolyam útrabocsátásakor úgy kalkulál a *Válasz* nyomó Tóth László, hogy 500 előfizető mellett rentábilissá tehető a lap. De ez nem sikerült.)⁷⁶

A szerveződé irócsoporthat – Illyés javaslatára – Németh Imrét kéri fel a folyóirat továbbvitelére. A mindössze négy számot jegyző átmeneti szerkesztőnek, Németh Imrének köszönheti a *Válasz* megmaradását. Segítségére nem tartalmi volt, hanem technikai és anyagi. Két okból esett rá a választás. Egyrészt mert tehetséges újságírónak indult a *Szózat*nál, s tovább is Bajcsy Zsilinszky szűkebb köréhez tartozott. Másrészt a MOT, a *Magyar Országos Tudósító* szerkesztőjeként kiváló kapcsolatai voltak. Ennek révén meg is szervezte a *Válasz* postai terjesztését. Mint Illyést, őt is foglalkoztatja a „dunántúli veszedelem”, tanulmányt is ír a problémáról, eszmei rokonság fűzi a népiekhez. Németh Imre csak azzal a feltétellel vállalja a szerkesztést, ha Németh László és Illyés továbbra is a *Válasz* szellemi irányítói maradnak. Ezzel nyilván egyetértettek a lap kiötlői is, hiszen Németh László így ír Gulyásnak: „...Németh Imrét tesszük meg szerkesztőnek, aki a MOT vezetője, a lapot fényesen terjesztheti, s írói igényei nincsenek.”⁷⁷ A *Sznobok és parasztokkal* Németh László nemcsak szelet vetett, pártfogóra is talált. De milyen különös, külső segítőre. Illyés levele vitte a hírt Németh Lászlónak, hogy a rádió érdeklődik iránta: „a Rádió be akarja vetetni magát, s abban a bevételben nekem nevezetes szerep van szánva”, küldi tovább az információt Debrecenbe Németh. Illyés barátja, Németh Imre – akivel „a Pusztulás körüli cikkontásban barátkoztak össze –, tud az egykérő, ismeri Otto Albrecht Isbert Dunántúli-

orozó könyvét; egyszóval: istenfi.” Amikor Németh László személyesen megismerkedik Németh Imrével, rokonszeny gyűl benne is iránta. „Regénybe való magyar keverék; könnyelműségeiben: dzsentri, svádájában: újságíró; nézeteiben: narodnyiki. A lábán a kamáslit kerestem; ujján a nikotin helyét, kissé gyűrt arcában a Féja Géza szemét.” Németh Imrén át érdeklődött Kozma Miklós Németh László felől, s ő közvetítette az üzenetet is egy hónap múltán, hogy megvan a rádiós állás.⁷⁸ Készséges és áldozatos híve a *Válasznak* Németh Imre, kiegyenlíti a felgyűlt adósságokat, s formálisan az ő nevéen marad a *Válasz* lapengedélye is egészen megszüntéig. Hogy milyen szerkesztő válhatott volna Németh Imréből idővel, nemigen sejthetjük; ehhez működése nem ad elég támpontot. Becsvágya elsősorban politikai, 1935 áprilisában országgyűlési képviselővé választják, lemond a *Válasz* szerkesztéséről. Az ő nevéhez kötődik, hogy a *Válasz* végleg eloldozódott Debrecenről, s fővárosi székhelyű és centrumú orgánummá vált.

Németh Imre – minden segítsége ellenére – nem volt szerencsés választás. Mert bár Illyésék nem is akarják, hogy önálló szerkesztővé nője ki magát, nincsenek megelégedve a lapszámokkal. És ha sokak szemében Németh László sem bizonyult vonzónak, Németh Imre csak növelte a taszítást. Illyés jegyezte föl naplójába, milyen „rémhírek” terjedtek el a *Válaszról*. „Kormánylap, mindenkinek rengeteget fizet, az csak a sajtóalapból történhet. (Alapja, hogy N. Imre Tersánszkyknak előleget is, honoráriumot is adott, és Forgács tíz pengőt kapott egy versért.)”⁷⁹ Tény, hogy ellenfeleik, vitapartnereik szemében Németh Imre személye nem tett jót hírüknek: szimbolikus alak volt, Kozma Miklósnak, Gömbös bizalmasának a barátja. Illyésék ebben az időben hitték, hogy a „felirat”-gesztus, a tiszteletpéldányok, dedikációk politikai eredményhez vezetnek. Úgy tartották, *agitálni* kell a hatalom felé, hogy a rendszer tarthatatlan. Az Új Szellemi Front nem intézhető el a bűnbeesés nyers vádjával. Németh László óvatos volt, amikor a rádiós állást elfogadta. A *Válasznak* szánta a keresetét: „A kosztpréznnek az új fizetésről tudnia sem szabad. Havi ötszáz egy számra, akár előfizetöm se legyen.”⁸⁰

Németh Imre kiválásával ismét feléledtek az utódlási gondok. A leköszönő szerkesztő Ortutay Gyulának, az időközben megindult *Magyarságtudomány* szerkesztőjének akarta átadni posztját. De a *Válasz* magja más-ként határoz: Sárközi Györgyöt kéri fel, vállalja el a „szekérnocsot”. Az új főszerkesztőt a tisztelet és bizalom elvén választották. Ennél nagyobb

megtiszteltetés szerkesztőt nem érhet. Illyés Gyula is, Szabó Zoltán is úgy emlékezik vissza évtizedes távlatából, a *Választ* az mentette meg, hogy szerkesztését Sárközi vállalta el: „Az ő türelmes szorgalma, elvű tapintata és intellektuális jó modora érte el azt, hogy a *Válasz* egy időre nemcsak a népi írók folyóirata, de a haladó magyar gondolkodók és írók mag-nese volt... A mozgalom delelőpontján Sárközi György volt az írótabor szürke eminenciása. A szenvedélyes és taborci tehetségek lobogását türel-mével és jó modorával tudta kazántűzzé regulálni.”⁸¹ Türellem és tapintat – Németh László híjával volt ezen erényeknek. Nyitottságot hirdetett, de a maga ízlésére formálta volna a lapot. A szinesedést, az átmeneti arculat-kereső periódust a tarkaság előtti „kapitulációnak” tekinti, ami megalku-vás, és ezért vállalhatatlan.⁸²

Sárközi Németh Lászlóval szemben mindvégig *kollektív* vállalkozásnak tartja a lapot, saját főszerkesztői posztját „soros felügyelői” tisztnek. A *Válasz* „köztársaságában nincs vezér, viszont bárki vállalhatja a fegyvertárs szerepét. Fegyvereink különbözők, egyikünk a szenvedélyes líra kiegye-nesített kaszájával, másikunk a statisztikai tudomány modern gépfegyve-rével vesz részt a harcban.”⁸³ 1938 elején az egykori szerkesztőnek, Gu-lyás Pálnak egy kézirat visszaküldését indokolván rövid beszámolót tart hároméves szerkesztői működéséről. A levél a szerkesztő ars poetikája, s annak dokumentuma, hogy a *Válasz* végül is a Németh László-i elgon-doláshoz közelített, annak szuverén megvalósulása lett: „Én a *Választ* három évvel ezelőtt, 1935 tavaszán (...) teljes anyagi és szellemi romlás küszöbén, megszűnése előtt vettem át Németh Imrétől. Az ő rövid műkö-dése, magunk közt szólva, csupán abban állt, hogy lapjogot szerzett a ma-ga nevére, egyebekben pedig a zavarosan megjelenő számokat a nyomda állította össze. Nekem tehát vagy egészen új alapokon kellett kezdenem, vagy visszatérni az indulás komoly és nemes célkitűzéseire. Az utóbbit választottam, és e célra tereltem össze »sznobokat és parasztokat«, hogy a magas szellemiség mindenfajta problémája helyet kapjon a *külön* égető magyar sorskérdések mellett. Hamvas Béla Jeffersről és Kerényi Károly új görögségről írt, miközben Illyés Gyula számról számra írta a Puszták népét, Féja Géza a gyarmati magyar sorsról kesergett és Kovács Imre meg Veres Péter a »nemzet alatti« magyar életet tárták fel tanulmányaikban. S miközben szociális háttérű városi és falusi novellákat kerestem, egymás után közöltem Szentkuthy ultrasznob kísérleteit is. Mindehhez vers, költé-szet quantum satis.

Alapelve ez volt: a magyar népiség problémáit tární fel minden irányban, de megmutatni, hogy ez a népi irány elbírija a legmagasabb szellemi kultúrát is. S adni verset és verset, jelképezve, hogy itt a társadalmi hatásra az irodalom emberei törekednek.”⁸⁴

Szabó Zoltán Sárközi szerkesztői hitvallását látja a szépírói-költői pályán végbemenő változásokban is. „Az ég felől a nép felé tart. Sárközi alkotó évei három fordulattal csaptak vissza egymásra. A fiatal költő egyéni forradalmával ível fel átszellemült magasságokba. A megbecsülés megadja helyét a földi világban, ahol vállalja kötelezettségeit. Ez ellen zendülőben a tettek embere lesz: a népi forradalmárok közé szegődik. Az ember, de nem a művész. A művész továbbra is Thomas Mannt fordítja, s nincs is ebben semmi összeférhetetlen. Sárközi György munkásságának éppen az a tanulsága, hogy ki-ki művészi elvfelelő nélkül, vagyis saját érdeklődési körében maradván, korábbi modorához híven lehetett a népi mozgalom tagja.”⁸⁵ Szabó Zoltán szociográfus és újságíró volt, ha 1939-ben íróként ismerte is el a Baumgarten-jutalom. Ember és művész ilyen szétválasztása a költészetkritika felől túlságosan nagyvonalú. Messziről nézve a pályát, Szabó Zoltán átsiklott afölött, hogy Sárközi eszmei fordulatával párhuzamosan a lírikus pályája is változásokat mutatott. Megke-ményedett a hang, elszánt lett, témái is megváltoztak. Első kötete, az *Angyalok harca* (1926) érzékeny idegzetű, szépségekre hevesen reagáló, művelt, határozottan városi költőt állít elénk, akinek világa éterikusan tiszta. „Idealista, keresztény, szocialista” volt, mondja róla Szabó Lőrinc, aki Sárközi első kötetével egyidőben jelentette meg a *Sátán műremekeit*, s aki magát Sárközivel szemben úgy jellemezte mint „tüntetően materialistát és hazafit”. Kettejük pozíciója, vitája „a költő égi-földi feladatairól” versihető különbség volt Szabó Lőrincnek. Ám *A Bazilikában zúg a harang* című versben maga lép ki a szembenállásból, s nézi távlatból és oldja fel szembenállásukat. Idézése segíthet abban, hogy Sárközi pályájának a kortársak által sem mindig értett kettősségét, fordulatát megértsük: „Ez az égről beszél, az a földről, / mégis szövetségese, / egy lélek ez a két fiatalúr, / kétarcú ideológia.”⁸⁶ Sárközi maga is dokumentálja a belső fordulatot. *Egy forradalmárhoz* című versében – az újrainduló *Válasz* 1946-ban közölte az első lapszám élén – magas hőfokú erkölcsi igénnyel követelte a belső változást. „Volt életemből / majd, ha nem marad / kövön kő (...) akkor lesz győztes a forradalom” – írja. A forradalom jussa csak azt

illeti, aki előbb magában csinál forradalmat. Joga volt a követeléshez, végigjárta az utat.

A „szürke eminenciás” könyvek között élt. „Nappal egy könyv-gyárban keresem a kenyereimet. Kék zubbonyt húzok szellememre, szellemegyenből falanszter-szellemmé öltöztetem, s odaállok a géphez (...) Parancs szerint fekete vassal etetem a gépet, de néha, mikor nem néz oda senki, titkon kinyújtom merítőkancalam a magas irodalom aranypatakjai felé (...) arannyal hamisítom meg a vasat.”⁸⁷ Kiadót biztosított a népi íróknak, noha az Athenaeumot nem tehetta a *Válasz*-kör kiadójává. De megindította a *Magyarország felfedezése* sorozatot, tíz (!) íróval kötött szerződést. Magyarország politikai térképét vastag kék vonallal tíz részre osztotta, hogy teljes látéleletet vegyenek fel róla. A vállalat vezetői elfogadták a szociográfiai sorozat ajánlatát, mivel nem sejtették, miről van szó. Állását, megélhetését, családja életét tette kockára. Egy időre sikerült elaltatnia a hatalom gyanúját, de az első kötetek megjelenése olyan politikai ellenállást váltott ki, hogy a sorozat élére kormánybiztost neveztek ki, Purgly Emilt, Horthy sógorát. 1937. március 15-én Sárközi is ott szorongott a rendőrök sisakjai fölött megszólaló Zilahy Lajos mellett a Nemzeti Múzeum párkányán.

A zsidó származású Sárközi György a népi táborban talált otthonra. „A harciasabb urbánusok ezzel a gonosz (...) kifejezéssel illették: »néger portás« – emlékszik Vas István,⁸⁸ aki maga is választott, mégha választása, csatlakozása, mint írja, nem is nyilvánult meg közvetlen haditettekben, „és már a második ütközetben minden inkább volt, mint egyértelmű.” A „második ütközet” közelről érintette a *Választ*, és noha Németh László a szerkesztésből való kiválást csak a túlzott elfoglaltsággal és a rádiós munkájára való féltékenységgel indokolja, minden bizonnyal oka volt az általa keltett és körülötte folyó zsidókérdés-vita is.

A népi-urbánus vita egyik, ha nem is a legerősebb, de legtöbbször hang-súlyozott gyökere is itt keresendő, a zsidókérdésben. „Az urbánus megjelenés (...) mindkét részről elködösített szó volt, ahogy Illyés találóan mondta – negyedszázad múltán – fedőnév: »Ma már jól láthatjuk, hogy ezek az akkor annyit emlegetett nevek – népies és urbánus – fedőnevek voltak, vagy kettős jelentésű nevek. Aki adta, mást értett rajtuk, mint aki viselte, s a szemlélő megint mást. Volt vita, amelyben az egyik az ösztönösséget, a másik az észuralmat jelentette; volt olyan vita, amelyben ki nem mondható sértést jelentettek (amelyet csak a hangsúly sziszegése

árult el), azt, hogy te paraszt, te zsidó...« (...) az »urbánus« csakugyan leginkább zsidót jelentett” – emlékezik Vas István.⁸⁹

Sárközivel kapcsolatban fel kell eleveníteni az urbánus oldal egyik jelesének vélekedését, éppen származása kapcsán. Ignó Pál egy jellemző epizódot beszél el róla. S bocsássuk előre, bár Ignó maga mondta magát „ingerlékeny urbánusnak”, s ezt a jelzős szerkezetet kortársai hol íróniával, hol gúnyosan emlegették is, elfogult is volt, érintett is, de szavahihetőségében soha egyetlen kritikusa sem kételkedett. „Eleinte Fėja Géza és Németh László nyomán azt hajtogatta [ti. Sárközi – Sz.Á.], hogy ma már nincs »jobb és bal«, csak »fenn és lenn« van, ő pedig a »lenn« lévők pártján áll, legyenek azok akár fasiszta tömegek, akár szocialisták. Később, amikor a pro- és antifasiszta erők szembefordulása már olyan nyilvánvalóvá vált, hogy még a falukutató is látta, némileg módosította ezt a felfogást és kijelentette, hogy ha állja is a szolidaritást mindenkivel, aki »lentről« harcol a »plutodemokrácia« ellen, de személy szerint ő, valamint a hozzá legközelebb álló népi írók, igenis baloldaliak, sőt baloldali forradalmárok, csak »másképp« baloldaliak. – Hogyan? – kérdeztem. – Szemben állunk a kapitalizmussal, a polgári demokráciával. – Tudtommal a szocialisták is... Szerintem a mai Magyarországon a polgári demokrácia is »lenn« van. Sokkal lejjebb, mint a kormánystipendiumos földosztók, Matolcsy Mátyás and Co. De ne vitatkozzunk ezen. A szociáldemokrátákról magad is elismered, hogy »lenn« vannak. Vállalod a szolidaritást velük is? Emlékszem szegényre, ahogy az ajkát biggyesztette: – De Mannal és Déat-val vállalom, Weltner Jakabbal és Buchinger Manóval nem.” A történet végén Ignó azt kérdezte Sárközitől: számonkérné-e Buchinger Manó kéziratán a prousti vagy keyserlingi szellemet, „ha történetesen Mézsáros Lőrinc paraszt származású kispap állítana be vele hóna alatt az Athenaeumhoz vagy a Válasz szerkesztőségébe? Ugyanilyen szigorú volnál-e Weltner Jakabbal, ha Esze Tamásnak hívnák? – Nem hívják annak – felelte –, s a ténybeli igazság előtt mindig meghajlok.”⁹⁰

Nem tudjuk már szétszálazni, mennyire volt elvi ez a beszélgetés, mennyire nem. Vajon az utolsó Sárközi-replika nem gúnyos elhajlás volt-e Ignó elöl, nem személyes kapcsolatuk kihűlésének szólt-e. Legyünk óvatosak. Mégis erős a gyanú, hogy nem. Sárközit Lackó Miklós szerint „túlasszimiláltak” vagy az asszimiláció „eminensének” nevezhetjük.⁹¹ A történész teoretikus kijelentését a feleség élményei hitelesítik. 1938 pünkösdjén, azaz az első zsidótörvény után nem sokkal a háromgyerekes

Sárközi Márta Erdei Ferentől kér „elfogulatlan véleményt”, mit tanácsol. Érzik már a nyílt zsidóellenesség, zsidóznak a játszótéren, az iskolában. Mi lesz a gyerekekkel, kérdezi a jó ösztönei sugallatára hallgató anya. „... ha az iskolát el is végzik, nagy zsidózások és megaláztatások közegette, utána a világon semmi lehetőség nem nyílik számukra. Egyetemre nem mehetnek, állást nem kaphatnak (...) És mondom, ez az optimális kilátás. Mert ha rosszabb viszonyok jönnek (...) visszavonulhatnak a Rumbach utcába, sárga folttal a fenekükön. És ezt a Gyuri szerint türellemmel be kell várom és el kell szenvednem, mert Gyuri magyar, magyarnak született, itt élnie-halnia kell stb. Hát így teljesen egyedül maradok evvel az óriási felelősséggel: Gyuri egyszerűen átadja magát ennek a nagy fene patetikus hazaszeretnek, és frázisokat felel a reális skrupulusokra.”⁹²

Amit Sárközi Márta mond, hangnemében is rokona Ignósnak. Maga soha nem volt az asszimiláció ellen, sőt szerkesztője lett a Sárközi-örökségnek, az újrainduló *Válasz*nak. Am képes volt a kívülálló szemével, racionálisan elemezni, lett légyen tárgya a férj képviselte álláspont. És hogy nem a gyávaság volt mozgatója, biztos. Az Ignó-idézet szerint többről van szó, mint az asszimiláció egyéni aktusáról. A különbség nagyon finom, de határozott. Hogy is mondja Vas saját választásáról? „Csak éppen, ami Illyésnél közvetlen volt, az nálam közvetett. Ami nála egyenesből jött, úgyszólván önszeretéből, természetes determinációból, az nálam áttételesen (...) a determinációtól való megváltásból.”⁹³ De Vas „csak” alanyi költő volt, a *Levél egy szocialistához* című keserű sorsú és utóéletű *Válasz*-beli cikksorozata volt közéleti szereplésének maximuma. Nem vállalt szervező-mágnesi szerepet. Sárközi, a *Fájdalmak és szépségek anyasága*, a *Virágok beszélgetése* éteri költője igen. Az általa szerkesztett *Válasz* egyszerre volt a valóság és az utópiák folyóirata. A valóság egy, ha mégoly sötét szeletéé, az agrárszegénységé, annak összes életani, erkölcsi, kulturális következményét vizsgálva. Azt is látta, hogy az úri Magyarország szövetséget köt a fasiszmussal, és „Új Mohács” felé⁹⁴ masíroz, de későn és erőtllenül. Sárközi, írja róla Ignó, „őszinte volt mindenkivel, csak önmagával nem; becsületes életet élt, és vértanúhalált halt. Ezzel fizetett a származási kötelékért, mely a Weltnerrekhez és Buchingerekhez fűzte. Miután évtizedeket viaskodott, végig képzelt kereszttel a mellén – előbb az Angyal keresztjével, majd a Dózsa Györgyével –, végül sárga foltot kapott rá, és elpusztult a keresztények kezén,

akiknek »szocialista irányú, bár elferdült« indulataira annyi mentséget talált. Megbocsáthat-e nekik a másvilágról is? Ha az angyalokhoz tért vissza, megbocsáthat; de Dózsa György nem ilyen elnéző véleménnyel volt a Zápolya keretlegényeiről, sőt saját vitézeiről sem, amikor a húsából falatoztak.»⁹⁵

A „saját vitézek” közül nem mindenki és nem mindig viselkedett hűségesen. Féja, a *Viharsarok* bátor szerzője – a kortársak úgy látták, Sárközi rá építi a *Választ* – „menekül” tőle, amikor a folyóirat stüllyed. Még 1944-ben is a németek győzelmét reméli, de aztán, két évtized múltán, 1965-ben *Szabadcsapat* című önéletrajzában a legfelső fokon beszél róla. Igaz, a zsidókérdésre anatémát rendelt a kultúrpolitika. De nem feledhető, hogy 1945-ben nyílt zsidóellenes fenyegetésekkel lépett fel Féja Géza Szárszón – mélyen saját szintje alatt. Németh és Gulyás úgy látja: „a munkatársak egy másik csoportja is el készül futni tőle (főleg Szabó L., Matolcsy), mert zsidó”.⁹⁶ Gulyás nehezen engedett fel Sárközivel szemben, mert személye, mint főszerkesztő „meghökkenette”. „Volt ebben valami diabolikus. Válasz. Elindul Debrecenből és megérkezik az – Athenaeumba, Heltai Jenőék szomszédságába” – írja 1938-ban Némethnek. De azért dicsérő szavai is vannak már.⁹⁷ Támadják Sárközit másfelől is. Féja Géza említi, hogy „...Sárközi Györgyöt vádolták azzal, hogy a sorozatot [Magyarország felfedezése – Sz. Á.] azért indította meg, mivel a feudalizmus leplezésével a kapitalista bűnökről akarta elterelni a figyelmet.”⁹⁸ Így vagy úgy: a zsidókérdés körül forogtak a pletykák.

„Van zsidókérdés, és a maga helyén nem riadunk meg ennek a kérdésnek kemény megvilágításától sem” – mondta egy interjúban Sárközi György.⁹⁹ Igen, volt. De az is igaz, hogy a népi írók, akik részint okai voltak a probléma szellemi – és nem társadalmi, politikai – eszkalálódásának, a kifutás tekintetében – legalábbis a harmincas évek korai derekán – még gyanútlanok lehettek, voltak.

„Az ifjú költő népe reprezentánsának érzi magát”

Kétségtelen, az irodalom vízrendszerének Dunája a *Nyugat* volt. A fő figyelem feléje fordul. Víz-, azaz értékgyűjtő, a kisebb áramlatok mind felé sietnek. Gulyás Pál is ott debütál 1928-ban, már versének címe hódolós: *Babits Mihálynak*. Ezt fokozza még azzal, hogy a világegésben, a „zord emberiség lementében” Dantéhoz hasonlítja Babitsot. Hat év – ezalatt tíz verse jelenik meg ott – és Babits elmarasztalja a *Választ* indító Gulyást a hagyományszűkítő debreceniség vétkében. „Egzotizmus”, mondja a *Tékozló* című kötetre. Dicsérő jelzői mellett egyénibb, keményebb a bíráló: keresettség, alpáriság Babits kulcsszavai, „a költő képtelen a valóságot kezében tartani, kisiklik, elomlik, olykor költői szólamokká omlik szét, olykor valami szubtilis és zavart homályba tűnik”, aztán azt mondja rájuk, papírszag, „ragyogása zavaros ragyogás”, s végül azt, „versei gyakran hatnak esztétikai talányoknak”.¹ Nem könnyű ebből fölcsozni, tudomásul venni a hangot, feldolgozni az érveket és Babitshoz való viszonyában az elfogulatlanság pozícióját látszólag megtalálni. Nem is sikerül. Évek múltán is munkál benne a visszavágás szándéka. Legalábbis a műben.

Németh is a *Nyugat*ban kezdi pályáját. Parasztnovellával nyer a *Nyugat* pályázatán, de tud mást is, „urbánus” ízzel is szól: az *Aurél a Kékesre megy* című elbeszélés erre a bizonyíték. Aztán hosszan semmi kapcsolata a *Nyugattal*. Osváttal nincsenek egy hullámhosszon, a *Protestáns Szemlé*be, a „sötét, irodalom elől elzárt lapba” ír, később a *Napkelet*be. A *Magyar Szemlé*nek sem igen kellett, bár hívták. Aztán üzen Babits, s válaszul Németh kér tőle „teret egy tanulmánycikke számára, amely az új nemzedék tróinak lesz nagy parádéja”. Babits szövetségesre vár, enged. Új kor új igényére válaszoló irodalom készülődött. De a Németh-sorozat félbemaradt. Nem akart „az álló világba végképp odaszokni”, nem akart lakáj lenni, „ha mindjárt istenek lakája is.” Szakít Babitscsal, a Baumgarten-díj

a végső ok. Az ürtügy. A viszony eleve magasfeszültségű. Babits is reagál a konfliktusuk után indult *Tanura*. Hideg, többnyire terhelő tanúnak, sőt bírónak látja Babits Németh Lászlót. „Szatirikus és purifikátor (...) egyedül tisztá az egész gyanús, vádlott világ ellen”, mondja, majd azzal a legkevésbé sem hízelgő fordulattal zárja szemléjét, hogy megvallja: Németh „tanítvány arca mögött föltűnik olykor mesterének, a szerencsétlen Szabó Dezsőnek savanyú profilja.”² Kinek esne jól egy ilyen kritika? Gulyás – a másik sértett – ebben a hangulatában találja. „Ekkor jött értem a cethal, a legsoványabb cethal mindazok közt, akiket a világtörténelem ismer.” Gulyás Némethben „az ifjú magyarság új orientációja” lehetőségét látta. Kristályosodási pontot Babits ellenében.

Németh László a programban azt ígéri, hogy a *Válasz* szépirodalmi műveket csak kivételesen közöl, „ismeretlen írók bemutatkozó írásait, jelentős pályáállomást, irányt, új műfaji törekvést jelző állomásokat.”³ S mit mutat a tartalomjegyzék: az első számban Illyés versét: *A Dunánál Esztergomban*. A hang a költőé, nem a politikusé. Nem ismeretlen a költő, nem az az irány sem. A szellem embere szólal meg „minden átok és hatás ellen, / minden átok és csaták ellen.” Áttételesen Trianonról van szó, de a *Válasz* „kismagyar” folyóirat, s az is marad. Ha a határon túli magyarokkal foglalkozik, a szellem kíváncsisága vezérli és nem a politikai revans. A vers mögött igazi csemege Szentkuthy „ultrasznob kísérlete”, a *Prae* négy kis fejezete. A második számban Gulyás új kötetének címadó részlete, a *Tékozló*. Az évfolyam végén három önéletrajzi vers Erdélyi Józseftől (*Ferkó öcsém, Apám, Szamár*). Igénybejelentő, indulatos versek. Költőjük bőven középkorú már. Németh László nagyra tartja. Koronája a sorsa, „a sorsa a nagyság királyjelvénye”. „Olyan líra ez, amelyben jóval hatalmasabb költői erő feszeng, mint egyszerűsége látszata után az olvasó hiszi” – írta róla már 1931-ben.⁴ Babits is becsülte, erősítve ezzel a konvenciót, Erdélyi a korszak egyik új emblémája. Az 1932-ben megjelent *Új Anthológiába* tőle válogatja a legtöbb verset. Magát a nemzedéket így jellemzi Babits: „ez a költészet (...) mélységesen pesszimista vagy naivul és petőfiesen forradalmi, mindenestre egyszerű lesz, puritán és tárgyias (...) Semmi sincs messzebb ezektől az új költőktől, mint az előző nemzedék egyéniség-kultusza, a komplikált és túlfinomult egyéni élet kergetése.” Még előtte vagyunk a nemzedéki indítatású politikai tömörülésnek, Babits sem sejti, hogy az be fog következni. „Az Embert keresik ők, nem a társadalmi és politikai lényt, úgy, ahogy magában van, ősen, szabadon,

még romlatlanul, érző szűziségében.” Népi ízeket hoznak, és újraélesztik a régi műfajokat: „a népi életképet, a tárgyias epikát.” Rehabilitálják a magyar, hangsúlyos verselést. Felfigyel Babits – de milyen pontosan – az új szerepre is: „az ifjú költő népe reprezentánsának érzi magát.”⁵

Illyés a *Nyugatban* publikált *Három öregben* talál rá a sors szabta szerepre: „Most ébredek reá, / mért kellett nekem tanulnom, / mért kellett egykor zokognom / idegenbe kiindulnom.” Ekkorra a kettős hűség kötelezettségében van már: a legmagasabb szellemi eszményhez és a cselédházak népéhez egyforma erős kötelék fűzi. Versben, prózában egyaránt foglalkoztatja a kérdés *A puszták népében*, a *Válasz* oldalain még alaposabban elemzi saját választásait: „A puszták népét mindenki megtagadja; a fölkapaszkodott cselédfiú oly törvényszerűen lelöki magáról és elfeledi pusztai mivoltát, akár ebihal alakját a béka. Ez a fejlődés útja s nincs más út. (...) csak a hatodik-hetedik forduló után váltam annyira emberré, hogy vállalni mertem a pusztát. (...) A természetben csak ugrások vannak, s természetesen a visszahasonulás sem ment túlzások nélkül.”⁶ A „visszahasonulás” művészi megoldását a realizmus költői irányában találta meg. Az erkölcsi vállalás a művészi szándékot is átformálta. A nyugat-európai szabadvers, a szürrealizmus tudatfelszabadító erejének formai kerete csak részleteiben érzékeltethette azt a magyar valóságot, amelyet egészében, összefüggéseiben tárt föl. Élményei gondolati, erkölcsi átélésre készítetik olvasóit, de úgy, hogy esztétikai igényességét az erkölcsi mozgósítás szolgálatába állítja. Az „engagéé irodalom” túlléphet ezáltal az agitatív tendenciózusság alapfokán. Enciklopédistája lett Illyés a pusztai életnek. A realizmus kívánalmainál is „realistább”. Olyan valóságelemekkel is dolgozik *A puszták népében* – a napi életrend, az egészségügyi állapotok kimerítő részletezése –, melyek megbillenthetnék a szöveg egyensúlyát, szétfeszíthetnék a szépirodalmi keretet. De ez nem következik be, s meglátásunk szerint azért nem, mert szerepkeresés és szerepértelmezés végig egybefogja a fejezeteket. Egyre szorongatóbb a visszamerítkező felismerése: ez mind vele is megtörténhetett volna, lehetett volna belőle is cseléd, s csak a „rendkívüli csodák és véletlenek” segítették, hogy a rendelt sors alól megszabadult.

Illyés költői szereplése a *Válaszban* viszonylag szerény. Megszólalása nem túl gyakori, jelentősége mindenképpen *A puszták népe* mögött van. Költői fordulata a *Válasz* megindulása előtt lezajlott, viszonyítási pontjait 1931 és 1933 között (*Három öreg, Ifjúság, Hősökről beszéltek*) már meg-

adta. Rá is gondolt Komlós Aladár, amikor 1932-ben a *Nyugatban* sum-mázta az új jelenséget. „Szubjektivizmusra hajló korok művészete exkluzív és formabontó, olyan koroké, amelyek nem az egyént, hanem a társadalmat tekintik fontos valóságnak, általánosan érthető és formailag konzervatív. Szélsőségesen szubjektivista korból manapság – úgy látszik – társadalom- és formatisztelő korbá hajlunk.”⁷ Társadalomtisztelően persze nem a meglévő elfogadását érti, hanem azt, ahogyan Schöpfung Aladár is definiálta ez idő tájt az irodalmat, az irodalom organikus természetű, gyökerei a társadalomba nyúlnak.

Nem a tétel új persze, hanem az erőteljes hangsúly. Illyés – tudjuk jól – tudatosabb költő, mint az új irányt magától értetődő természetességgel és korábbtól fogva „használó” Erdélyi. Illyésnek is vannak indulatai, mint Erdélyinek, csakhogy Illyés bánni is tud velük. Hangnemet, -színt, -lejtést tud váltani, mert szemlélete tágasabb, s olykori monoton variációi ellenére sem lesz önmaga epigonja, mint Erdélyi.⁸ De ez a megállapítás, az önutánzás, az Erdélyi-életmű tendenciájára igaz. A *Válaszban* közzétett verseit nézve, szembeötlik mennyire megbecsülték a szerkesztők. Ha jelentkezik, rendszerint külön hangsúlyt kap a folyóiratomban, kiemelt helyen közlik. Az élen többször *A puszták népe* folytatása, és mögötte Erdélyi versei (*Csillag és tücsök, Az út; Föld, A kulcsár fia*), vagy előtte Illyés *Ozorai példája* és Matolcsy Mátyás választójogi reformot sürgető publicisztikája, s rögtön ő következik (*Ribizli kisasszony*) vagy máskor Féja Márciusi Front-programcikke mögött, megint a második helyen, és tematikusan is a paraszt-éhségről szólva. De legtöbbször az abszolút élen, lapindítóként (*Negyedik rapszódia; Örök kenyér; A kis óriás*). Van programja, ezért is jól „használható” szerző a szerkesztés technikája felől nézve. Az „új vallást” hirdeti, a „tudatlan szegény sokaságot isteni öntudattal vértetni.”⁹ „Evangéliumi tanácsot” oszt: legyen minden az uraké, Isten is, „legyen övék a mennyország is! / Maradjon csak tivelemek / az igazság, az út, az élet, / a lélek és a szeretet!”¹⁰ Rebellis a hang, egybecseng a folyóirat radikalizálódásával. A tematikai ismétlés, „súlykolás” (*A puszták népe* folytatásról folytatásra, Illyés, Erdélyi, Sinka, Zelk, Fodor József, Mátyás Ferenc versei) fölerősíti a *Válasz* alapintencióját, a sorskérdések, különösen a parasztprobléma hangsúlyát. Németh László szándékaitól elkanyarodott a *Válasz*, az alapihlet materializálódott. Németh még a szellem világára vonatkoztatta kérdéseit, bár már ugyanolyan heroizmussal, mint folyóiratának továbbvivői. Szekfű könyvéről mondja: „...a kérdések,

amelyeket Szekfű a magyar élet antinómiáinak nevez (...) nagyon hasonlítanak a Kant antinómiáihoz: előttük is csak kétségbeesni vagy neki-gyűrőközni lehet.”¹¹ Sárközi – idéztük már – „külön égető magyar sorskérdésekről” beszél. Romantikus a fogalmazás. A feladat nagysága és a megoldásra vállalkozók közötti óriási az aránykülönbség. A lehetetlent az erkölcsi elemmel próbálják áthidalni, a szellemi „mutatvány” poétikai vonzata a pátoz. Heroikus vagy tragikus pátoz. Politikai változásokat akarnak, politikai hatásra törnek az irodalom emberei. Maguk is tudatában vannak az aránytalanságnak, de nem tartják szereptévesztésnek a vállalkozást.

Illyés „A Válasz barátainak” dedikálja az *Ozorai példát*, az 1937-es esztendő „vezércikkét”.¹² A népi íróknak szánta biztatásul. A Berzsenyitől ismert gondolatot fogalmazza újra. „Nem sokaság, hanem / Lélek és szabad nép tesz csuda dolgokat” – írta a reformkori ódaköltő. „Ötven huszár volt akkor a magyarság, / annyi volt itt a nemzet, a magyar” – intónál Illyés. A korának szóló példa: a harcban „merészség és ravaszság.” Pozíciójuk értelmezés, elemzés kérdése: „Hegyre kerültünk ... vagy hegyre szorultunk”, de most már végig kell csinálni, „halálos mosollyal / e ríkatóvidító szerepet.” Az elszánás és felszólítás mögött kétség, szorongás. Nem az ismeretlentől szorong, éppen ellenkezőleg, mert tisztán lát. 1935 tavaszán a *Március* című versében¹³ eszmetörténeti összefüggésekben mutatja a helyüket: „Ó, kamasz, csupa-reggel század, / a hegyeken át postakürttel / utazó eszmék, tervek, vágyak, / s ti naiv arcok, tele tűzzel, / jövőbe nézők lelkesen – / be szegyenlem a rajongástok – / Szabadság, Harc, és Szerelem, elmúltak, mint a delizsánszok.” Petőfivel szembesül, két gondolatot iktat a versbe, kurziválva, „még kér a nép” és „most adjatok!”, s egy ország helyett elpirul. Babits a gondolati rokona itt Illyésnek, az a Babits, aki a fehérterror éveiben kimondta, hogy Petőfi „ünnepe vak ünnep”, és állította, hogy nincs, ki „szemével farkasszemet nézni” merne.¹⁴ A két Illyés vers között jellemző formai különbség van: elbeszélő oldottság a buzdításokban, a nyolcsoros versszakok a tíz és tizenegy szótagos sorokkal a rend és fegyelmezettesség jegyében haladnak előre, a mesélő hangja a természetes társalgáshoz hasonlít. A *Március* számonkérő tépelődése elvontabb hangú, külső, zárt formája mögött ugrálás, szabadabb asszociációk, zaklatottság.

A műfaj elmélete, története is foglalkoztatta Illyést. Az ekkor fogalmazódó Petőfi-könyv egy előtanulmányát adja a *Válasznak*, a címe *A hazafi-*

as líra Petőfi fellépésekor.¹⁵ Az erkölcsi késztetést emeli ki hangsúlyosan, s itt is felbukkan a „maroknyi magyarság” kifejezés. A szándék a verssel is az – mint a Petőfi-monográfiával is –, hogy a harmincas éveknél adjon friss tetterőt. Ehhez persze meg kellett érjen a gyerekkori tapasztalás és gondolat cáfolata: a puszták népe része a magyar nemzetnek. A nemzet nem távoli, boldog nép, nem mesehős. „Szomorú környezet”, s ő maga is tagja.

A szeretet és tisztelet családias érzése fűzi Illyést a hősként tisztelt és propagált elődökhöz. Látszólag fegyelmeztettek és tárgyszerűek a közlések, leír, valójában azonban teljesen azonosul Petőfivel, gyűjtőlencsével dolgozik, válogat, nyomatékos ad, fővonulat jelöl ki, ne szégyelljük, nagyít, azaz torzít is. A *Válasz*-beli tanulmányban az elődöket és Petőfit, a Pilvax levegőjét még – legalábbis ez az érzésünk – azért hasonlítja a Palais-Royal-beli kávéházéhoz, „melyben Diderot, majd Marat, majd Béranger és Louis Blanc körmölt”,¹⁶ hogy rangot adjon a Pilvax fiataljainak, a monográfiában inkább azért emlegeti Byront, Shelleyt, Heinét, Baudelaire-t, hogy Petőfi világirodalmi rangját kijelölje.

*

Irodalomtörténeti elődökkel nem foglalkozik túl gyakran a *Válasz*, de akiket valamely indokkal feltámaszt, felidéz, a plebejus-demokrata irányhoz tartoznak. A legtávolabbi, politikai okból előhívott példa Zrínyié. A *Válasz* megszünte előtti pillanatban, 1938 májusában direkt politikai üzenetet hordoz a keretes szerkezetű folyóiratszám: Jankovich Ferenc rövid nyitó dolgozatában a Zrínyi-kor-beli „erőszakos német hatalmi törekvésekkel”¹⁷ szembeni kiállás példájáról szól, hátul pedig egy eredeti Zrínyi-szöveget, a *Siralmas panaszt* közli a *Válasz*. Ennek utolsó mondata a *Válasz* politikai állásfoglalása is egyben: „Hiszen kicsoda az, ki maga határán és földén megengedi, hogy más építsen és praescribáljon? Nemde nem a magyaroké a Magyarország?...”¹⁸ A mondat Németh Lászlónak az 1943-as szárszói konferencián elhangzott, „harmadik oldal” kifejezést magyarázó fordulatának pandanja. „Nem lehete Új Guinea a pápuaké?” – kérdezi majd öt év múltán Németh László Zrínyivel egybecsengve.¹⁹ Vágyott és kiérdemelt igazság és hamis tudat keveredése.

1938. március 15-én a németek bevonultak Ausztriába. Ebben a hónapban – a szerző feltűntetése nélkül – *Az osztrák kérdés* címmel egy politikai helyzetfelmérést jelentet meg a *Válasz*, melyben a „magyar függet-

lenség és békés haladás”²⁰ védelmében aggályoskodik a folyóirat. Mert bár kollektíve határozottan foglal állást a *Válasz* a „német barátság” ellen, a fogalmazás óvatos, tétova. Azt gondolják, háború vagy béke kérdése még nem dőlt el. A magyar kül- és belpolitika erőviszonyait naiv irodalomárkok módjára kiegyenlítettnek látják, civil reménykedéssel fordulnak a „lengyel vonal és a független Ausztria fenntartása felé hajló iskolához.” Azt remélték hihetni, hogy csak a belpolitikusok tartoznak fenntartás nélkül a német barátság irányához.

*

Ahogy telt az idő, egyre szorultak vissza az esztétikai kérdések a *Válasz*-ban. Menekül a Múzsza, ahogy Vas István verscíme mondja.²¹ Vas István költői alapállása más, mint Illyésé. Emberi, szellemi és állampolgári ragaszkodása a hazához ugyanolyan erős, ha nem erősebb – feltéve, ha van értelme a fokozatoknak –, mert asszimilációját van, ki kétségbe vonja, s mert maga is a determinációtól való megváltásnak tartja azt. „Édes ország” mondta az *Ozorai példa*, „Szerelmem Magyarország” mondja Vas. Variálja, bővíti, értelmezi is a megszólítást: „Tündéri szép alak, Hungaria, te drága, / te egyetlen hazám, te szépséggel teli.” De ez az ország virtuális, képzeletbeli, ahogy Illyés ugyanebben az évben, 1938-ban mondja: „haza a magasban”. Illyés is „visszavonulóban”. Megtapasztalta – ahogyan többben a *Válasz*-körből, sőt, maga a folyóirat is – a hivatalos Magyarország valódi erejét. „Aki a *Válasz* Hírei című igénytelen rovatunkat figyelemmel kísérte, észrevehette, hogy felolvasóestjeinket, megnyilvánulásainkat legtöbb esetben nem engedélyezték, a lap munkatársait és cikkeit pedig a Darányi-kormány fokozott figyelemmel vonta igazságügyi eljárás alá” – búcsúzik a szerkesztőség 1938 nyarán az olvasótól.²² Felismerték, hogy „fedezetlenül és fegyvertelenül” állnak szemben a minden eszközzel rendelkező politikai hatalommal.

Illyés előrébb állt a harcosok sorában, mint Vas. Sőt, egészen elől. Bár Vas is belekeveredett egy teoretikus-politikai vitába a *Levél egy szocialistához* című írása nyomán.

Fokozatokról van szó, arról, ki-ki hol húzta meg az irodalom szerepkörének határát. A végpontok az elefántcsonttorony és a néptribun. Közötte árnyalatok gazdag, soklépcsős sora. De irodalmi és erkölcsi értékhierarchiát ez önmagában nem jelent. Nem is a tehetség természetéről van szó. „A népi író mint vállalkozás és hivatás, egy újfajta harmónia remé-

nyét villantotta fel közéleti tevékenység és alkotó munka, elsősorban a parasztsággal azonosított nép és értelmiség, élet és irodalom, elmélet és gyakorlat, – s még tovább folytathatjuk: emberség és népiesség, baloldaliság és nemzetiség, magyarság és európaiság, civilizáció és kultúra ellentétpárja között” – jellemzi az író-szerep szempontjából Lackó Miklós a harmincas éveket.²³

*

Pörje Sándor, azaz Németh László az első évfolyam első számában közzé tesz egy Sértő Kálmánról szóló kritikát.²⁴ Indokát utóbb nehezen értjük. Nem elvi jelentőségű írás, Sértő mellett a számban recenzált írók Babits (*Elza pilóta*) és Kosztolányi (*Bölcsőtől a koporsóig*), egy másik szellemi körből pedig Tormay Cecil (*Az ősi küldött*). Németh nem hangsúlyozza a különbséget az őstehetség és a népi író között, az előbbinek példáját, Sértőt típusában nem, csak értékében választja el Erdélyitől, Erdélyit Ilylyestől. A *Sznobok és parasztok* nyomán kibontakozott vitában Móricz is egy sorba írta Szabó Pál, Sértő Kálmán, Sinka István és Veres Péter nevét,²⁵ mint elemi iskolai végzettségű paraszttírókat, minőségi szemponttól függetlenül. Móricz – függetlenül a származástól, az iskolázottságtól – az íráshoz való jogot védte, mert a „parasztokat” érezte támadottnak. Németh érték-relativizmusa talányosabb. Nem figyel arra, hogy a népi írók között ki mennyire látja, ellenőrzi a maga szerepét kívülről. Talán, mert tőle is idegen volt a reflektáltság. Kifogásunk – valljuk be – egy történeti-etlen gesztuson alapszik. Azon, hogy Sértő teljes pályája ismeretében ítélkezünk. 1934-ben Németh az első Sértő-kötetről ír, amelyet Hatvany Lajos adatott ki, természetesen a saját pénzén. Utólag már tudjuk: élete legjobb kötete ez volt. Friss a hang, és valóban elragadja az olvasót is a paraszt emberi felszabadulásának mámorára. Villoni ígéretnek tűnt egy pillanatra. Rövid időre Sértő ügyeletes zseni lett, de a *Válaszban* egyszer sem szerepeltették, s ez egyetlen kivételtől eltekintve, nem is írtak róla. A szerkesztők tehát különbséget tettek Sértő és Erdélyi között.

Vonjuk be itt elemzésünkbe Babits *Tavaszi szél* című versét. Igaz, az „előzmények” között is említhettük volna ezt az *Új Anthológiával* egy évben datált költeményt. Politikai szempontból is megrázó dokumentum a vers, Babits és a *Nyugat* eszmetörténeti, politikai fordulásában is elhelyezhető külön-külön és egymáshoz viszonyítva is. A baloldali gondolat

kis újrahajtásáról van szó, egy átmeneti időről és az új népiesség szerep próbájáról.

1932. február 16-án jelenik meg a *Tavaszi szél* a *Nyugatban*, a következő számban Babits ugyanott lelkesen üdvözli Illyés kötetét, a *Három öreget*: „...nem idegen tőlem költői hitvallása és iránya sem”, írja,²⁶ s valóban, úgy tűnik, közelebb érzi magához a népi irányt, mint a *Nyugat* második nemzedékének költészetét. Az öt folytatókban epigonizmust érez inkább, Illyésekben egy korszerű igény jelentkezését. S bár még nem öreg, nem is beteg, ekkor kezdődnek majd nagy betegségei, tudat alatt érzi, ha nem is a maga, de egy korszak végét. A *Versenyt az esztendőekkel!* (1933) kötet cím is erre utal, figyeljünk a cím részét képező felkiáltójelre. A *Botogató* „nyelvet öltő” zöld ligetecskeje is több, mint egyéni élet-metafora. Korszakok, nemzedékek találkoznak szembe. Ha nem is élesen, nem is perben és haragban. És csak az utólagos elvonatkoztatás teszi ilyen egyértelművé, könnyűvé szétválasztásukat.

Babits kötetzáró „döltbetűs” verse *Az Isten és ördög* összeomlott városokat, „romhegyeket” és foszló gyilkos üledékeket, „feledt célú gépek hullamezejét” látatja, mióta „az ember, e gyenge akarnok, viszi mindketőnek ürült hivatalát”. A vágyát kérdésbe rejti: „Óh lesz-e még jó íz gyümölcsben, italban?”

Az 1932 augusztusában a *Pesti Naplóban* megjelent vers után pár hónappal, december közepén fejti ki a *Nyugat* Irodalmi Szalonja estjén Kosztolányi a „homo moralis” és a „homo aestheticus” szembenállásának teóriáját, tiltakozva az ellen, hogy őt bátornak mondják, mert a homo aestheticusnak nem bátor, hanem szép megnyilatkozásai lehetnek csupán. Babits vitába száll vele, elismerő gesztussal. „Boldog – vallja –, aki kiépíti érzékeny csigahátán a homo aestheticus elefántcsontházát... De ez szintén morál és cselekedet.”²⁷

Igaza van Babitsnak, „az esztéta gúnyszó lett”, a „korszellem túlment rajta”.²⁸ De a kép igénye nem lehet múlandó. A szép iránti igény, sőt magának a szépnek a fogalma, jelentése szociológiailag tagolt. Más a szép Illyésnek és más Fájának. Ez a Babits–Kosztolányi-vita²⁹ nem a *Válaszkör* vitája. Releváns a „sznoboknak”, az új esszéíró nemzedéknek; Cs. Szabó Lászlónak, Sötérnek, Kerényinek, Hamvasnak, az induló Kardos Pálnak, persze hogy az Szabó Lőrincnek, Illyésnek, Németh Lászlónak és a pályáján váltás előtt álló Sárközinek, de nem az Fájának, Sinkának, Veres Péternek, csak kevéssé az Kodolányinak.

Féja később szint vall a korábban őt nem érdeklő vitában. 1938 augusztusában a *Kelet Népeben* – amit a *Válasz* folytatásának tekintett – néz vissza az elmúlt évekre és így summáz: „...egyszerre feltűnt a mérhetetlen különbség a kétfajta író között: az egyik minden gyökerével a népközösségbe kapaszkodik, s a közösség lényeges élményeiről számol be, a másik az élet felületét díszíti, míg a felület nem vulkanikus.”³⁰ Az 1938-as írásban persze már benne vannak a népi-urbánus vita sérelmei, a jogos és jogtalan kapott sébek. De benne van a *Válasz* megszűnése, annak belső okai: a Sárközi által együtt emlegetett és egyben tartott két szálnak – a sznoboknak és parasztoknak – a szétválása, s a „zsidók” jelenléte okozta kellemetlenség. Sem a sznobok, sem a zsidók nem kaptak „meghívót” a *Kelet Népetől*. Sárközi is inkább formálisat, a látszat kedvéért. Nem kapott Illyés sem – kinek személyében együtt volt a két irány –, de nem kaptak az esszéista nyugatosok sem. A két, korábban összekapaszkodó irány útjai elváltak. Féja is váltott, mikor a felület vulkanikus lett. Egy esztendővel korábban Féja még megjelentette a *Találkozásom Gömbös Gyulával* című írást. Az emlékezés előhívója a parlamenti vita a „falukutatókról”, s mert a vitába belekerült egy halott – a volt miniszterelnök – neve is. Az emlékezés végén egy másik szerepértelmező mondat: „Nekem az már belső kényszer, s nemcsak az én szavam szól benne, hanem mindazoké, akikből jövök: mindazokéért, akik utánunk jönnek majd.”³¹

Mi tükröződik Féja szerepfelfogásából a *Válaszban*? Első jelentkezése – Gulyás Pál korszakában, az ötödik számban – egy recenzió-indítékú írás, a címe *A magyar irodalom bölcsőjénél*.³² Szerb Antal irodalomtörténetéhez fűz kiegészítéseket, mert elnagyoltnak látja annak indítását. Maga is szükre szabja korszakolását. Első mondatával ugyanis így intonál: „a magyar irodalom tulajdonképpen a protestáns korról kezdődik”. Gyakodva kérdezi, hogy vajon Szerb miért nem szól e kor társadalomszemléletéről, „csak nem azért, hogy e kor népi jellegét elhallgathassa?” Végső következtetésében, kurziválva a gondolatot, megismétli a – szerintünk nagyon is vitatható – tételt: „Letagadhatatlan e korszak népi jellege.” Kifejti, mit ért rajta: „Az író a néptől vesz nyelvet, stílust, a népi sors átérzése vezet el a társadalmi gondolathoz, a vallásos gondolatot pedig leviszi a néphez, népi rangot s formát alakít számára.” Önkényes, tényektől független állásfoglalás a koronként felújuló vitában, hol van az irodalom forrása.

Ekkor – az első évfolyamban – még úgy látszik, „saját”, népi irodalomtörténetet akar írni a *Válasz*, vagy legalábbis kristályosodási pontja lehet a népi irodalomtörténet-értelmezésnek. Erre utal, hogy három alkalommal is foglalkoztak meglehetősen kritikusan, ám kiváló minőségérzékkel Szerb Antal irodalomtörténetével.³³ Szerb műve eszmei kiindulópontja a magyarság és Európa Babits meghatározta irodalmi egysége – amit vitatnak a népiek. Elismerik, hogy a könyv „becsülettel elvégzi irodalmunk nyugati szemmel való megrajzolásának feladatát”, de keveslik a feladat illetően való értelmezését. Juhász Géza és Féja a „gesunkenes Kulturgut” elméletét bírálják, és Féja – az irodalmunk arisztokratikus és polgári gyökereit kutató Szerb Antallal szemben – a reformáció irodalmának népi eredetére teszi a hangsúlyt. Németh Lászlóé a legalaposabb és lényegibb kritika. A *Nyugathoz* kapcsolódó szemlélet egyoldalúságát bírálja ő is, a magyar irodalom – kis túlzással mondja – nem lehet „csupa félreértett európai törekvés”.³⁴

Az ősi kultúrfilozófiai vita, melynek tárgya, hogy hol van a kultúra eredendőbb forrása, Németh Lászlót jobban izgatja. Szabó Dezső-rokonság ez, ha Németh el is hallgatja. Kétségtelen, hogy Szabó Dezső radikálisabb határvonalat húzott a nyugati irodalmak és a magyar közé, s hogy a magyarságot (a faji specifikumokat hordozó parasztságot) önmagában teszi gondolkodása mércéjévé és tárgyává. Németh László – a nyugati civilizáció bírálatával egyidejűleg – rokonságot keres, és a kelet-európai népekben találja meg. Sajátos humanista-utópista-kapitalizmusellenes ideológiát dolgoz ki, a magyarság jövőjét a „duna-európai” (kelet-európai) kisépek életkeretei között képzele el, szellemi vezetőszerpet szánva ebben a magyarságnak. (Ennek a szellemi-erkölcsi hivatás- és képességvizsgálatnak nyomán jut el Németh László ideológiájának legvitatottabb motívumához, a mélymagyar-elmélethez, mely visszájára fordította a konzervatív és nyugatos szintézisek értékrendjét, és a konvencióktól merőben eltérően értelmezi a magyar történelmet is.)³⁵

A Szerb-féle irodalomtörténet kritikái az udvariasság szabályainak megfelelően íródtak. Szerb Antal és a folyóirat kapcsolatát nem lazították meg. Bár ezután csak ismertetéseket írt a *Válaszba* – a vele foglalkozó kritikák évében még két nagyobb igényű írást –, de szerző maradt.

Tematikusan ide kötődik egy esztendővel későbbi kritika a debreceni Juhász Géza tollából, Babits európai irodalomtörténetéről. Babits irodalomtörténete a világirodalom egységét minden korábbi klsérletnél határo-

zottabban érezteti, a legeltérőbb alkotásokban is elővillantja a közös korgyökeret. De ezenközben – írja Juhász – „elvszerűen kicsinyli a nemzeti irodalmakat, mintha pusztá közeg volnának, amelynek egyedüli rendeltetése, hogy rajta át a világirodalmi remek megjeljenek”. „Nem túl sok-e a kockázat, ha úgy akarjuk az erdő létezését bizonyítani, hogy elhíthetjük: fák pedig nincsenek?” – kérdezi szellemesen Juhász Géza. Babits, zárja a tanulmányt, „a fajból csinál fölösleges mumust. De nyilván ellenméregnek szánja”.³⁶

Ellenméregnek – vajon kivel, mivel szemben? Juhász Géza nyitva hagyja a kérdést, melyre kétféle válasz is kínálkozik. A hivatalos szellemmel szembeni méregre is vonatkozhat, de értelmezhető Babits saját korábbi megnyilvánulása elleni ön-védőoltásként is. A *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* nehezen felejtethető mosakodása is eszébe juthatott Juhásznak. 1931-ben Hatvany nyílt levelet írt Móricz Zsigmondhoz,³⁷ s ebben évtized múltán is felhánytorgatta Babits cikkét: „... a suta mentegődzés, hogy a fajmagyar lehet akár internacionalista, neki szabad, azért jó hazafi marad. (...) Csodálatos látvány a humanistát a faji privilégium szűkkeblű hirdetői között látni.”

Nincs semmi adatunk rá, hogy Juhász kritikájának negatív visszhangja lett, vagy hogy Babits megsértődött volna. Újabb közvetett bizonyíték, hogy a *Válasz* első korszakában volt élő csak a *Nyugat-Válasz* oppozíció.

*

Németh László kiválásával színeseedett is a *Válasz*, de veszített határozott kultúrfilozófiai arculatából. Noha Juhász Géza és Gulyás Pál továbbra is szerzők maradnak, írásaik fénytelenebbek, visszhangtalanabbak, hogy nem rendelődnek Németh László nagyszabású ideológiai-nemzetpedagógiai programja mellé. Gulyás Pál *Kalevala*-tanulmánya a „nyugatos” Sárközi szerkesztette *Válaszban* – ha érzünk is halvány együttrezgést például Veres Péter gondolatvilágával – társtalanabb, mint lett volna az első évfolyamban, hiába törekedett Gulyás Pál – saját szavaival – „pedagógiai látványossággra”.³⁸ S a fénytörést az is befolyásolja, hogy a politikai mondanivaló fölerősödött. Az éves tartalommutató szerint 1937-ben huszonöt „politikai, társadalmi és közgazdasági” tanulmány jelent meg, míg „irodalmi, történelmi és művészeti” összesen hét, s abból is kérdéses Darvas József szociográfiájának, az *Egy parasztcsalád történetének* „irodalmi” besorolása.

A *Kalevala*-tanulmány alternatívát keres a nyugati kultúrával szemben, az irodalmi szempont, anyag valójában másodlagos szerepet játszott. „Egy új, egy más életérzésre akartam energikusan utalni – *Új finnség* – új görögység helyett és pótlására. Kodolányi finn cikksorozatától függetlenül azt megelőzve nekem is készül egy tanulmányom – de majd később... Én egy művön át pillantottam be oda, ahova ő egy hónapi utazásán át. Az eredmény egyezik” – írja Sárközinek, még 1936-ban Gulyás Pál.³⁹

A tanulmány szokatlanul terjedelmes, huszonöt nyomtatott oldal a *Válaszban*. Erdélyi nyitja a számot, mögé tördelik a Gulyás-írást. Nem valószínű, hogy Sárközi egyetértő véleményét jelenti a kitérítő hely. (Feltételezésünk, hogy Sárközi gesztust akart tenni Gulyásnak, alátámasztja, hogy tudjuk: Gulyás „kerek percc” megírta neki idegenkedését szerkesztővé választásakor.⁴⁰) Sárközi gondolkodása éteri, de nem misztikus, Gulyásé viszont hajlik az utóbbi felé, és ad-hoc irodalomtörténetében, népiségtörténetében Arany Jánost is „elmarasztalja”. „A Toldinak több a »klasszicitása« és kevesebb (...) a metafizikai ingere. A Toldiban minden világos, egyértelmű, mint egy fehérre meszelt alföldi paraszt szobában. Dallama mégsem Kodály-zene (értsd: ősi magyar zene), de távolról sem – cigányzene. Ezt a dallamot Bartók és Kodály ismerete után sem lehet visszautasítani. Ez a dallam határozott lépés az ősi zene felé, de megtorpant (vagy megállt) lépés a félúton”.⁴¹ Gulyás játszik az idővel, mégpedig úgy, hogy időtlenít. Kritikusabban azt mondhatnánk, történelmietlen. Más síkon gondolkodik, egyfajta halovány nemzetkarakterológiában, aminek mozgatója irodalmon kívüli, bár az irodalmat inspiráló erő: a haza, a magyar kultúra, szellem szeretete. A *Kalevalában* is ezt látja meg: „Íme, egy kultúra, amely keresi önmagát, önmaga jellegét (...) Fajszerepete nem tolaakodó: a természetén át, az elemek mágiáján keresztül (...) tér vissza önmagához.”⁴² Két szálon fut elemzése: megküzd a finn szöveggel, eposz-szerkezettel, arányokkal, mitológiával és kiszól a önrött-Vikár szöveg mögüll. Egy sok évszázados, a 19. század közepén összegyűjtött, a 20. század elején lefordított szövegóriással harcol végső soron Babits ellen, a *Nyugat* ellen. Elismeri Babits szerepét, „szuperlatívuszát”, de „jelentős kiegészítésnek”, „ellensúlynak” mondja a *Kalevalát*. Ellensúlyt tudatosan tesz az ember a mérleg serpenyőjébe. A súly, amivel birkózik: Ady és a Dantét fordító Babits. Ők azok, akik „a világirodalmilag megfogalmazott transzcendens kifejezési rendszert adták át a magyar-ságnak”.⁴³

1936-ban szinte párhuzamosan készül Gulyás műhelyében a *Kalevala*-tanulmány és az új (bár csak 1939-ben közzétett) Ady-portré.⁴⁴ Ady képét főként a debreceniek ellen rajzolja, de a *Nyugattal* is vitázik. Az Ady Társaság, jelenti be a tanulmány elején, mint a társaság ügyvezető elnöke, a mai naptól hangsúlyt vált: „az esztétikumnak, a művészi szónak át kell ugornia a valóságos lét birodalmába, a magyar lét valóságos terébe, anélkül, hogy ez a tény ún. politikumot” jelentene. A költőt megtévesztették, mondja, és idézi Horváth Jánost: „egy pártpolitika forgatagába vetődött bele Ady, melynek valódi céljait nem, vagy későn ismerte fel, s mely faltörő kosnak használta őt nemzete, sőt magyar faja érdekei ellen”.⁴⁵ Ady az új rend karjaiba vetette magát, „amelynek mázolósa szociálistiko-demokratikus, lényege egy magyarság számára idegen, sőt magyarság-ellenes, kapitalisztikus, álliberális tendencia”.⁴⁶ Amit Adyban eddig nem vettek észre – vagy ha igen, úgy ellenében is mentegettek⁴⁷ –, hogy „Ady szava nemcsak az esztétikumtól van megkötve, hanem a magyar fajtól is”.⁴⁸ És az ősmagyar faji arc, a kultúrember dekadens (nyugatos) arca az evangéliumban találkozik. A természetfölötti síkon, az „Örök Szeretet”-ben egymásra montírozódnak a különböző fényképek. Miközben ezt írja, „ők” és „mi”, szembenállásról beszél, s egy a *Kisebbségben* időközben megjelent szövegéből vett idézettel felfeji az „ők” meghatározását: a (debreceni) zsidó származású írót érti rajta. (Emlékezzünk: Kardos László következetesen ellenezte a *Válasz* debreceni korszakában a *Nyugattal* való szembenállást.)

Egyszerre születik a két, belső vitáról árulkodó tanulmány. Nehezen áthidalható, legyőzhető a belső ellenkezés. Az Ady-tanulmányban nem egyszerűen elfogadja, de szinte lelkesedik Adyért. Igaz úgy, hogy az evangéliummal véli feloldhatónak a tetszik–nem tetszik oldalakat, a faj-magyarság–városiasság, számára egymást kizáró kategóriáit. Még tovább hátrál az időben, hogy harmóniára találjon. A *Kalevala*-tanulmányban is Adyval indít: „Ady sorseszmenye, lassan rájöttünk, nem a miénk volt. Egy objektívebb fordulatra lett szükség, egy új egyensúlyra ember és természet között. Egy kifelé forduló szemre; olyan körképző pontra, amely a természetből kiindulva tér vissza önmagába, amely már egyúttal én. *A természetben át én*. A világháború és forradalmak diluviiumai után ennek az Adyval ellentétes életfordulatnak a lehetősége alakult ki lassan bennünk, s ez a lehetőség rokon táplálékot keresett.”⁴⁹ Így talált rá Gulyás Pál az eszményként csodált *Kalevalára*. A *Kalevala* világirodalmi ereje „hivatva van

ellensúlyozni a *Nyugat*-korszak kóros eredményeit: személytelen nagysággal s természetlátásának mindent feloldó nyugalmaival hivatva van kiegyenlíteni az egyéni színbontások anarchiáját”.⁵⁰

Ugyanezt az utat járta Németh László is, már a harmincas évek elején. 1930 őszétől a *Napkeletben* jelent meg a *Kritikai napló* sorozata. „Sajnos benne vagyunk a szomorú életkorban – írja 29 évesen, a sorozat bevezető jegyzetében –, melyben az ember legmeglepőbb olvasmányai végén is önmaga csökönys problémáira bukkan. Valószínű, hogy ez a napló is inkább műhely lesz, mint irodalmi panoráma, egy köszörsű műhelye, aki Európa kortárs-irodalmán akarja néhány kedves gondolatát kiélesíteni.”⁵¹ Noha szépirodalmi szempontú volt válogatása, az irodalom most is világnézeti, sőt ideológiai kérdések transzponált színpadának bizonyult. S ez hosszabb távon döntő jelentőségű volt Németh László szellemi útja szempontjából. Mert az irodalmi tájékozódás summája az volt, hogy sok ösztönző remekművet, termékeny gondolatot talált, de nem, vagy csak elemeiben lelte meg azt, amit igazán keresett. Orientációs pontot a nyugati irodalomban nem talált, a művek „látványosságok voltak, idegen flóra, alakok és fajok végtelen változatossága: legelő a szemnek, tornaterület az elemző értelemnek”.⁵²

Az „új nemességet” keresi Németh László, az Európa-szerte terjedő elit-gondolat adaptálója. Ortega hatását maga sem tagadja. Elfogadja anti-liberális kultúrkritikáját, élet-felfogását, a technicizmus, a hasznossági elv, a régi haladásfogalom bírálatát, bár nem fogadta el – legbelsőbb erkölcsi intenciói ezt nem engedték – a végső fokon pesszimista, „spengleres” jóslatait.⁵³

Kerényi Károly és Németh László 1934–35-ben az Ókortudományi Intézet és egy Magyar Kultúrmorfológiai Intézet kiépüléséről álmodoznak, tervezik „a nép Eötvös-kollégiumának” felállítását. Kettőjük együttes, *Válasz*-béli szereplése nem alkalmi, Németh László Babitscsal és a *Nyugattal* való 1932-es szakítása után a szellemtörténészekkel lépett kapcsolatba. A *Válasz* első évfolyama – amíg szerkesztési elveit Németh szabta meg – sok tekintetben a gyülekező népiek és a radikális szellemtörténészek eszmei koalícióján alapult.⁵⁴

A *Nyugatot* soha meg nem tagadó Kardos László is megszólal az orientációs válságról árulkodó vitában. Önmagunk megismerése csak mások ismeretén át lehetséges: „a magyarság önmagába fordulásának első gesztusa nemcsak tragikus és heroikus, hanem naiv mozdulat is volt: a teljes

magabazárulás, a végletes izolálódás romantikus, szomorú gesztusa.” Azonban elég meglepően – ez mutatja elbizonytalanodását – korlátozza a hatás irányát. „Bessenyei és Kazinczy a maguk nagy órájában még bizalommal dőlhettek a voltaire-i vagy goethe-i kultúra karjaiba, a mai Magyarországot szörnyű történelmi leckék tették kétkedővé és gyanakvóvá. Európai kultúrát igen, de érdekeinkben ránkburjánzó, önző nemzeteket – nem! Így adódott az egyetlen járható út: az antik humanizmus, a klasszikus ókor, a nemzetek fölötti, nemzetek alatti európai kultúra ősi útja.”⁵⁵ A vállalkozás „természetes vezére” Kerényi Károly lehetne, s ő nem is vonakodik a feladattól. Igen, „bibliát és platoni Államot kerestünk a magyarságnak”, mondja. Nem egyéni hajlam kiéléséről, hanem kultúrpolitikai feladat kitűzéséről van szó. A sziget-gondolat számára nem elszigeteltséget jelent, hanem „bekapcsolódást egy magasabb erőforrásba”.⁵⁶

De a nép Eötvös-kollégiumának terve, Kerényi, Kardos, Waldapfel, Németh írásai lényegében visszhang nélkül maradtak. Egyedül Fejtő vitázott velük, a *Szocializmusban*, pedig ők nem polémiát vártak, hanem „állami segítséget”.⁵⁷ Fejtő kétségbe vonja, hogy kultúránk elsősorban, „sőt szinte kizárólag a klasszikus műveltség »bensőbb szövetsége« után” vágyakozna. Hibáztatja a Kardos–Kerényi-féle feladatkitűzést, mert az a görögség félreértésén alapul. A görögségből azon az alapon, hogy: „a boldogság ott van, ahol mi nem vagyunk – a romantika óta sokan konstruáltak bizonyos szellemi Eldorádót és aranykort.” Burckhardt görög kultúrtörténetére hivatkozva bizonyítja Fejtő, hogy „a görögség és latinság egyetemes mivoltában nem alkalmas eszménynek, mert: valóság volt, épp oly súlyos, vergődő, ellentétek közt hanyórázó s elbukó, mint a miénk”.⁵⁸

Fejtő maga is hasonló „kultúrpolitikai” ambíciókat megfogalmazó publicista, mint a *Válaszban* megszólalt esszéisták, tudósok, de elvileg különbözik tőlük tájékozódási irányában, világnézetében: „Horatiust vagy Voltaire-t? A mi feleletünk ez: mind a kettőt. De csinálják ők Horatiust és mi Voltaire-t. »Mi« – ez alatt a szó alatt azokat az írókat és tudósfeleket értem, akik a jelenben is a tiszta ész pártján, a franciás logika pártján, a társadalmi haladás és erkölcsi egyértelműség pártján lévén, szívügyüknek érzik s érezhetik a 18. századot, akik tudják s tudhatják, hogy kérdéseink és lehető válaszaink nagyon rokonok az enciklopédistáékival, akik aktuális küzdelmeikhez kítűnő szövetségest találhatnak bennünk.”⁵⁹

Még egyszer visszatér Fejtő a görögség aktualizálásához, s mintha Kardos Lászlónak felelne, vele vitatkozna, aki élesen kelt ki az idegen

kultúrák hódítása ellen: „maga a »görög lényeg«, amely a szigeti gondolkodók műveiből »kisugárzik«, nem annyira görög lényeg, mint inkább – mélységesen német. De nem a »német alaposság« értelmében vett német, hanem a nietzschei, megbízhatatlanul »intuitív« és »neoromantikus« németiség... Már a terminológiájuk is ilyen. Visszaélnék az »egzisztenciális« divatszóval, az »öszöntülésekkel«, s ilyen rettenetesen hangzó, a német szellem legszörnyűbb bűneit felidéző új összetételek képzésével, mint: »könyvmagány«. A tipikusan német szellem imperializmusa ma kétféleképp érvényesül tudósainkban: vagy mint *völkisch*, faji eszmekör, a *Deutschkunde* mintájára alkotott »Magyarságtudomány« követőiben, városellenes, »tösgyökeres« konyhanyelvvel – aztán meg ezzel a német görögséggel, amelynek semmi, de semmi köze az igazi görögséghez, a logikai precizitás, a geometria görögségéhez, amely végeredményben miniatűr európaiság, az európai szellem minden későbbi irányzatának csírája.”⁶⁰

Fejtő vádja – a „mélységes németiség” érzékelése – nem jogtalan. Anynyiban talán igen, hogy túlságosan közel hozza egy mondatban a *völkisch* jelzőt és a magyarságtudományt, de kétségtelen, hogy kortársai Kerényit a német szellemtudományos és újromantikus irányzat hívének tartották. Kerényi azonban sokkal tudatosabb gondolkodó volt, hogy ne látta volna maga is erőteljes német kötődését. 1939-ben Tolnay Károlyhoz írt levelében vívódásairól számol be: „csak ki tudnék szakadni a német kultúrkörből”.⁶¹

Németh László „magyarságtudománya” elsősorban nagyszabású kultúrtörténeti koncepció volt, középpontjában mindig a magaskultúra, a kulturális elit társadalmi-erkölcsi magatartásával. E rétegnek, Németh nézetei szerint döntő szerepe van a nemzeti fejlődésben, a fejlődési irányok kiválasztásában. Vonzódása a kultúrtörténeti tipológiához, a kultúrmorfológiához őt is nyitotta tette a nemzetkarakterológia felé, de egyike volt azon keveseknek, akik e karakterológia és a társadalmelemzés közötti kapcsolat mélyebb problémáit is fölvetette.⁶²

A *Válasz* – noha a „magyarságtudomány”, a „hungarológia” kifejezést Sárköziék soha nem használták – lényegében hungarológiai folyóirat lett, tematikusan megfelelt Németh László programjának. Abból semmit el nem hagyott, inkább bővítette a sznobok és parasztok összetételével. S bár igen távol áll Sárkiztól a szellemtudomány, s a képviselőivel való személyes kapcsolatok sem erősek, teret ad Szerb Antal recenziójának Prohászka Lajos *Vándor és bujdosójáról*. Prohászka a szellemtörténet

kategóriáival alkotja meg nemzetkarakterológiáját, a bujdosó, befelé forduló magyarság mozdíthatatlan képét. Az európai népeket egyetlen tipikus vonással próbálja jellemezni, az objektív szellem derivátumaként. A magyarság sorsát, mondja Szerb Antal Prohászkaról, az örök kereső, vándorló némettséghez köti, sorsszerű összefonódásukról beszél, s ezzel – Szerb Antallal szólva – „azt a látszatot kelti, mintha napi külpolitikánk orientációját akarná igazolni”.⁶³ Nem vitatja azonban magát „az egyetlen racionálisan szellemtudományos jellemkonstrukciót”, mert a sokfelé húzó hungarológiai irányzatok szükséges „filozófiai alapvetését” látja benne.

Vélhetnénk, hogy a tematikusan hungarológiai folyóiratot a nemzetjellemtan kidolgozása is módfelett érdekelte. Ez azonban nincs így. „Veristább” volt a *Válasz*, s noha az etnikai gondolat nem volt idegen a *Válasz* némely szerzőjétől, a nemzetkarakterológiával közvetlenül és közvetve is kevesebbet foglalkozott laptársainál. A *Nyugaton* és Babitsnál jóval halkabban, s kevésbé maradandóan.⁶⁴ Sárkózik nem foglalkoztatta a kérdés, Szerb Antal és Juhász Géza nézeteinek – végleteket említünk – egyformán teret adott, ha a helyzet úgy hozta.

*

Szépirodalomról szól a fejezet, s már hosszan tanulmányokról értekezünk. Nem azért, mert a belletrisztikai anyag vékony volna, vagy mert minőségével volna baj, hanem mert tanulmányanyaga erőteljes. Ennek a hierarchiának első értelmezője Németh László. *Vers vagy tanulmány?* – kérdezi a második évfolyam közepén, már Sárközi folyóiratában. Igaz, a múlt, „az utolsó öt-hat évre” mondja igaznak, az adott pillanatban úgy látja, hogy „a tanulmányírás hőskora után már be is köszöntött az esszéizmus, mint gyermekbetegség. (...) kezdek undorodni attól az irodalmi égaljtól, melyet a tanulmány rothadása terem”. *Vers vagy tanulmány* persze nem érték kérdése, hanem időponté. Ami indokoltá tette, az Németh olvasatában a tizes évek okozta megrázkódtatás, a háború, Trianon durvasága, az oroszországi marxizmus győzelmének „bűvölő” példája, mely arra készítetne, „adjuk fel, mi ösztönünkben ellentmond neki és feledjük el a mi marxistáinkat”. A sokk elsősorban a fiatalokat érintette, azokat, akik „a Nyugat háború előtti telkén” kezdték a falat rakni. Őket kivonja az érintettek köréből. Ők még a megfelelő időben „planíroztak”. Igaza van: „Nagy műnek nagy, egyenletesre lehordott alap kell. Lira, dráma, regény csak olyan szellemi talajon találnak biztos helyet, ahol érzésben, ízlésben,

felfogásban (...) valami kis közmegállapodás jött létre. (...) Minálunk ez a megbízható talaj hiányzott.”⁶⁵

Németh László elvégezte a maga alapozását. Vannak ítéletei és előítéletei, a harmincas években kultúrfilozófiai gondolatait variálja. A kortárs még nem látja készen. Szabó Lőrinc azt írja az *Ember és szerepről* – épp a *Válaszban* –, hogy „nagyigényű és veszedelmes Előszót” írt, jelentéstélt indokairól, amit meg kellene hagyni „egy életmű utószavának”.⁶⁶ Szabó Lőrinc szerint Németh bizony fájlalja, hogy a szépirodalomból átszorították a kritika és az elmélet terére, „s emiatt mintha még most is gyászolna benne a cserbenhagyott költő és regényíró”. Szabó Lőrinc még nem tudhatta, hogy Németh regényei, drámái – később is gyakran – valójában zseniális tanulmányok. Ezt mi valljuk. De találunk igazolására Németh László idézeteket is. Magában az *Ember és szerepben* írja Németh, mennyire letörte, hogy a *Nyugat* mint novellistát fedezte fel, pedig az *Adyvers genezise* című, szintén pályázatra küldött tanulmányát „százszor inkább” saját „szellemi gyermekének” tekintette, mint a pályadíjas Horváthné meghal című prózáját. 1967-es naplójában, tehát jó három évtized múltán, egyetértőleg említi kritikását, aki szerint a tanulmányok „a láva, a regény, dráma a rákerülő tektonikus merevedés”.⁶⁷

Németh a vers vagy tanulmány kérdésében nem nyitotta tágra látókörét. Magából indult ki, s azt gondolta: elhatározása, hogy a szépirot fogja magából kibontakoztatni, másokra is igaz. Megint olyasféleképpen kategorizált, ahogy a „sznobok és parasztok” kifejezésnél. Csak azért nem lett belőle sértődés, mert az új esszéíró nemzedék nem vette magára. És számukra nem fejeződött még be a planírozás, mint ahogyan Európában sem.

Cs. Szabó László *Doveri átkelés* című munkájáról ezzel a mondattal kezdte ismertetését Szerb Antal: „Ezt az átkelés műfajt most már úgy lehet tekinteni, mint egy határozott műfaji kontúrokkal körvonalazott frástípust (...) be kellene venni a retorikába, amely a prózai műfajok elméletével foglalkozik, egy ilyen nevű fejezetet: »Átkelés« vagy »Őrjárat«, és itt kellene tárgyalni A puszták népét, A tardi helyzetet és a most megjelenendő Magyarország felfedezése sorozatot is.”⁶⁸ Ide sorolhatnánk a műfajmegnevezéssel már megidézett Márai-könyvet, a *Napnyugati Őrjáratot*, Fejtő *Érzelmes utazását*, Bálint György spanyolországi beszámolóját, Erdei nyugat-európai leveleit, Nagypál István, azaz Schöpflin Gyula *Önvallo-mását*. Különböző indíttatású, politikai ízlésű, elkötelezettségű útkereső könyvek ezek, magyar példával illusztrálják az angol kifejezést, Robert

Graves és Alan Hodge találó fordulatát, amely a két háború közötti időszakot „long weekend”-nek mondja.⁶⁹ (Említettük meg itt, visszaulva a nemzetkarakterológia tárgyalására, hogy Szerb Antal, aki Kerényi-körét is sajátjának tekintette, Cs. Szabó *Doveri átkelése* kapcsán említi a „népkarakterek” történeti változékonyságát, s hogy a folyamat kortársként is tanulmányozható, hiszen úgyszólván a szemük láttára alakul át Anglia flegmatikusból neuraszténiássá.)

S hogy a „long weekend” korszaka mennyire befolyásolta az irodalmi műfajok viszonyrendszerét, bizonyítva, hogy a műfajokat az életszükségletek teremtik és igazolják, mint Németh is mondta, álljon itt Cs. Szabó László 1939-es műfaj-szemléje a *Fegyveres Európa* című útinaplójából. „...bedőlnek a maradék falak. Az író a romoktól búcsúzik. Húsz év előtt szégyellte őket, mert meggyalázott ábrándjaira emlékeztették. A beszakadt kupolát siratta, ügyet sem vetett az ép falakra. Most már tudja, hogy ez a rommező is fényes lak ahhoz képest, amit a jövő kijelöl szállásul. Lázasan fényképez és jegyez, megnagyít egy oszlopfőt, fölvezol néhány alaprajzot, megkeresi egy szobor helyét, egy márvány lábfejet a csonka szarhoz illeszt. Az építészről lekészt, szorongatott régész és folklorista lett belőle. (...) 1927 és 1929 közt az író visszatér a régi formákhoz, a régi körbe, azzal jelképezi a viszonylagos rendet, hogy nem avatkozik más hivatásába. (...) A listán csupa irodalmi mű.” Felsorol tizennyolc szerzőt, köztük Bernanost, Cocteau-t Dabit-t, Gionót, Greent, Malraux-t, Ramuzt, Romain-t, Huxley-t, Maugham-ot, Woolfot. „1937 és 1939 közt az író minduntalan megsérti a műfaji határokat, ház helyett hevenyészett sátorban lakik, regény helyett naplót, sőt széljegyzeteket ír, nem ábrázol, hanem leltároz...” A listán alig áll szépirodalmi mű. Bernanos politikai pamflettel, Dabit naplóval, Duhamel politikai cikkgyűjteménnyel, Gide ötven év naplójával, Montherlant és Maugham emlékirattal, Woolf politikai esszéivel szerepel. „Anglia egyik legfontosabb írója Liddel Hort, a katonai szakértő.”⁷⁰ Mindössze harmincnégy esztendő Cs. Szabó László, Szerb Antal csak négyvel több. Az esszéírók regényt ígérnek, de őrájratra osztja őket a történelem. Az olyan tiszta költő-természet is, mint Illyés Gyula, „próza és líra közt kétéltűsre kényszerül”,⁷¹ mondja Németh László.

*

Az új költők, a „harmadik nemzedék”, még kevésbé karakteres. Próbáljunk meg visszahelyezkedni az időben, s csak arról tudomást venni, ami 1934 és 1938 között megjelent, s nem az azóta lezáródott életművekből visszafelé nézni. A kifejlés felől vizsgálódunk, s ők alig vannak túl még a „születés” pillanatán. A huszoneves Vas, a nála három esztendővel fiatalabb Weöres és Jékely, a négyvel idősebb Zelk. Túl vannak az első kötetten, de tudjuk jól, a második kötet fontosabb az elsőnél. Árulkodóbb.⁷² Kritikai fogadtatásuk kifejezetten kedvező. Még akkor is, ha a kritika „vágott, mint a kard, égetett, mint a vitriol, szégyenített, mint a röhögés”. Így hatott Németh László kritikája Vas Istvánra, ahogy negyven év múltán felidézte.⁷³ Ez volt, mondja Vas, az egyetlen kritika, amiből tanult, amelyiktől megváltozott, mert amiben Németh elmarasztalta – s ami röviden Illyés-epigonizmusként summázható –, azt maga is sejtette. Majdnem ugyanezt mondta el róla Sárközi is a *Nyugatban*, csak több rokon érzéssel, megértéssel. De a jó minőségérzékű, ám nyers kritika is érhet el „eredményt”. A *Nyugat*-beli írás, a versfigyelő élén megjelent recenzió, szeretetet és bírálatot egyensúlyosan vegyített. Rangot ez adott, „a verskötetek sorsa mégiscsak inkább a *Nyugatban* dönt el” írja Vas,⁷⁴ aki maga sem volt megelégedve kötetével, megjelentetését elhamarkodottnak látta.

Weöres indulása az üstökösöké. Tizenöt és fél éves, amikor versei megjelennek a *Pesti Hírlap* mellékletében, lelkendező, felfedező útrabocsátással. Kitüntető támogatói és levelezőpartnerei a tizenöt esztendő magyar „kölyök Szekszpír”-nek Kosztolányi és Babits. Még nincs tizennyolc, amikor azt írja Kosztolányinak: „Lassanként végleg lepörög rólam a dekadencia és »izmusos« gondolkodás utolsó ragacsos csöppje is. Lassanként ugyanazzal a szemüveggel tudom olvasni Herczeg Ferencet, mint Kassák Lajost: már nem befolyásol úgy az abszolút élvezetben sem az előbbinek a nyárspolgár-csemege-mivolta, sem az utóbbinak a mindenáron való mesterkéltséget újat-mondani-akarása. Lassanként egyre jobban az abszolút szem leszek, aki csak néz, de nem vélekedik. (Vagy ez is csak »program«?)”⁷⁵ Íme, Weöres teljes fegyverzetben. Ha nem lett volna olyan törekeny, élete végéig kisfiús, hangja nem lett volna vékonyan, magasan remegő, mondhatnánk róla, hogy a fehér, nyers márványtömb, amelyben a kortársak és az elődök a tökéletes szobrot látják. Néz, de nem vélekedik, mondja magáról. Illyés ezt így fogalmazza: „képesége több, mint mondanivalója.”⁷⁶ Igaz. A Weöres kitűzte programról ő mit sem tud. Illyés és Weöres: tűz és víz. Szerep- és feladatértelmezésükben egymás

ellentétei. Pedig Weöres tud hétköznapien is látni, a kritika konvencionális nyelvét is érti. Meg is felel a vélekedésekre: versben. Méghozzá karikatúrával, az idézőjeles című „*Harmadik nemzedék*”-kel, amit Halász Gábor írása ihletett. Bírálóink előtt „csoporthoz állunk” mondja, s ránk sütötték a bélyegét: csendes generáció, akikhez képest „az aggok menhelye / vad táncmulatság és csendháborítás.” S aztán cáfol: „Jékely, Vas, Dsida úgy illik össze, / mint sárgadinnye sóval és tubákkal.” A „politikátlan” korosztálynak, „szociális” verseit megpipázni, „a plajbász csúcsa elkopik, fogadjunk.” S milyen „furcsa szempont”, hogy formaművészetükért is elmarasztalják őket, „»hibás, mivel hibátlan«”, mondják. Álomvilágban élnek, marasztalják el őket, mire, Zelk a verséből vett pertóleumszaggal és zsíros papírral felel. Tegyük hozzá, hogy Vas az Angyalföldre villamosozik naponta. Legalább Jékely élete könnyebb, Eötvös-kollégista. A szépség lázmérője a borzongó hátgerinc. Soha elvontabb és konkrétabb mércét még nem neveztek meg, mint Weöres.

Különbözőségük ellenére is generációs lapot akarnak a harmadik nemzedék tagjai, s éppen a legkülönbözőbb világú és szellemi tájékozódású Weöres az organizátor. „Törzs-orgánumról” ír Kiss Tamásnak, s majd 1936-ban meg is alakul a Tóth Árpád Társaság. Hiába nyitott Weöres szemének Ady új mezőt, tanította a dal (zére Babits, Kosztolányi pedig arra, hogy ne hajoljon meg az ezt-azt kívánó kordivat előtt, a semlegesebb nevű Tóth Árpádot választották vezércsillagul, az élő Babits érzékenysége is tekintettel.

Generációs kötődés és kortalanság: együtt jelölik Weöres helyét. Sárközi kéri, küldjön a *Válasz* számára verset, s ő küld. Rendszeresen és sokat. Huszonhat verssel szerepel a háború előtti *Válaszban*. (Meglépő, de fogadjuk el igaznak, mert Weöres emlékezik úgy, hogy Fülep Lajossal, akivel szoros kapcsolatban volt, egyszer sem beszélt a *Válaszról*.)⁷⁷ Versei belesimulnak a folyóiratba, ha a teljes szerzői kört nézzük, sznobokat és parasztokat együtt, de kirínak, ha Sinkát, Erdélyit, Féját tekintjük meghatározó karaktereknek, s ha a Márciusi Front kétségkívül meglévő társadalompolitikai-gondolati dominanciájára tesszük a hangsúlyt. Sinka és Weöres együtt: Sárközi szerkesztői nagysága. Szociális indulat, jogkiterjesztő plebejus igénybejelentés, radikális célok megfogalmazása s mellette, vagy inkább közben egy vers, amelynek utolsó két sora: „Nem kell ismernem célokat, / mert céloim ismer engem” és Lao Ce-től vett mottója: „A legna-

gyobb erő a győzni nem akarás” – egy egészen más költői, filozófiai világot jelöl ki. Sárközi tudta az elvet: a jó vers besorolhatatlan. A költő és az életmű karakterizálása: egy másik elvonatkoztatási szint.

Azonban Sárközi is skatulyázott, még költők esetében is. De emögött nem esztétikai ítélet állt, hanem irodalompolitika. A népi-urbánus szakadás után választásra szólította fel íróit: vagy a *Válasz*, vagy a *Szép Szó*. Azon kevesek közül, akiknek nem tette kötelezővé a döntést, az egyik éppen Weöres volt.

Őt nem lehetett bevonni a megosztó diskurzusba. Radnóti, Zelk, Jékely is adhatott oda verset, még nem voltak jellegadó szerzők. Vas is szerzője lehetett a *Szép Szónak* egy vers erejéig, ahogy Berda, Devecseri, Déry is. Hevesi a *Párizsi eső* egyik folytatását ide, a másikat oda adta. Képes Géza két-két verset publikált mindkét helyen. Marconnay Tibor is kívüli esett a választási kényszeren, de ő szóvátette Sárközi felszólítását, mint ami nem fér össze az irodalom természetével. Veres Péter egy novellát közölt a *Szép Szóban*, s megjelent néhány róla szóló kritika, illetve vele vitatkozó cikk.

A *Szép Szó* irodalmilag nem volt alternatívája a *Válasznak*. Kivéve persze a korszak talán legnagyobb költőjét, József Attilát. A *Szép Szó* érte, neki született, otthona lett.

A *Válasz* két esztendővel előzte meg a *Szép Szót*. 1934 szeptemberében Illyés levélben kért verset József Attilától. „Kedves Barátom – írja –, a »Válasz« – melynek törekvését bizonyára ismered – általam kér meg, adj verset a lap következő számába.”⁷⁸ Az Illyés levél szűkszavú. Nem udvarol a rivális költőnek. Kér, de nem motiválja a küldésre. József Attila felel. „Szívesen állnék rendelkezésekre, – ehhez azonban tudnom kellene előbb, hogy mit fizet a *Válasz*. E lap szellemi irányítói eddigi magatartásukkal nem igen szolgáltattak okot, hogy vállalkozásukkal baráti – és nem üzleti – kapcsolatba kerüljek.”⁷⁹ Pragmatikus válasz, József Attila ekkor minden erejével a *Medvetánc* kiadásának kondícióit szervezi, de elvi a háttér. Illyés öt hónap múltán felel: a *Válasz* most jutott „oly helyzetbe, hogy munkatársait fizetheti”, írja, a próza oldalanként 3 pengő 50, versért 7 pengőt fizetnek, ha nem is tölt be egy oldalt. S végül egy udvarias mondat: „A lap összeállítói szívesen fogadnák kézirataidat s személyedet maguk között.”⁸⁰ Gesztus, kétségtelen. A *Válasz* Németh Imre révén fizetőképes – ez inkább taszít. Igaz, már nem Németh László a szerkesztő, de az ő szellemi jelenléte a háttérben szintén nem vonzhatja. S még tovább

menve: Némethet, mint kritikust sem igen volt oka szeretni József Attilának.

Németh László nem látta meg formátumát. Érdekes, izgalmas, de értetlen kritikát írt róla már 1929-ben. „Egészen rossznak”, „éretlennek” mondta a *Medáliák*-sorozatot, s azzal zárta a *Nincsen apám, se anyám* című kötetkritikát, hogy „ezt az eredeti költői egyéniséget nem ártana az alkotó alázat javára revideálni.”⁸¹ Németh persze nem vétkes József Attila sorsában. Sem a költőében, sem az emberében. „Csak” nem vette észre nagyságát. Csupán ma közhely, hogy a költészet történetében József Attila lírája korfordító jelentőségű. 1935-ben a *Nyugorban* Füst Milán is „hidegnek” mondta a *Medvetánc* verseit, noha a költőt rendkívüli tehetségűnek jellemezte.

Németh László nem volt József Attila riválisa. Lépünk vissza még az Illyés Gyula–József Attila levélváltáshoz. Hiszen ők a riválisok, „ellenide-álok”, ahogy Németh Andor írja József Attila monográfiájában. Felel-tessük a József Attila levelezéskötetet és Illyés naplóját. Kiszolgáltató helyzet. Mindkettő az érintettek halála után szerkesztődött, s egyik sem teljes. De *megjelent* szövegekről van szó. Nem azért felelt Illyés öt hónap múltán József Attilának, mert evidenciában tartotta levelét, vagy mert szerkesztőtársai szorgalmazták, hanem mert fülébe jutott, József Attila „hogyan beszél úton-útfélen rólam. Gyaláz és rágalmaz.” Erre föl születik a hívó levél. A naplóban rövid önelemzés a levél – a végén köszöntés: „Öszinte nagyrabecsüléssel I. Gy.” – piszkozata után. „Mi ez? Mert szükséglet volt. Gyávaság? Taktika? Bosszú azzal, hogy én viszont nagylelkű vagyok.”⁸² Illyés megtette a hívó mozdulatot. Igaz, végig harmadik személyben beszél a *Válaszról* és szerkesztőiről is. Árnyalatnyi, ám karakteres távolságtartás. Az Illyés-motívumok teljes valójukban nem látszottak ki a levél mögül. Naplója azonban itt még egy érdekes mozzanatot rögzít. Milyen gyanakvó Fejtővel, akit „értelmes fiúnak” tart, s akitől a József Attila-információ – hogy miket terjeszt József Attila Illyésről – származik. „Cikket akar írni rólam is [Fejtő Illyésről – Sz. Á.] – ez kiábrándít kissé, de hát alkalmazkodni akar, s tán hiszi, kell is.”⁸³ 1935 februárjában vagyunk. Fejtő dolgozik a *Válaszba*. Az előző hónapban jelent meg a *Szocializmusban* tanulmánya, lényegében a *Válasz-körről*, a *Magyar narodnikik*. Műfaja: kritika rokonszennvel. Alkalmazkodás – kielégítően talán csak a mélylélektannal értelmezhető szófordulat.

Más összefüggésben is előkerül az „alkalmazkodás” József Attilával és a *Válasszal* kapcsolatban. Egy emlékezetes Féja Géza kritikát kell megemlítenünk, mely jóval a *Válasz* indulása előtt, 1931 májusában jelent meg az *Előőr*sben. A *Döntsd a tőkét, ne siránkozz!* című József Attila-kötetről szóló kritikájában Féja „szélkakas költőnek” mondja a szerzőt. A konjunktúra szabja meg, hogy a költő belső zsebéből a marxista, a nacionalista, a kisagrár vagy a semleges szólamú vers kerül elő. József Attilát ugyan tehetségesnek tartja, de „a kóklerségtől félig-meddig megromlottak”. Marxot is sajnálja, mi lenne, „ha látná a törpe utódok bodzabuzogányait”, mondja. Elvi kritika? 1975-ben, a „*Kései sirató*” című visszaemlékezésében Féja maga vallja meg, miért „támadta meg” József Attilát. Mert a költő elszakadt tőlük, az *Előör*stől, Bajcsy Zsilinszky Endrétől, s kilépett a Bartha Miklós Társaságból is. A kései vallomás ugyan szép, de a Féját magáénak tekintő *Válasz*nak nem segített már. Valószínűsíthető, hogy a nagyon érzékeny József Attila idegeiben őrizte ezt a gyilkos írást.

József Attila életében mindössze egy kritika jelent meg róla a *Válasz*-ban, Forgács Antalé a *Nagyon fáj* verseiről 1937 elején.⁸⁴ Forgács illegális kommunista, maga is költő, öt esztendővel fiatalabb József Attilánál. Rövid, impresszionista összegzés a recenzió. A formával való „játék” mögött – azt mondja, „teljes harmóniába állnak össze” képei. Feltűnő, mennyire kiszíveteli kritikájából a „másik világot”, az „élet világát”. József Attila kulcsmotívumának tartja a magányt, de sors és költészet között elmetszi az összekötő szálakat. Ennyi és nem több a *Válasz* mondanivalója József Attiláról *életében*.

Az élen közlik viszont a szerkesztők 1938 januárjában Boldizsár Iván nekrológját. Méltó, tisztességes és igazságszolgáltató írás. Novellisztikusan idézi fel halála körülményeit, s ahogy a „hálás” téma rokonszállait (Balassi, Martinovics, Petőfi halálának legendáit) ideszóvi, egyúttal nagyságát is megrajzolja. Elősorolja és cáfolja a vádakát. „József Attila, az új magyar irodalom egyik legnagyobb és legeredetibb magyar alakja a köz-tudatban nem volt sem magyar, sem költő. Ha egyáltalán hallották nevét, lezsídobérencezték, lekommunistázták.” „Minden porcikájával és szótagá-val szociális és szocialista” volt, eredendően, nem büntudattól és nem nemzetpolitikai belátásból. „Teljes magyarságát” az utókor fogja megadni, jósolja Boldizsár Iván, mert „a nemzeti eszme mai patentlovagjai” megtagadják tőle.⁸⁵

Elegáns, nagy gesztus volt a *Válasz* szerkesztői részéről ez a nekrológ. Legelszántabb vitapartnerük barátja volt József Attila, aki maga is polémiában volt velük, ha nem is mindjárt az első vonalban, nem is közvetlenül.

Nemcsak a kor legnagyobb „fiatal” költője hiányzott a *Válaszból*, de hiányoznak a még élő nagy elődök is. A legmeglepőbb Móricz távolmaradása. Tematikusan is rokon, kritikai hangja is egybecseng a *Válasz* elkötelezettségével. Generációs különbség lenne rá kizárólag a magyarázat? Nem áll meg, hiszen Móricz később, 1939 végétől a *Kelet Népe* főszerkesztője, azé a folyóiraté, melybe a *Válasz* megszüntekor, fél szívvel, beleolvadt. Fél szívvel, mert az utolsó számokban, kis nyomtatott cédulán, *személytelenül* jelzik a folytatást: „A *Válasz* ez év júliusától kezdve a *Kelet Népe* című folyóirattal egyesül, melyet Féja Géza és Szabó Pál szerkesztenek, s melyhez munkatársaink nagyrésze csatlakozik.” Nem csatlakozik mind. Sőt, sokan nem. Móricz másfél év múltán, amikor átveszi a szerkesztést, a debrecenieket, Juhász Gézát, Gulyás Pált mozgósítja. Aztán magára marad, a *Kelet Népet* egyedül csinálta, mellette Veres Péter és Németh álltak. Az ős-Válaszosok közül jóban volt még Darvassal, Erdeivel, Kovács Imrével, meg persze Illyéssel. Emlékiratában Féja is csodálkozva gondol vissza a tényre, hogy Móricz Zsigmond és József Attila nem szerepeltek a *Válaszban*: „...talány nekem, vajon miért nem létesült kapcsolat mindjárt a kezdet kezdetén József Attilával, és milyen okok vagy megfontolások alapján maradtak el a kísérletek Móricz Zsigmond megnyerésére.”⁸⁶

Babits, Juhász Gyula és Kosztolányi sem szerepeltek a *Válaszban*. Csak mint kritikákhoz tárgyat szolgáltató írók, illetve Juhász és Kosztolányi, mint nekrológok címtettjei. Juhász Gyulától Szabó Lőrinc búcsúzik, Kosztolányitól Vas István.⁸⁷ Mindkét búcsúztató a legjobb versírók közé tartozik, mindkét írást a lapszám élén hozzák. Ugyanúgy kitüntető helyen jelent meg még 1934-ben tíz vers Tóth Árpád hagyatékából. Babitsról több ízben írnak. Az *európai irodalom történetéről* ketten is: Németh László és Juhász Géza. Inkább vitacikkek ezek, nem hagyományos recenziók. Németh pozíciója az ítézés. A kötet „Babits tanulmányainak mértékével mérve nem adta meg azt, amit várni tartoznak tőle.” „A Babits olvasónak közepes olvasás” a könyv, „de az újságolvasásból idetévedt jövevénynek az lehet, aminek szánták: »a magas irodalom«”.⁸⁸ Az idézőjeles fordulat határozott névelője – gúny. *Válasz* a sértettségre. A Babits-könyv

az, ami, nagy, kísérítő vállalkozás a gondolkodás történetének megértésére és a megértett összegzésére. Az embert okkal kísérti a gondolat: vajon nem a nagy pedagógus, Németh László akarta-e megírni a könyvet, hiszen majdnem folyamatosan kidolgozott, személyes irodalomtörténet-ideájával szembeállította a Babits-könyvet. De bizony igen. 1933 decemberében írja Gulyásnak: „Babits ellopta az Európai irodalomtörténetem tervét, két évvel ezelőtt még ő beszélt le róla engem, mint abszurd dologról.”⁸⁹

*

A kritikai rovatok elemzésében a figyelem irányultsága, fókuszálása, az írások értékrendje és mélysége, s a megbírált kötetek megjelenéséhez mért gyorsaság a mérvadó. Kitapintható persze itt-ott irodalmon túli (nemzedéki vagy baráti) rokonszenv vagy ellen-elfogultság –, de mértéke nem egyensúlyborító. A *Válasz* Sárközi-korszakának egyetlen vitát kavará, elvi és gyakorlati konfliktussal járó kritikája Fodor József Illyés *Rend a romokban* című kötetéről megjelent „bíráta”.⁹⁰ A kötet amúgyis felborzolta a kedélyeket. Az írókét. Nem a tartalma miatt – bár a kötetet novemberben elkobozta a cenzúra, a hivatalos végzés szerint azért, mert a költő „vallási tárgyak tisztelete ellen vét”⁹¹ –, hanem mert a *Nyugat* adta ki. Gulyás „kiadói erkölcsi tragikumnak” látja, hogy ott jelenik meg, mikor nekik, róluk, helyettük szól, a *Válasz* költői emblémája. Gulyás a *Nyugatos* Babits költészetét „lezárt helyzetnek”⁹² tartja, Sárközinek és Illyésnek – mindkettő, a folyóirat is, főszerkesztőjének szelleme is élő, folytatható örökség. Ezért Gulyás a „Kalevala propagandát” nyitánynak, az „új egyensúly” hirdetésének szánja. Sürgeti a szerkesztőket, mert szerinte a *Válasz*-nak „profilit kell adni szépirodalmilag is”.⁹³ Mivel ennek kidolgozása a *Válasz* íróinak feladata lenne, a *Nyugat*-korszak íróinak „egyéni színvonalával” szemben, üdvözlő, hogy 1937 májusától a *Válasz* nem Sárközi neve alatt jelenik meg, hanem egy szerkesztőbizottság áll a lap élén.

A *Nyugatot* ért bírálatok egyik oka korábban a „felköszöntök” nagy száma volt. Évforduló, könyvmegjelenés, születésnap – alkalom a hűség és hála kifejezésére.⁹⁴ Ahogy Gulyás Pál látta, a *Nyugat* szereplői „inkább diplomáták, mint költők”.⁹⁵ Az Illyésről a *Válaszban* megjelentetett Fodor méltatás kétségkívül ömlengés, patetikus tus-húzás, amit érvelő elemzés alig támaszt alá. Prózában felmondja a versek tartalmát, „élményvonalat” rajzol, s aztán kurziválva, kihívóan udvarol: „*Rajongók, szépségkeresők, igazodást áhítók és buták, sznobok, botfülék: figyeljetelek vagy ne figyel-*

jetek: új magyar klasszikus költő született!” (Ellenpontozzuk egy kritikai ténnyel a hozsannát: például Kosztolányi *Számadásáról* egy szava nem volt a *Válasznak*.)

Gulyás Pál indignálódva vetette a kritika kapcsán Sárközi szemére, hogy amikor „a Márciusi Front nemes, nagy célokért küzd: fel akar számolni egy korhadt, összebratyizó rendszert... Miféle létjogosultsága van egy lapnak, amelyik – miközben egy elavult világra emeli halálos bárdját, – visszariad, ha egy esztétikai vélemény kissé keményebbre van hangszerelve. (...) Nem, barátom, nekünk nem lehet folytatnunk a Nyugat-klikk összejátszását. Vagy-vagy! A »taktika« érdekében etikai defektusok azért még nem okvetlenül szükségesek.”⁹⁶ Sárközi nagyságát dícséri, hogy válaszlevelezőlapján elismeri: hibázott a kritika leadásával, arányaiban is, erkölcsileg is. A Fodor-kritika „konklúziójával egyetértek – de ez az üdvöbörgés nem a *Válasz* hangja. (...) A látszat mindenestre ellenem szól – s ezért Neked van igazad” – kapitulál Gulyás előtt.⁹⁷

A „Fodor-ügy” egy eset volt, a kritikai indennitást nem gyakorolta a *Válasz*. Ízlést és mértéket az a Sárközi György adott, akinek szerkesztési elvét a magának szabott határ is jellemzi: a szerkesztő könyveiről egy bíráló sem jelenhetett meg, nevét említeni sem engedte a lapban. S költőként is mindössze két verssel jelentkezett saját folyóiratában.⁹⁸

*

Szépirodalomból – hacsak nem kombattáns írói alkatról és szerepértelmezésről van szó – társadalompolitikai nézeteket, eszmerendszert felfejteni, ha lehetséges is, veszélyes. De irodalomtörténeti tanulmányból már megkísérelhető. Illyés Petőfi-tanulmányáról és monográfiájáról már szóltunk. Fazekasról szóló 1934-es írása⁹⁹ még azt mutatja, óvatosan közeledik a folyóirathoz. Ötödik megszólalása ez a *Válaszban*, de szereplése még nem hangsúlyos, előre nem sejthető, hogy az ekkor formálódó szociográfia, *A puszták népe* mivé fog nőni. Megjelent írásait a *Nyugat* sem veheti zokon. A Fazekas-tanulmány tárgyválasztása illik a formálódó folyóirat-arculathoz, érlelődő radikalizmusához. De a *Válasz* szerkesztői sem tartják kiemelkedő munkának. „Illyés? Ért a tálaláshoz, a füst megfoghatatlanul kacskaringózik, de igényét tgyesen védi, s igazságot is mond” – írja Gulyás Németh Lászlónak, visszaulva annak az *Ember és szerepben* adott Illyés-jellemzésére.¹⁰⁰ Illyésről szinte folyamatosan tartják ezt a véleményüket. Gulyás 1938-ban még mindig nem tud szabadulni a *Rend*

a romokban kritikájától. A kritika körüli vitára emlékeztetve megírja Némethnek, milyen epigrammát gyártott Illyés magatartásáról: „Ő ha repül is, lent lapul. / Több az egyensúly, mint a súly.”¹⁰¹

Ha a már felidézett Zrínyi-szövegközlésre és a Fazekas-tanulmányra gondolunk, úgy azokat a *Válasz* programatikusan hívása termékeinek tartjuk. Németh László három Berzsényi-tanulmányát azonban – ha van is együttregése a *Válasz* a következő fejezetben elemzendő, felemás modernizációs elképzeléseivel – inkább személyes érdeklődés, a pálya belső logikája és gondolkodói műhelyének tárgykereső mozdulása segített papírra. A magához hasonlító gondolkodás termékei, előtanulmányok és részletek a Berzsényi-könyvből.¹⁰² A könyv utolsó oldalán legszemélyesebb viszonyát fogalmazza meg Németh Berzsényihez, s a kor Berzsényi-vitáját és magát is bevonja a népi-urbánus polémia látókörébe. S ráadásul úgy, hogy visszavetíti a múltba a szembenállást. „A testes, nehézkes dicséretű, udvariatlan östehetség, s a félszemű, érzékeny, elégedetlen urbánus: hamar megtalálhatták egymás ellen a kellő ítéletet... Bármennyire is hatalmasan áll Berzsényi e literátori követelmények fölött, újság, korszellem, ifjúság Kőlcseynek kedvezett. Mint irodalmár és író, Kazinczy és Berzsényi közt lengtem, az előbbitől az utóbbi álláspontja felé. Ifjan tulajdonképpen a literátorszellem ellen lettem literátor. E természetem ellen való, de szükségesnek érzett szerep rokkantott s rontott is meg egyben-másban, míg (a Kazinczy-kultusz öngyilkos elindítója) a morc niklai álláspontig jutottam, mely szellemi életünk százados szennyéért az irodalmár-szellem ránk burjánzását okolja.”¹⁰³

Az összegzésben méginkább magáról beszél Németh László. A *Kisebbségben* alkotói pozícióját készíti elő. A *Válaszban* közölt elő- illetve részlettanulmányok még inkább összpontosulnak a felvilágosodásra és a korszak költőire, de az aktualizáló irodalmi tendenciák felrajzolása is itt kezdődik. Berzsényi „jelentőségét egészen csak akkor fogjuk látni, ha még egyszer fölvetjük a kérdést, melyet az ifjú Magyarország akkor s azóta latra sem vetett: ismerve a költészet messzehatásait, nem volt-e valóban nagy, bár alig elkerülhető tévedés, hogy a két út közül a magyar ifjúság akkor a Kazinczyéra tódult. Én azt hiszem, igen.”¹⁰⁴ Németh Berzsényije nem egyszerűen irodalomtörténeti alak, hanem a nemzeti verstörténet kulcsfigurája. A fuldoklók, elbukók sorába illeszkedik, társai Katona, Madách és Kemény Zsigmond. Kazinczy az idegen elemet lopja irodalmunkba, amivel elvonja a levegőt. Az irodalmárszellem mellett az ige:

„ránk burjánzás”. Ismerős szófordulat, az *Ember és szerep* inkriminált, elhíresült igekötős igéje. A személyes névmás kirekesztő közösségtudaton alapszik. *Mi és Ők*. A kortársakban, a háború után föllépett nemzedékben azt kárhoztatja Németh, hogy „a niklai bölcsből is Nyugat-agitátort csinált.”¹⁰⁵ Ismét a *Nyugaton* vagyunk hát, elvek és személyi viszonyrendszer keresztesződési pontjánál. Több persze a *Nyugaton* önmagánál. A folyóirat már szimbólum. S annak is inkább múltidejű, azaz a Babits előtti kornak szóló. Hiszen Németh Babitsot 1934-ben – Szekfűvel együtt – konzervatívnak nevezte, akiknek konzervatívizmusában „van valami meddő, inkább elutasító, mint életalakító.”¹⁰⁶ Kétségkívül jól látja Németh, hogy bár továbbra is Babits a „legtekintélyesebb”, új erők gyülekeznek. De éppen az új erők felelnek a Berzsenyi-könyvre is a legélesebben, és nem a *Nyugaton*. A *Nyugaton* szóra sem méltatja a könyvet. Egyébként sem gyakran, s nem hangsúlyosan szólnak Némethről. Majd 1939-ben szólal meg Babits, Németh László könyve kapcsán, másodszer és egyben utoljára róla. Apropója a *Kisebbségben* megjelenése. Szokatlan Babitstól, hogy egy kritikát, elemzést személyes motívummal kezdjen. Akkor majd mégis beavatja vívódásaiba az olvasót, méghozzá részletezve kapcsolatának történetét Németh Lászlóval, mely inkább szólt volna az ellen, hogy írjon róla. De mert elvileg érinti a *Kisebbségben*, s mert veszedelmesnek mondja, amivel Németh hatni tud – mégis megteszi. Méghozzá harciasan, hitvitázó elszántsággal, ahogy írása címével mondja: „*Pajzzsal és dár dával*”.¹⁰⁷

A Berzsenyi-könyvet egy kortárs, Fejtő vitatja a legélesebben. Neki is van, mint Némethnek, programja, sőt ideológiája. Mindketten a jövő emberei, ha Németh nyolc évvel idősebb is Fejtőnél. S Fejtőt nem az indulat vezérli. Kritikai rokonszervvel vitázott a „magyar narodnik”-kel már 1935-ben. Akkori cikkének összefoglalásában a *Válasz-kör* íróinak pozícióját rajzolta meg, mindjárt kritikai alapállásból. „Aggódva figyeljük Németh Lászlóék sorsát. Ők a magyar fiatalság ama rétege, amely tisztában lát a gondolatok világában, mint a társadalomban; a filozófiában, mint a munkaviszonyokban, Adyban, mint a kartellkérdésben. Ez az értelmiség nagyobb mestere a célkitűzéseknek, mint a módszernek, eszményeknek, mint a gyakorlatnak, s politikailag iskolázatlan és tapasztalatlan. De roszszul cselekszenek, akik utópisztikus beállítottságuk és tisztázatlanságuk miatt lekicsinylik őket, és Németh László kérdésére: »érdemes-e?«, azt válaszolják: »ha érdemes is, így nem.«”¹⁰⁸ Adjunk nyomatékot Fejtő szó-

használatának: Németh Lászlóék. Nem egyszerűen odatartozónak, hanem vezérnek látja Némethet. Ha el is távolodik a *Választól*, a legtöbbek szemében az írőcsoport emblémája. Az 1935-ben, s az marad később is. Hibái rávetülnek barátaira is.

Fejtő 1938-as *Szép Szó*-beli Berzsenyi-recenziója a Németh László-könyvnek szól. Más nevet az írőcsoportból nem említ, mégis több címetje van. A tét a modernizáció, annak iránya. „Nem a literátorszellem, a városi, irodalmi élet mozgékony, serkentő, művelt és fejlődésre kényszerítő, csiszoló szelleme az irodalom betegsége; városiasságba nem halt még bele egy irodalom sem, az ellenkezőjébe igen. (...) Németh László célt téveszt, amikor Berzsenyit védendő, Kazinczy jozefinizmusát s Kölcsey s Szemere nemes és áldozatkész urbanizmusát csúfolja, s csökkenti értékében. Berzsenyi tragédiáját nem a literátorszellem okozta, hanem a magyar irodalmi élet szegénysége e szellemben. (...) Ha összeomlásában van tanulság, amit végül is kortársai és utódai felismertek benne: hogy fokozni kell a magyar irodalom urbanizmusát.”¹⁰⁹

Fejtő még nem értelmezheti, bírálhatja a szimmetrikus „hígmagyar-mélymagyar” ellentétpárt. De arra a dichotomiára, amely Némethet a megnevezésekhez elvezeti, felfigyel. „Sznobok és parasztok”, osztotta ketté néhány éve a kortárs írókat Németh. Amilyen kategorikus és számonkérő Kölcseyvel Berzsenyi bírálatában, olyannyira befolyásolható és kevésbé konzekvens saját barátságai körében. Szentkuthyt, az „ultrasznob kísérletezőt” lényegében elfogadta „mélymagyarnak”. 1936-ban a *Tanuban* így fejezte be *Az egyetlen metafora felé* című Szentkuthy könyvről írt bírálatát: „Szentkuthy nemcsak ezt a szót »Magyarország« le nem írta, de egyetlen magyar könyv, ember, jelenség neve sem fordul elő művében. Én ezt a hazátlanságot a szellem magas prevenciójának érzem, ahol minden inog, az író vagy a földformáló erők közé szegődik, vagy minden ingás fölötte rendezi be kultúrateremtő laboratóriumát. Szentkuthy, a gondolkodójában ülő, akarata ellenére is testvére a földön hadakozóknak, ahogy az ekének is rokona a felhő egy új vetésben.”

Figyelemreméltó, hogy Szentkuthy – visszaemlékezése szerint – nem tulajdonított túl nagy jelentőséget Németh későbbi ellentétpárjának. A distinkciót sem értelmetlennek, sem veszélyesnek nem tekintette. „Úgy éreztem, mélymagyar annyit jelent, hogy valaki számára a magyar történelem és magyar mivolta inkább és gyakran tragikus, démonikus, végzetes dolog. Széchenyi István például démonikusan, szenvedélyesen tragikusan,

egy Shakespeare-tragédia hőseként, magyar. Kinek jutna eszébe Kossuth Lajost becsmérelni? De Kossuth mégsem ez a fajta démoni, sötét, feketén tragikus jelenség, mint Széchenyi”, értelmezi Szentkuthy negyven év múltán Némethet.¹¹⁰ Szentkuthy jobban hajlott a kortársaknál arra, hogy tragédiai vagy etikai értelemben fogja föl az ellentétpárt, ahogy Németh is definiálta a *Debreceni Kátéban*. „A faji gondolatra kell hát felesküdnünk? Ha a faj embertani fogalom: nem. Ha erkölcsi: igen.”¹¹¹

*

Irodalomról akartunk szólni, a társadalomhoz jutottunk. A szerepértelmezés egyik lehetséges változatának folyóirata volt az első periódusában a *Válasz*. Máig ható hagyomány. Válság- vagy reformkorszakokban az értelmiségi társadalom képe jelenik meg, mint vágy, mint keresett modell. Mert a politikai érdektagozódás és konfliktuskezelő technikák kidolgozatlanok. Programot hosszú időn át az irodalom akart rajzolni. Az írók. Költő és politika, irodalom és hatalom történetileg alakult viszonyában időfölöttinek mutakozó elemek. A költő fölnagyított történelem- és nemzeti sorsformáló szerepe a testőrírók és a szabadságharc közötti időszak terméke. „Örök” nemzeti sajátosság – ötven éves múlt századi előtörténettel, durván húszéves két háború közötti folytatással, közben persze egy Ady-korszakkal és végül egy újabb harminc-negyven esztendő, változó intenzitású, a hatalom manipulálta periódussal a nyolcvanas évek végéig. E feladatvállalás, hit legszebb vallomások önvizsgálatára Németh László adott példát, az 1956-ban megjelent *Égető Eszter Elefánttemető* című fejezetében. Méhes Zoltán szájába adja az önkínzó kérdést, amihez csak kevesen jutottak el a nemzedékből, a *Válasz* írói köréből. „A nemzeti irodalom! – mondta elgondolkozva – Lehet, hogy innen az örültség. Régen csak irodalom volt, világirodalom. Azt, hogy minden népnek teljes, eredeti irodalmának, sőt, kultúrájának kell lennie, a romantika találta ki. Alig több százötven esztendősnél. Nemzeti nyelven, minél szélesebb tömegeknek, amit addig csak latinul vagy franciául lehetett kapni. De milyen kevés jött át, és milyen későn a nagy szellemi vívmányokból. Fölbúvárkodják s átadják Európának a népükben alvó gyöngyöt? De minden kis nép ugyanazt a nemzeti kérdést hozta föl. Az én életem is miben telt el? (...) Értékeket bizonygattam, ahol kevés vagy semmi nem volt. Lángoszlopként kanyarogtam egy-két naiv ember előtt, aki elhitte a nemzeti irodalom szerepéről a mesét...” A regénybeli író, Németh alteregója huszonöt-

éves írói jubileuma alkalmából a veremnek látja helyét. Persze az önvalóság ellenszere is önmagának. Büszkeség, dac. „Akármilyen következtetést levöl az ő eddigi munkásságára, ez mégiscsak az ő gondolata volt, ő ismerte föl, ő vonhatja le elsőül a következményeit.”¹¹² Kései számvetés egy regény oldalain. De mint gondolatkísérlet megtörtént. Húsz évvel a mozgalom fénypontja után. Pályamódosulást nem hozott. Sem Németh, sem Illyés életében. Pedig ők ketten voltak, akik nagy összefüggésekben, intellektuális távlatban választottak szerepet.

„Ezer csoda és ezer szociális szörnyűség”

A magyar szociográfia: „sajátos kentaur”¹ – írja 1937-ben a *Korunkban* Gaál Gábor. Reitzer Béla a *Válaszban* pedig ezt: „A magyar szociográfia nem a társadalomtudomány belső differenciálódásából, természetes gazdagodásából született meg, mint a nyugati tudományos életben. (...) Nálunk a szociográfia a lelkiismeret nyugtalanságának terméke. A tudományos megjelenés legtöbbször csak önfegyelme a megrendült lélek felindulásának. Első művelői nem a tudományos kutatás belső logikai fokozatain, hanem az élmény sodró erejénél fogva jutnak el ahhoz a felismeréshez, hogy ismernünk kell azt a társadalmat, melyben élünk. Ez az oka annak, hogy Magyarországon a szociográfiában nem a tények »objektív« gyűjtése, értelmezése és csoportosítása volt az első lépés, hanem mindjárt a praktikus cél: a társadalompolitika és reform. Ennek az állapotnak feltétlenül vannak fonákságai és hibái, de semmi esetre sem diszkreditálhatja a »műfajt« és harcosait, mint ahogy a vértelen és a tények szolgálata nevében a valóságtól elrugaszkodott »szaktudomány« egyes képviselői legutóbb is gondolták. A műfajnak ez a speciális történeti-pszichológiai helyzete hozza magával, hogy esetleg teret enged a diletánsnak is, de a disszertáció-szaktudomány jelentőségével össze nem mérhető súlyt és szerepet ad az igazán avatott és értő kutatóknak.”²

Szerepértelmezésről, szerepkeresésről van ismét szó. A műfaj persze régi. Régi-új. A hazai szociológia forrásvidékét számbavenni ugyan nem feladatunk, néhány megjegyzést mégis teszünk. Herbert Spencer üdvözlőlevelével jelent meg 1900-ban a *Huszedik Század* első száma. Spencer örömet fejezte ki, hogy Magyarországon „egy olyan folyóiratot szándékoznak kiadni, amely különleges céljával tűzte ki a társadalmi kérdésekre vonatkozólag a racionális, azaz tudományos eszmék terjesztését”. A szociológiai gondolkodás intézményes térhódítása a *Huszedik Század* kiadá-

sával, munkatársi és olvasói táborából egy év múltán, 1901-ben megalakult Társadalomtudományi Társasággal kezdődött, s mintegy húsz évig tartott. 1920-ban lefejeződött, diszkreditálódott – legalábbis a polgári radikális eszmevilághoz kötődő „iskolája”. Reitzer is, Gaál Gábor is új időszámításnak tartja a népiek megjelenését, legalábbis elfogadják, úgy kell beszélni a szociográfikáról, hogy tudományos, szociológiai háttérrel, az előzményeket nem kéri számon. Speciális műfajnak tekintik. A szociográfikák egy-egy zárt világot mutatnak be, „s mint minden forma: hasonlat az egészről. Egy mai rész-Magyarország képe valamennyiben az egész-Magyarországra utal. Mind kompozíciós egység, melynek középpontjában összefut történetírás, riportázs, társadalmi földrajz, szellemtörténet, néprajz, gazdálkodástörténet, nemzetgazdaságtan, publicisztika, szociológia és statisztika, röviden: az egész enciklopedikus hungarológia” – ahogy Gaál Gábor mondja.³

Előrebocsátjuk értékelésünket, azt, hogy modernizációs stratégiát, programot lényegében nem adtak. A politikai keretek megváltoztatását követelő 1937-es kiáltványokat önmagukban nem tekintjük annak. Nagy kérdés persze az újabb keletű fogalomnak, a „modernizációs stratégiának” mibenléte. Tekinthejtük úgy, hogy nem valamiféle fejlődésre utal, hanem csak a változást pártoló értelmiség diskurzusát jelenti, a beszédet a változás szükségességéről. Vonatkozhat határozottabban a gazdasági fejlődésre, arra például, hogy a változás statisztikailag mennyiben felel meg a lakosság, vagy korlátozottabban, valamely népréteg igényeinek kielégítésére. Mennyire igazságos és egyenlő az elosztás. A népiek értelmezésében a fogalom olykor gazdasági, olykor erkölcsi, kulturális. Mivel a rendszerhez való viszonyuk jelentős radikalizálódáson ment át 1934/35 és 1937 között, differenciálni kell. Kezdetben inkább arról volt szó, hogy a paraszti kultúra, erkölcs, művészet átvivődése révén lehet majd alkalmassá tenni a társadalmat a változásra. Aszimmetrikusnak látták az országot, az uralkodó rétegeknél a politikai, gazdasági hatalom, de az erkölcsi, sőt némelyek szerint a kulturális fölény is a szociálisan alul levő parasztságnál. A *Válasz* szerzői nem voltak politikai programírók, ideológiájuk is sok ponton vitatható. A *Válasz* érdemei elsősorban és kitüntetetten a paraszti Magyarországról hozott hírei értékén és a hírek írói formája értékén mérhetők. Küldetésük a hírhozóé.

A társadalomkutatás Magyarországon sajátos helyzetben volt. Már a századelőn – amikor Spencer a racionalitásra tette a hangsúlyt üdvözle-

tében – vállalt többfunkciójúság jellemezte. Politikus és tudós szerepét általában összekapcsolták (mint például Jászi Oszkár több cikkében programszerűen), mert nem juthattak el a kettő közötti határozott különbségtevéshez. A két szerep összekapcsolódása érzékenyebbé tette a társadalomtudományi kutatást az *aktuális* iránt. A harmincas évekre a társadalompolitikai alakításának esélye – amit a népiek késve is érzékeltek – szinte a nullára csökkent. A húszas években a politikai rendszer tekintélyelvűbbé vált, azaz nagyobb mértékben támaszkodott a nyilvános vitás alól kivont értékekre. S nem egyszerűen arról volt szó, hogy mennyire lehetséges bizonyos kérdéseket nyilvánosan tárgyalni, hogy milyenek a sajtóviszonyok, hanem arról, hogy például a sajtónyilvánosság milyen jelentőséggel bír a politikai folyamatban. A szociográfiának továbbra is közéleti, politikai jelentőséget tulajdonítottak. Bár politika és tudomány viszonyának tisztázása lényegében lehetetlenné vált, a viszony kényszerűen fennmaradt. A Németh László-féle új nemzedék, illetve a *Válasz* körül gyülekező írócsoport az irodalmi nyilvánosság és politikai rendszer viszonyát próbálta újrafogalmazni.

Theoretikusan rögzíteni ezeket a jelenségeket kevesen tudták a *Válasz* szerzői köréből. Szabó Zoltán 1935-ben *Folyóirat szemléjében* a „társadalomkutatás és falumunka” megjelent dokumentumaira reflektál. „...az ismeretszerzés jelentősége túlnőtt a maga fogalmi határain, írja, ugyanúgy vagy még nagyobb mértékben, mint ahogy a földreform már szinte szimbolikus jelentőségű lett, mert csoportosítója azoknak, akik követelik. Eképp a társadalomkutatás és falumunka már nemcsak vizsgálata akar lenni társadalmi tényeknek és jelenségeknek, hanem maga is társadalmi tény és jelenség.”⁴ A *Viharsarok* megjelenésekor is azért dicséri az írást, mert „már cselekedetnek számít”, „az ilyen könyv hatalom, társadalomalkító erő, közvélemény-alkítási cselekedet.”⁵ A szociográfus fogalma a népi írók körében nem szakmát jelölt, hanem a politikán túli, népi és nemzeti célokat szolgáló hivatást. A szociográfustól nem hozzáértést, hanem elhivatottságot kértek. Szerep és ideológia egyszerre irritálta a hivatalos Magyarországot, az urbánusokat, sőt még a marxisták nagy részét is, a *Korunkat* feltétlenül. Legkevésbé az emigrációban élő Révai Józsefet.

A szociografikus érdeklődést nem a *Válasz* érlelte meg, de fontos katalizátora lett, noha nem egyetlen fóruma, ám minden, a tárgykörben fontos empirikus vagy elméleti írást közzétevő szerzőt megszólaltató befogadója.

Sárközi személyében kétszeresen is érdekelt volt: mint főszerkesztő és mint az Athenaeum tisztviselője, s ebbéli minőségében a *Magyarország felfedezése* sorozatának organizátora. (Részben „megörökölte” a feladatot, a Cserépfalvinál indult és kudarcba fulladt Szolgálat és Írás társaságtól.)⁶

*

A népi mozgalomban 1934-től kezdődően kerül fő helyre a földreform kérdése. A *Válasz* természetesen egyértelműen a földreform pártján álló orgánus volt. A „földreform” kifejezés maga többértelmű volt. Gyűjtőfogalom: a telepítéstől az „500 kat. holdon felüli birtokok kisajátításáig” terjed az értelmezés skálája a *Válaszban*. A földreform szükségessége axióma volt, de nem a *Válasz* érlelte azzá. A harmincas évek elejéig, közepéig a *Magyar Szemle*, az established jobboldal reprezentatív orgánusa volt szinte az egyetlen igazi országos folyóirat, amely figyelt a szociográfusokra és teret adott nekik. A Szekfű szerkesztette *Magyar Szemle* jelentős szerepet játszott abban, hogy a földreform komolyan veendő program lett. Kerék Mihály és Matolcsy Mátyás 1932–33-ban cikkek sorával jelentkezett Szekfű folyóiratában. Szekfű a *Három nemzedék* 1934-es kiadásában rokonszenven nyilatkozott a földreform-törekvésekről, s 1934-ben Matolcsy könyve az ő előszavával jelent meg. Természetesen a *Magyar Szemle* nem vált radikális földreformpárti folyóirattá, sőt a földreform ellen szóló cikkeket is jeles személyek írták.⁷ Kerék és Matolcsy az agrárius jobboldalról közelítettek a *Válasz* képviselte radikális reformgondolathoz. (Kerék Mihály közvetítésére várt, bár soha nem kapott cikket a *Válasz* Szekfű Gyulától. Ismerjük Németh László kéziratkerő, tegező megszólítású, Szekfűhöz írt levelét is 1934-ből.)⁸ Végül a *Válasz* egyesítette a népi író-csoportot és a különböző csoportokból induló „szociografizáló fiatalokat” (Szabó Zoltán, Boldizsár Iván, Ortutay Gyula, Kovács Imre, Gunda Béla) is. Ez utóbbi csoportok bármilyen perifériális helyet foglaltak is el, a magyar szellemi élet egészében nem elhanyagolható a jelentőségük: indulási pontot, forrást, sokszor háttérrel, olvasógárdát adtak a *Válasz*nak. Kerék Mihály recenzálta is a *Válaszban* a Pro Christo Diákok Háza falukutató munkaközössége tagjai által írt, Kemse község életét feldolgozó szociográfiáját, melyet Teleki Pál, „a falukutató mozgalom lelkes és kitűnő barátja” látott el bevezetővel.⁹ Teleki és kritikájában Kerék Mihály is a szerzők tudományos alaposságát dicséri, a külföldi kutatók – Gusti, Wiese – módszereinek birtoklását és alkotó felhasználását

emelik ki. Bár a bevezető és a recenzió is a kötet romantikus-idilli parasztszemlélettől való függetlenségét hangsúlyozták, a szociográfiák teljes mértékben szembevető a szerzők alapvető nosztalgija.

A nosztalgiaától való elszakadási kísérlet dokumentuma Ortutay Gyula *Válasz-béli vita- és programcikke, a Magyarország felfedezése*. A felfedezés nehézségeiről ír, a kutató iránytűjének bizonytalanságáról és arról, hogy a falu nem akarja megérteni szándékaikat. „Hiszen alig is volt jobb véleményünk és világosabb fogalmunk parasztságunkról, mint a Húsvét-szigetek bennszülötteiről (...) ez a sok fogyatkozás nemcsak a mi bűnünk. Kolombusz térképeinél rosszabbak voltak »térképeink«, s kuszák, bizonytalanok, hamisak a hiedelmek, amelyek nyomán útnak indulhattunk. A falu határához érve bizonytalanabbak lettünk, mint a hajdani utazó, a kövér és jámbor Rubruquis atya, s halálra rémült társa Dzsingisz kán sátorvárosában.” A kutató megszegyentül, mert rájön, hogy „a falu nem irodalom, s még kevésbé viseletek, fejfaformák, tűzhelytípusok buzgó leírásából összerakható »néprajzi« kép. (...) a pár ének és mese összegyűjtése mily téves és szegényes szolgálat csupán.” A falu „ezer csoda és ezer szociális szörnyűség”.¹⁰ Ortutay itt már a tanulságot rögzíti. A szociográfiaírás programjához ugyanis az a logika vezetett el, hogy ha a parasztkérdés azért a legfontosabb kérdés, mert a nemzeti megújulás „erőforrása” a parasztság, akkor a fiatal értelmiségiek elsődleges kötelessége a néptől tanulni, hiszen az átértett lelkiismereti válság éppen a népi forrásoktól való elfordulás miatt következett be. A néptől tanulni a nép között lehetséges: ezért szervezték meg a felvidéki sarlósok, majd a magyarországiak is a regőscserkészetet, a néppel a népkultúra tanulmányozásán és megismerésén keresztül való érintkezés formáját, majd ebből a szociográfiai vándorlások programját. A „regősjárásnak” nevezett falujárás, amely az igazi népművészet, elsősorban a népzene terjesztését, a népművészet emlékeinek tanulmányozását jelentette, már maga is úgy jelent meg, mint *tett*. Ortutay Gyulán kívül Reitzer Béla, Erdei, Gáspár Zoltán, Hont Ferenc is ezen a szegedi agrár-settlement szálán, illetve a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumán át került a szellemi élet, később egyre eltérőbb irányba tájékozódó elitjébe.

Ortutay programtanulmánya egyben *vitacikk* is, az *Apolló* hasábjain megjelent *Búcsú a vándorévektől* című Cs. Szabó László-esszével polemizál. Cs. Szabó a nemzedék „utazói”¹¹ közül való. Az utazások irodalmi dokumentumainak, a különböző indíttatású, elkötelezettségű és műfajú

munkák közös forrása a világnézeti elbizonytalanodás, az új, külső és belső tájékozódási pontok keresése. Utaltunk már rá, hogy Szerb Antal Cs. Szabó *Doveri átkelése* kapcsán „átkelés”- és „örjárat-műfajról” beszél, és ezek között tartja számon *A puszták népét*, *A tardi helyzetet* és magát a *Magyarország felfedezése*-sorozatot is.¹² A népi írók és a vilájárók munkái ugyanazt a tanulságot jelentik Szerb Antal számára. Ortutay azonban vonalat húz az itthon-felfedező és az utazó esszéisták közé. Miért? Irigységből? Mivel bántahatta meg Cs. Szabó a falukutatókat? Akarata ellenére, minden bizonnyal ellenére, a szenttelen, sőt helyenként ironikus leírásával: „Egy percig nem voltak zavaros lelkű emberek, a világ kétségbeesett urai, mint minden igazi húszéves. Tüstént a kiszabott feladattal kezdik, kis országunkat apró parcellákra osztják, amelyeken korokra piritó vaskalappal üzik a népi kiszállásokat, tájtudományt, falukutatást. (...) Fejükre igazítják a népi tudományok bűvársisakját, leereszkednek a mélybe, egy másodpercig megbolygatják a tengerfenék szörnyű rendjét, aztán két-három gyöngyszemmel ismét felszállnak.” A következő passzusok megértőbbek: „Szerencsésebb voltam, mint ők; feldúlt, zavaros, de kötetlen Európában jártam ki inaséveimet”, mondja. „Európa néhány évig a felvilágosult, »francia századot« utánozva még nem kényszerített olyan ökonómiaira, mint a mai húszéveseket. De éppen ennek a fiatalkori rendtelenségnek köszönhetjük, hogy úgy-ahogy egész emberekké váltunk, s megszereztük azt a humanista arányérzékét, amely nélkül nincs európai célú magyar politika. (...) Szívből sajnálom azokat, akik húsz esztendőskorukban nem estek ebbe az ártatlan bűnbe, és rossz sorrendet tartva a nép közé mentek, mielőtt látták volna minden embernek bűneit és szépségét.”¹³

Lényegében Németh László „sznobok és parasztok” szerepeiről van szó, a tapasztalatkülönbség oldaláról. Kulturális mintákra, azok történeti sugallatára utal Cs. Szabó, aki a protestáns peregrinus hagyomány tudatos képviselője volt, ha úgy tetszik „sznob”, akinek olvasmányélményei bevallottan egyenértékűek saját tapasztalataival, de aki harmincévesen megtette a két tábor közti utat, s képes volt – ismét csak Németh Lászlóval szólva – az ellentét két vége közti szikraütésre. Öt évvel volt idősebb az 1910-ben született Ortutaynál, Erdeinél, héttel az 1912-es Szabó Zoltánál, Boldizsár Ivánnál, de ez a pár év, mert a korfordító események sűrűn követték egymást, a származás társadalmi különbségével együtt lényegesen eltérő pályát eredményezhetett.

Igen, Cs. Szabó – és aki utazhatott, aki nyelveket tudott – többet látott a világból. Az esszé, eredeti jelentésében kísérlet, az „átmenet” műfaja: „körültekintés, számadás, egyezkedés a lelkiismerettel” – írja a *Válaszban* Sötér István Cs. Szabó *Levelek a száműzetésből* című kötetéről, amelyben idézett esszéje is helyet kapott. „Ezek az írások már a fellépő nemzedék edzettségére utalnak. Társas erkölcs ez. De: ne higgyük, hogy a rév, hová Cs. Szabó és nemzedéke beért, végleges, hisz maga számára is protestáns–latin, magyar–európai volta (banális és mégis elkerülhetetlen antitezisek!) a »száműzetés« újabb ígéretei.”¹⁴ Prófétai jóslat.

Magyarság és Európa – írja 1935-ben új kötete élére Németh László. A *Válasz* beköszöntőjében a magyar „európai tájékozódásának tökéletesítéséről” beszél, mint célról. Fülep hasonlóan figyelmeztet a magát és csak magát nemzetinek tartó irányzattal szemben: „nem foglalkozok állást hatás és átvételek mellett azért, mert nyugatiak, se ellenük (...) bárhonnán jönnek, eredetüktől függetlenül önmagukban tekintem, logikai, etikai, esztétikai stb. értékük szerint értékelem és ítélem meg őket. Először a kritikátlanságot akarom megmutatni, azt a fajta értékelést, mely kivonja magát az értékek fóruma alól, s nem szerintük, hanem más szempontok szerint értékeli (nyugati-keleti, nemzeti stb.)”¹⁵ Azt a hibát, hogy csak azért, mert egy gondolat, eszmei áramlat idegen, s ezért elutasítandó, a *Válasz* nem követte el. De figyelme lassan beszűkült: a nemzet valódi problémáiról beszélt, ha úgy tetszik „sorskérdésekről”, de egyre kevesebbet foglalkozott az új (és a régi) európai eszmeáramlatokkal, főképp a társadalomtudomány területéről. Ezért nem épül szervesen a folyóirat koncepciójába az a Fejtő-recenzió sem, melyet Karl Mannheim frissen megjelent könyvéről, a *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus* című kötetről közöltek (s amelynek megírására Fejtő Ferenc közlése szerint Sárközi kérte fel).¹⁶ Alig van előzménye és folytatása az ilyen szemlézésnek. (1935-ben Fejtő öt ízben publikál a *Válaszban*. Lawrence-ről és Huxley-ről, Illyésről, Remenyikről és hat pályakezdő költőről, köztük Kesziről, Hajnal Annáról és Takáts Gyuláról. Másodlagos műfajok, kritikák, fele-fele az itthoni és a külföldi témák aránya.)

Az „absztrakt” gondolkodó Karl Mannheim alkalom arra, hogy Fejtő is elmondja véleményét „a nép”, a népi szellem eszményítéséről. „Napjainkban az absztrakt gondolkodás kezd gyanússá válni. Egyesek szerint a magyarság alkotatója épp oly idegen, mint például a titkos választójog. (...) »A népszellem tanát mindig az a tudat alatti törekvés diktálta, hogy az

embert és társadalmat ne engedjük túl az adott állapoton.« A meghatározás fogalmában is benne van már a »határ« képzelete, eddig és ne tovább. A szellem, a társadalomban élő ember szelleme pedig csak ideiglenesen tűrhet határokat. Az »elvonó« szociológia nem ismer egységes és állandó népszellemeket, hanem korszakok szellemét, és a korszakokban is egyes néprétegek szellemét ismeri csupán, és éppen az elvonás révén.” Fejtő nem szól ki az írásból, mégis polemizál. Sőt: Mannheim álláspontjának egyetértő idézése megelőlegezi 1937-es Veres Péterrel folytatott vitájának érvkészletét.

Lényeges veszély Mannheim szerint az értelmiség társadalmi helyzetének rosszabbodása, azért is, mert az intelligencia nagy része kedvezőtlen körvezetből emelkedik ki, még a fejlettebb kapitalista országokban is. (Németországban 1930-ban az egyetemi hallgatók 30 százaléka kishivatalnok és kispolgár gyermeke, amely réteg ellensége a gyárnak, a modern technikai civilizációnak, mert a haladás a maga elpusztulását jelentené.) „Aki a kapitalizmus előtti gazdasági rendet és társadalmi szervezetet akarja, annak az egész művelődés alapját a kapitalizmus előtti ember irányában kell keresnie” – írta Mannheim. Ez a kispolgári gyökerű intelligencia az újfeudális, faji elvű regresszív ideológiák műhelye és támasza. A jellemzés a mi középosztályunkra is érvényes.

Fejtő kritikusan ugyan, de barátságosan szól az induló *Válaszról*, elismerően ír Féja szociográfia-kötetéről, a *Viharsarokról* („pátosza lehiggadt, szenvedélye élesebb, gondolatain nincs ködfelhő”), ám figyelmeztet is: „Kétségbeejtő lenne, ha az ifjúság a »valóság ismeretének« s az állítólagos gyors cselekvésnek ürügyén lemondana a »nagy vonulatról«, az eszmék európai kapcsolatáról. (...) Magyarországnak vannak kétségkívül sajátos kérdései is, de ki tagadhatja, hogy sokkal több közünk van már a nyugathoz, semhogy függetlenítsük magunkat a *Nyugat* eszményeitől s fölfedezéseitől.”¹⁷

Ezen a téren, a gazdasági, eszme- és ideológiatörténeti problémák mezején, kétségkívül gyengébb a *Válasz*. Nem zárkózik ugyan el tőlük, de nem tartja föladatának azok számbavételét, elemzését. Egységben akarta látni a nyugatot és az országot, de ez inkább az irodalmi anyag kiválasztásában valósult meg, abban, hogy Sárközi összeterezte a „sznobokat és a parasztokat”. Jól követhető a tematikai, s egyben szemléleti szűkülés. Cs. Szabó László 1935-ben még kétszer publikál a folyóiratban F.D. Roosewelt New Deal-jéről, majd elhallgat. Hamvas Béla 1936 után nem

publikál, addig Eliotról, Jeffersről és az esztétikák szükségességéről és hibavalóságáról értekezett. Szentkuthy 1935 után nincs ott a folyóiratban. Sötér irracionális-misztikus pályakezdő novellái társtalanok, megfelelő környezet híján nem kapnak megfelelő hangsúlyt, „elvesznek”. De azt nem árt itt mégis és előre jelezni, hogy az 1946-ban újra induló *Válasznak* Hamvas kivételével mindannyian sokszor megszólaló, karaktert adó szerzői lesznek.

A szerepértelmezés határolta el a *Választ* az urbánusoktól, nem pedig az ízlés. „Valójában mi csak annyiban voltunk testületileg »urbánusok«, hogy a tömegek politikai és gazdasági felszabadítását magas irodalmi szinten kívántuk szolgálni. Ez egymagában nem választott el minket a »népiek« legjobbaitól, akik legalább annyira voltak a nyugatias esztéticizmus és filológia megszállottai, mint mi magunk” – írja közel negyedszázad múltával legádázabb vitapartnerük, Ignotus Pál is.¹⁸

Különbőségüket szemlélteti Németh Andor kritikája is a *Szép Szóban* Németh László 1935-ös könyvéről, a *Magyarság és Európáról*. Első oldalán már látszik: sérteni akar. Szóválasztásai legalábbis ezt a szándékát valószínűsítik. A szerző „idegállományáról” szól, mint a gondolatokat tápláló erőről, s a gondolatok közlését a „hipno-retorikus irány” fordulat jellemzi. Németh László mondatai „félrebeszélnek”, tárgyai sem a szellemi, hanem az én-é, önnönmagáé. S a végső, az egész Németh-pályára kitekintő konklúzió sem keveseb, amire a „Telep-Magyarország” falanszter-ízü szüret-jelenetéből következtet. „Nem az ifjúság tehet róla, hanem a vezér, aki félremítizálva a magyarság sorskérdéseit, eltereli a figyelmet a valóban égető feladatokról.”¹⁹

Németh tervei ugyan utópiák, de a praktikus értelemben vett terv kulcsfogalom a korszakban. Egy Hungarológiai Társaság *tervét* teszi közzé Németh az első évfolyamban. Kerényi azt írja egyik tanulmánya fölé: *Levél egy feladatról*. Ortutay *program*cikke, a *Magyarország felfedezése* is egy könyvsorozat tervének alátámasztása. A munkatáborok Roosevelttől származó tervét, ld. a *New Deal*, Cs. Szabó népszerűsíti. *Terv, feladat, program*. Irányuk azonos, a fogalmak egy lényeges szempontból különböznek. A realitástól való távolságuk fokában. A végletes szereplő Németh László. Az ő paradicsomi látomásában a három millió paraszt három millió „görög”-gé változik. Persze, nem mintha az urbánusok bármit is realizálni tudtak volna eszményeikből. Még ahhoz sem voltak „elegen” – szemben az úri jobboldallal és a korszellemmel –, hogy irányuk és ké-

sőbb örökségük, beépüljön a szellemi életbe. A népiek – ha eljutottak is a programig a Márciusi Frontban – idegenül mozogtak a „munkaviszonyokban”, a „kartellkérdésekben”.²⁰ Eddig, ilyenfokú egzakt társadalmiságig nem is jutottak gondolkodásukban, kétségtelen. Utópisztikus beállítottságúak voltak, de „a magyar középosztály egy értékes rétegének megmozgatói” – írja róluk Fejtő. A *Viharsarok* megjelenését, mint láttuk, egyértelműen üdvözli. Ez a könyv némi enyhülést hozott a népi-urbánus vitában. Féja a *Viharsarok*ban elismeréssel adózott a népiek által ignorált elődöknek, megtette azt a jelképes mozdulatot, amire a másik oldal várt. Fejtő hangsúlyozta is recenziójában, hogy ez a lépés haladás, „mert a progresszív hagyományokkal való kapcsolat ideges megtagadását a szociográfusok részéről mindig a meghunyászkodás vagy a kártékony taktikázás jelének tekintettük.”²¹ Politikai szövetséget is ajánl: „Mindig is vallottuk, s most is fenntartjuk: segítség csak a városból jöhet, az értelmes polgárság és a munkásság az egyetlen erőtényező, amelytől a magyar kisparasztság és földmunkásság segítséget várhat.”²² Honnan jöhet, jöjjön a segítség, kényes kérdés volt. Fejtő nem is használja a bal–jobb megkülönböztetést itt. Illyés két évvel ezelőtt, 1935. május 19-én, a reformillúziók hónapjaiban a *Brassói Lapoknak* nyilatkozta: „a magyar népnek segítség kell, s ha nem is mindegy kiktől jön a segítség, mégiscsak másodlagos szempont lehet, első a segítség, különben ez a nép megfullad.” Erre a mondatra horkant fel Ignotus Pál zeneakadémiai előadásában: „reform, amely méltó arra, hogy így neveztessek, csak balfelől jöhet, jobb felől semmi nem jön, vagy az elnyomás.” A népiek nemigen kerestek szövetséget a Márciusi Front előtt, s az urbánus-körrel való megegyezés akkor sem jött szóba. Céljuk a szociográfikkal a „közvetlen hatás” volt. Szabó Zoltán is ezt a mozzanatot emeli ki a *Válasz*-beli, a *Viharsarokról* írt, kritikájában: „Ilyen könyvet kizárólag hatása szerint lehet teljesen megítélni; aszerint, hogy betölti-e a lehető legjobb hatásfokkal célját: egy szociális közvélemény kialakításának munkálását.”²³ A kritika kevesebbet mond, mint a könyv. Féja többet akar már, mint szociális közvéleményt: „történelmi fordulatot”, politikai radikalizálódást, „szabad utat az alulról induló terveknek és szándékoknak” az uralkodó rétegek „önbiztosítására” jó, „centimétereket nyerő” langyos álreformokkal szemben.²⁴

Fejtő szövetségajánlata nem volt eleve irreális. Realista volt az urbanisták között, empatikus készsége, szándéka is feltűnő, nem hajtotta mindenáron túl az ideológikus elemeket, sőt, kifejezetten dezideologizált.

Még a Mannheim-írásban vetette fel – közel egyidőben a *Magyar narodnik* című tanulmánnyal – egy „magyar munkaterv” kidolgozásának aktualitását. A jelző is gesztusértékű a népiek folyóiratában, ahogy maga a gondolat is: mintha Németh Lászlónak ajánlaná. „A tanulság tehát az, hogy az értelmiség értsen meg, amit nálunk már-már kezd elfelejteni: hivatása nem az ököl politikája, hanem a ma korszerű gondolkodási és cselekvési formájának, a tervezésnek megfogalmazása, terjesztése és a magyar viszonyoknak megfelelő kidolgozása. A gazdaság, a nevelés, a művészeti élet stb. megtervezése és e tervek tudományos megvitatása – még akkor is, ha e tervek egyelőre nem válhatnak valóra – oly gyönyörű feladat és kötelesség, hogy a magyar értelmiséget minden ideiglenes politikai »sikerért« és vállveregetésért kárpótolhatná.”²⁵

*

A város és falu egymásra utaltsága nem egy ízben fogalmazódik meg a *Válaszban* sem. Nem hangsúlyosan, és nem is a programépités szándékával, ám magától értetődően. Nem mint szembenálló, versengő félre tekint a városra a *Válasz* szerzőgárdájára, hiszen *izlésükben* is érzik, hogy városiaságba nem halt még bele egy irodalom sem, az ellenkezőjébe igen. A társadalomra ezt a kulturális tudást azonban csak ritkán vetítik vissza.

Erdei Ferenc Makó társadalmi szerkezetét elemző rendkívül ökonomikus tanulmánya, *A mezővárosi társadalom*,²⁶ természetesnek mutatja az urbanizálódás irányába mutató fejlődést, „a falusi-rendi kötöttségek meg-lazulását, a rendi struktúra polgári osztálytársadalommá alakulását.” A különleges szerkezetű mezőváros-alakzat átmeneti képződmény ugyan, de vitathatatlan a fejlődés iránya: „A mezőváros társadalmának el nem pusztítható öröksége a falusi jelleg. Összes alföldi városaink történeti fejlődésükben, gazdasági és népességi feltételeiben egyaránt oly közel esnek a faluhoz, hogy annak jegyeit máig hordozzák.” Minden paraszt-mítosztól mentesen írja le Erdei az utóbbi évek társadalmi szerkezetátalakító változásait. „Az átalakulás (...) még nem teremtett tiszta helyzetet, a társadalom rétegei nem cserélődtek ki, hanem egymás mellett és egymásba szövődve fennállnak.” Az osztálytársadalom kialakulása egyértelmű a társadalom egységesüléseivel. „A rendi autonómiák romjain egyre erősebben nyilatkozik meg a társadalom egységes közeledése.”²⁷ Az egységesülést más szóval *polgárosodásnak* mondja, ami egyszerűen emberhez méltó, racionális gazdálkodást jelentett, s egyben a „város javaival való élelét”.

(Voltaképpen meglepő, hogyan is volt Erdei a népi mozgalom tagja, hiszen jövőképe – és persze társadalomszemlélete – radikálisan különbözött a többiekétől!) Az Erdeit recenzáló Reitzer Béla kiemeli, hogy Erdei tudományosan objektív, és ugyanakkor tisztázott értékfogalmakkal elkötelezettje a feltartóztathatatlan fejlődésnek, elkerüli „azt a hibát is, melyben pedig parasztpolitikusaink legjobbjai is leledzenek akkor, midőn földbirtok-politikai, kultúr-politikai és szociális reformok tervezése közben arról nem töprengenek: mi is legyen hát a parasztból egyáltalán? (...) Erdei polgárosodásról beszél, mint a paraszti életigény sürgetve követelt vagy álmódzva képzelt céljáról. (...) Ennek az igénynek megvalósulását számos változatában különös gonddal ábrázolja Erdei.”²⁸

A polgárosodás gondolata nem volt evidens a paraszt származású és az úri világgal szemben teljes idegenséggel viseltető Erdei Ferenc számára. Magát huszonévesen forradalmárnak mondta, s a származásából is fakadó politikai indulat korai barátját, Bibót is nyugtalansággal töltötte el. 1935-ben és a rá következő évben hosszabb időt töltött Erdei Nyugat-Európában. Levelei a felkavart értékrendről és belső küzdelemről árulkodnak. Hónapokat tölt Münchenben, s hosszú-hosszú levelekben számol be a tapasztalatokról Bibónak. „Egy hónapig élveztem rettenetes nagy tudományos üzemüknek, a Deutsches Museumnak a gyönyörűségét, és végigbámultam gyűjteményeiket, jártam egy szép város utcáin, s láttam embernek a hazainál jelentékenyen több, bár nem egészen megnyugtató megbecsülését (...), egyszóval olyan dolgokat, amik kultúrát jelentenek. S itt egy rendkívül szokatlan attitűdbe kényszerültem bele: nem tudtam alapjában kétkedni e dolgokban, s nem tudtam volna magam az ezekkel szemben való forradalom álláspontján elképzelni. Holott tudod, hogy otthon csak forradalmár tudok lenni, s tudod, hogy a tudományokról, melyek könyvben vannak megírva, mi a véleményem. Ezek ellenére – kultúrának a jelenlétét éreztem, melynek lehetnek rettenetes hibái, de végül is hagyomány, bázis, történelem, melyre további rétegek épülhetnek.”²⁹ Művészei eddig Michelangelo, Breughel, Arany és Ady voltak, mondja, s így folytatja „ki nem állhatam a főlénnyel játszókat, Rubenst, Goethét s társait. S most sóvárgok az ilyen művek után.” A paraszt-tudattól nem tud menekülni. Béklyó, de egyben vállalás is. „... paraszt vagy, s minden, ami szabadság és szármalás, tiltva előtted. Te soha nem ismerheted a tudás és tudni vágyásban való elmerülést, sem a terhektől szabadult beszéd és mozgás mámorát. Te csak szolgálhatsz és termelhatsz, mint összes őseid

(...) Nem az gyötört, hogy tényleg nem felszabadultan élek, hanem az villant meg előttem, hogy ha megszakadnék, sem élhetnék a terheim nélkül. Ezekből én nem szabadulhatok.”³⁰

S tegyük itt még egy megjegyzést, Erdei 1935/36-os nyugat-európai leveleit olvasva nagyon határozott különbségtételre bukkanunk. Törmelékekre, melyek finoman, egy-egy kis mondatban, de konzekvensen elválasztják a magyar népi mozgalmat a völkisch eszmevilágtól. Ha Gömbös nekik kiárulja Magyarországot, írja egyik már idézett levelében Erdei, aszpirinért és fegyverért, „úgy én ölni tudnék”. Látja Erdei – 1935 karácsonyán –, hogy Németország „olyan megoldást fog kapni, mint a vh.-ban”. Éleslátás, józanság, kritikai távolságtartás, a fiatal Erdei erényei.³¹

Utazása közben olvassa a *Válaszban* Ortutay már idézett tanulmányát, a *Magyarország felfedezését*. Nem szól bele az Ortutay-Cs. Szabó vitába, de levelei szerint magában végigélte a kétféle sorsot, a determináció és a kitörés lehetőségét. Ortutay „cikke a legtöbb – rögzíti –, bevallja, hogy itt csak töredelemnek van helye.” Forradalmi indulata nem hagy alább. Ellenkezőleg. A *Válasz*-revíziót – a parasztkérdésben elfoglalt 1935/36-os álláspontról van szó – csak tisztes szándéknak nevezi, „ami pedig magában csak beszéd.”³² „Mentés és istápolás” nem segít. Forradalomra van szükség, mely immár bizonyos, „a mi kelet-európai kiváltságunk.”³³

A levelek nagyobbik hányada Bibó Istvánhoz íródik. S Bár a *Válasz* első korszakában nincs kapcsolatban a szerkesztőkkel, mégis ide kell iktatni róla egy passzust. Nem azért csak, mert az 1946-ban újrainduló *Válaszban* jelent meg nagy tanulmányainak javarésze, s mert 1978-ban máig a legjobb elemzését ő írta meg a népiek mozgalmának, hanem mert Erdei és Reitzer Béla mögött az első korszakban is ott állt, ha láthatatlanul is. Hármójuk barátságának formálódása a harmincas évek különleges tükrére.

1929-ben együtt kerülnek a szegedi egyetem jogi karára, s nemsokára – Bibó szavával – „erős kapcsolatban” vannak. A szegényemberek állapota és az emberek egyenlősége hamar szóba került köztük. A legszolidabb álláspontot Bibó képviselte. Nem vett részt az ifjúsági szervezkedésekben, a Bethlen Gábor-körben azért, mert a vezető Buday György személye nem vonzotta, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumában azért nem, mert kihagyták. Bibó szerint teljes joggal. Erdei „grófos” viselkedésnek mondta a szegényekhez való viszonyát, s maga is úgy érezte, a jótékonykodás semmi, a „mérlegnek mindig valami hibája van”.³⁴ Az értelmiségi jötevés

„tiszteséges, de végsőleg kilátástalan”. Nemhogy forradalmárnak, de még baloldalinak sem vallotta magát a harmincas évek közepén.

Reitzer Béla – az 1942-ben munkaszolgálatosként a Don-kanyarban eltűnt jogász-szociológus – volt a legsokoldalúbb hármójuk közül. Hallgatott görög filológiát és etnológiát, de matematikát is. Marxista műveltsége a legsokoldalúbb volt, s bár magát soha nem vallotta marxistának, Erdei ezirányú érdeklődését ő inspirálta. Szülei otthona volt a szegedi fiatalok legfőbb gyülekezőhelye, barátai között volt Radnóti Miklós is.

*

A szociográfusok közül Erdei kerül legközelebb az urbánusokhoz, akik az individualista és kollektivistá felfogás harcában – Ignotus Pált idézzük – így foglalnak állást: „Személyi szabadság, szociális igazságtevés nélkül: ez túlságosan kevés. Szociális igazságtevés személyi szabadság nélkül: ez semmi.”³⁵ S ez a legkevésbé sem elvont elméleti kérdés. A valóság teszi fel, Illyés is, Erdei is, mások is beleütköztek.

A két, népi és városi, kultúra létének tényét többször rögzíti a *Válasz*. De mindannyiszor kísérletet is tesz az átjárhatóság, a szintézis feltételeinek megteremtésére. Nem nyugszanak bele, hogy a kettősség fennáll, de illúzióik sincsenek afelől, hogy minálunk „nem fokozati, hanem éppen milyenségi, kvalitatív különbözőség jellemzi a magyar urbánus, mondjuk (nem egészen azonos értékű fordítással) városias kultúrát a népi kultúrával szemben”³⁶ – írja Buday György Erdei tanulmányával egy folyóiratszám-ban, egyébként szintén egy *terv-jellegű*, a könyvolvasás elterjesztését propagáló írásban, s éppen ezért mondja, nagyon nehéz és veszéllyel teli a gyökerek elszakítása.

A magyar irodalom talán legszebb vallomását erről Illyés írja meg *A puszták népe* első folytatásában. Már túl van ekkor saját helykeresésén, az „*Ember és szerep*”, egész írónemzedékre jellemző viaskodásán. Megtette a falu-város utat nemcsak fizikailag, de lélekben, szellemben is. Ő már visszanez, mert képes rá: „A puszták népét mindenki megtagadja... A puszták levegője egyedülálló, kivételes elem: tüdőt és szívet kell cserélni annak, aki kilép belőle, mert különben egy-kettőre elpusztul az új környezetben. A cselédfiú, aki Pesten levélhordóvá vagy rendőrré avanszál, öntelten és főségesen lépdel a karácsonyi ünnepek alatt a béresházak előtt; egyre ritkábban látogat haza, s végül teljesen elszakad. Ha nem

tagadná meg múltját, sose válhatna oly kis egyéniséggé sem, amilyenek a társadalomban egy levélhordónak is lennie kell: örökké pusztai szolga maradna. Magam is átmentem a kínos metamorfózis szakaszain (...) s természetesen a visszahasonulás sem ment túlzások nélkül. A bordeaux-i néger munkások anarchista szervezetéig vetődtem (lángoló szónoknak), míg végre eszembe jutott, mi is indított útra.”³⁷

Erdei is felismeri a váltás kínos velejáróit, csak nem saját sorsában, csak kevesebb lírával és a változás szükségének határozottabb elfogadásával. Noha logikailag kizárná egymást az élményhez való viszonyulás két formája, a „lázadás” és a „nosztalgia”, *A puszták népe* ténylegesen egyszerre tartalmazza a két elemet. A polgárosodás elemzői, Darvas, Szabó Zoltán, Ortutay és mindenekelőtt Erdei elsősorban arra a társadalmi folyamatra figyeltek, amely a régi paraszti társadalmat felbontja és újrarendezi. „Rezignáció és példa”³⁸ jellemzi Erdei látásmódját, nem kételkedik a folyamat szükségszerűségében. „Teljesen erejüket vesztették a rendi kollektivitások konvenciói, s jelentősebb cselekvések előtt minden osztálybeli egyén a lehetőségek egész sorozata közül választhat. Az egyén azonban természetesen nem védett többé, hanem – aki azelőtt kollektív előírások útján járhatott – kiszolgáltatottja a társas összefüggések esetleges változásainak. Az egyéni ízlés (építés, bútorzat, ruházkodás) érvényesülésével és a társas érintkezés formáival sincsen másképpen. Makón ma az emberek kétségbeejtő házakat építenek, melyek kissé civilizáltak, kissé városban látott stílusparódiák utánzatai, és egészükben kifejezik a magára maradt ember vergődését. Az atomizáltság legbeszédesebb bizonyossága a megszólításokban való tökéletes és akut zavar.”³⁹

A parasztság pusztul, a nemzet sorsát mégis hozzá kell kötni – ez volt a népi mozgalom és a szociográfiai irodalom nagy gondolati dilemmája, paradoxona. Az ellentét fróli kezelésének legtökéletesebb példája Illyés munkája: nem tagadja a problémát, ellenkezőleg. Elfogadja a parasztság, a cselédség életformaváltozását, mint a történelem menetéből fakadó megváltoztathatatlant, de bizonyos erkölcsi, kulturális és mentalitásbeli értékek mellett kiáll. Az *oldás és kötés* Illyés legszemélyesebb ügye volt. Vallomásosan azonosult a pusztáival és népével, ideológiailag hangsúlyozta odatartozását, miközben azt, hogy erről a műben beszélhetett, éppen a kiszakadás, az eltávolodás, a család kiröptető ambíciója, polgárosulni vágyása tette lehetővé. Engedték, bíztatták a menekülésre.

Illyés vallomása fölötté áll minden hasonlónak. Nem elméleti frás, hanem bensőségesen személyes. A mű mértanilag megformált, a hírérték és az esztétikai érték egymást erősítik. De idézzük az urbánus „párját”, Ignóus Pál önéletrajzi vitairatát, a *Csipkerózsát*. Abból is azt a részt, ahol a nép főleszmléséről ír, mely, mint mondja, nem szokott „kellemes formát ölteni”. Saját tapasztalata, hogy „a legfürgébb eszű és a legerzékenyebb idegű leányokon fogott legerősebben az ipari selejtesség varázsa. (...) aki legszebben énekelte a falusi nótákat, az hanyagolta el őket a leg hamarabb az operettáriák kedvéért. (...) Emlékszem Ágnesre, a talpraesett, nyílt eszű (...) parasztlányra. (...) egy fél esztendő múlva már pesti éneklő hangszúllyal kellett magát, és egy nap suta kacérsággal megmutatta első kalapját. »Kivetkőzött«. Csak azért sem fog világéletére falusi maskarában maradni, hajtogatta (...) Elszántsága tiszteletreméltó volt, kalapja förtelmes. Egy idő múlva már semmi nem különböztette meg a József körúton lejtegető bolti leányoktól. (...) Elromlott cselédnek, néprajzi ornamentalsnek, hűséges háziállatnak, sőt, nőnek is (...) Embertársnő lett belőle – micsoda szó ez is! Milyen balog, milyen igényes! Formátlan, mint a mozsárban tört vásárfia; otromba, mint az ébredő öntudat.”⁴⁰ Nyers, lendületes, igaz a leírás. Illyés, Erdei, Ignóus Pál: ugyanaz a folyamat, három oldalról. *Együtt* teljes a kép.

A szociográfusok egy részében igen erős volt az a hit, hogy fellelhető és megmenthető az a népi közösség, amely a nyugati polgári fejlődésből kimentheti a nemzetet. A polgárosodás, e nézet szerint, kikerülhető, megspórolható fejlődési utca. Így gondolta Veres Péter is, aki Németh László „egyenes felszólítására” írta meg *Az Alföld parasztsága* című szociográfiját. Veresnek irodalmi kapcsolatai alig voltak, előbb politikai körben, a szociáldemokraták között lett ismerős. Illyés Gyulával is az 1931-es szociáldemokrata kongresszuson ismerkedett meg, aki később, 1934 őszén ismertette össze a Centrál Kávéházban Németh Lászlóval. Egy hónapi büntetés letöltésére hívták Veres Pétert a Markó utcai fogházba, s a bevonulás előtti este Illyés vitte el Veres Pétert az „irodalmi életbe”. Amikor Illyés elmondta a társaságnak, milyen ügy hozta fel Verest Pestre, „Németh László az őt jellemző igaz emberséggel rögtön azt ajánlotta a többieknek, hogy indítsanak valamilyen akciót, hogy ne kelljen nekem a fogházba mennem. Én azonban azt mondtam, hagyjuk ezt (...) Valójában nem akartam »polgári« emberek lekötöleztetése lenni, még az egyhónapi büntetés elengedtetése vagy elhalasztása árán sem”, emlékezik évtize-

dek múltán is döntése motívumaira Veres Péter.⁴¹ Németh felkérése azonban mélyen érintette, és „a magánzárka csendességében” megírta *Az Alföld parasztságát*.

A *Válasz* csak két folytatást közölt belőle 1935 tavaszán – párhuzamosan *A puszták népével* –, a munka előszavát és első két fejezetét. Ezután a publikáció félbemarad. A *Válasz* ekkor váltott szerkesztőt. Veres Péter Németh László és a debreceniek révén kötődött a folyóirathoz, és ők most eltávolodnak az általuk útra bocsátott *Választól*. Vajon ez elegendő indok-e a közlés abbamaradására? Veres monográfusa, Bata Imre szerint „ebben kritikai ítéletet kell látnunk”.⁴² Nehéz vitatkozni ezzel az állítással, mert Veres Péter zavaros gondolatmenettel zavaros tanulságokhoz jut a könyvecskét bevezető fejezetekben is, amit bárki, így Sárközi is észlelhetett, de ennek a jövőre, a *Válasz* és Veres Péter együttműködésére nézve nem volt következménye, Veres Péter nemcsak gyakori szerzője lett a folyóiratnak, de nemsokára a belső, politikai koncipiáló körben találjuk.

Érdekes, hogyan reagált Veres Péter *Válasz*-beli első publikációjára 1934 végén a baloldali Gaál Gábor Erdélyből. „Nem veszem zokon, de egyáltalán nem vagyok elragadtatva attól, hogy a *Válasz* csoportban jelentkezett. (...) Tényleg álljunk szóba az ördöggel is, ha igazságainkat csak így közölhetjük (...) De nem ilyen a *Válasz* esete. A *Válasz* a magyar fasizmus második ellenforradalmi értelmiségi élcsapatának a tömörülése, nagyon ravaszul és nagyon megejtő varázslatossággal, ebben a csoportban Önnek nem szabad nincstelen zsellért reprezentálni, mert ezzel tovább fokozza azt a zavart, ami sorainkban az elnyomás következményei miatt különben is megvan. Már előre aggódom, hogy szociográfiai rajzát Németh László bizonyos törlésekkel most is alkalmasnak fogja találni, hisz Németh Lászlónak Önre halálos szüksége van (...) Ne szövetkezzen azokkal, akiknek a hangadó vezére a marxizmus halálos ellensége.”⁴³ Gaál Gábor nem olvasta figyelmesen Veres Péter egyke-cikkét, vagy ha igen, erősebb volt benne a túlzó, a *Korunkban* megrajzolt Németh László-fantomkép.⁴⁴ Mert sem Németh László, sem Gaál nem voltak olyan elszántan, zsigereikben polgárosodásellenesek, mint Veres az említett írásban. Veres Péterben jól megfért az, amit ő marxizmuson értett és a *Válasz* szellemisége. Egyre erősebben kötődött a folyóirathoz is, a mozgalomhoz is.

Az Alföld parasztságában a ridegparasztság vízióját festi meg, egy olyan közösség képét, amely még érintetlen, romlatlan. „A városok népe,

mint egy alakuló új faj, nálunk még nem mutat semmit. Európai szokások, európai életstílus és életritmus és európai, vagyis semmitmondó testek és arcok, de mindez olyan zsbívásári kiadásban, mint ahogy egy szegény nemzet erőtől telik. Ha az ember a városban, különösen Budapesten igazi magyarokat akar látni, akkor csak tipikus falusiakban: csendőrből, rendőrből, postásból, vasutasból láthat. (...) ennek a tömegnek még egyáltalán nincs eugenetikai érzéke, nincs faji ideáltípusa, egy műveletlen falusi lány jobban meg tudja mondani, hogy melyik a »takaros« és »szép« legény, mint a városi lányok, akiknél az »elegancia« és a »modor« eltakarják a tényleges biológiai értéket (...) De mégcsak a finomarcú és finom mozgású intellektuel típus, a kiegyensúlyozott »arisztokratikus« úri réteg is hiányzik.” Az egész gondolatmenet arra kell neki, hogy kimondhassa alaptételét: „Tehát elsősorban az alföldi parasztság és egyes dunántúli és felvidéki népszigetek népe ma a magyar faj.”

A *Válasz*ban közölt két folytatás a múlt és jelen leírása. Az elképzelt faji jegyekkel („józsánág”, „fölnyenes, szinte arisztokratikus élet- és világszemlélet”, „öntudatos távolság” stb.) leírt múltat és remélt jövőt csak a figyelmes olvasás bonthatja szét. A jövő csak mint negáció, mint elkerülendő út jelenik meg. Veres talán a legigazibb narodnyik a népiek között: gyökeres átalakulást akar szocialista vonalon, de ezt a városból kiábrándulva, a parasztságra alapozva szeretné, és teljes egészében elutasítja a polgári világot. A fogházi mentőakció elleni tiltakozásának érve is ez volt. Nagy utat jár be addig, amíg beleérez olvasónaplót közöl majd a hatvanas években a *Nagyvilágban*, az úgynevezett polgári irodalomról.

Veres Péter eszménye a „kollektív ember”, gondolkodásának alapértéke a kollektívizmus, de az csak a parasztságból eredhet: „Az én emberi ideáltípusom alaptulajdonságait, a kollektív társadalomban szükséges és lehetséges magatartásformáit, amit az ifjúmunkásság ma már világszerte kialakítani törekszik, az alföldi ridegparasztságban még itt-ott megtalálom. Öntudatlanul és zavarosan, de mégis élően és reményt adóan. Ellen-szenvem tehát a kapitalista polgári kultúra ellen világnézeti indokokból ered. Mert a rokonszeny a parasztságnak, főleg a legalsó, vallásoktól és polgári kultúrától alig érintett részére irányul. Tudom, hogy ebből csak forradalom esetén lehetne átmenet egy új, a tudatos kollektív ember felé...”⁴⁵

Az Alföld parasztsága konklúziója Veres szemszögéből pesszimista: éppen azért, mert a polgárosodást elkéste a parasztság, „most már ennek

nincs is értelme, mert gazdaságilag túlhaladott, erkölcsileg pusztuló rend a polgári rend". Veres Péter nem érzékelte a népi mozgalom teoretikus és szociográfiai dilemmáját, a parasztság, a nemzet polgárosodásának sorskérdését, társadalomképe zárt, a jövőről való gondolkodásának közép-pontjában az akkor nem aktualizálható forradalom állt.

*

A forradalom a főszereplő Kovács Imre tizenhárom oldalas *Néma forradalom a Tiszánál* című szociográfia-fejezetében is. Talán a szándékában is legfenyegetőbb megfogalmazás a *Válaszban*, ahogy az 1936 tavaszán közölt írás befejeződik: „...Dózsa-féle parasztforradalmat megelőzték a szektárius jellegű, vallási villongások. Úgy látszik (...) a szekták a forradalmak előfutárjai (...) Még egyszer visszafordulok kelet felé: a sötét éjszakából mintha egy széttárt karú térdenálló óriási szektás magyarpaszt alakja meredne felém, amelyik egyre jobban közeleg, nem akar elmaradni és egyszer talán Budapestre ér...”⁴⁶ Az 1937-es *könyvváltozatban* – a kéziratra a pontot Kovács Imre a Márciusi Front megalakulása napján teszi – rezignáltan búcsúzik az olvasótól: „...az író – aki a parasztságból vétetett és bent a lelkében már minden elvégeztetett – népének utolsó erejével sikoltja: »Igen: egy új Dózsa, egy új sereggel«. De hol van már a Dózsák kora és hol van a nép, mely halni kész? A szekták ugyan a forradalmak előfutárjai, de jó urak, nem kell félni: többet nem lesz parasztforradalom Magyarországon.”⁴⁷ Stilisztából gondolkodóvá érett egy év alatt Kovács Imre. Karakterét ismerve nem taktikából, nem a cenzúra árnyékában szelídült meg a mondat, hanem keserű belátásból.

Töpreng tehát a *Válasz* azon, hogy „mi legyen hát a parasztból egyáltalán”. Erdei és Veres Péter a gondolkodás két végpontján. Mégis *együtt* szerepelnek a Márciusi Front kiáltványának aláíróiként, Féja, Illyés és Kovács Imre társaságában.⁴⁸ (S bár nem írja alá a kiáltványt, fogalmazásában segített Bibó is.) Tehát a problémák *relevanciájában* való egyetértés a mozgalomban tudja tartani a végletesen eltérő módon gondolkodó embereket is.

*

A Márciusi Front megalakulása az „idilli”⁴⁹ korszak vége. Az 1937 tavaszán megjelenő három nagy szociográfia (Féja Géza: *Viharsarok*, Kovács Imre: *Néma forradalom* és Erdei Ferenc: *Futóhomok*) erőteljesebben hangsúlyozza a parasztság önálló akcióját. Féja és Kovács a „lázadást”

dicsőítik, Erdei az öntudatosan polgárosuló városi parasztságot. A Márciusi Front politikai döntése és a könyvek eszmei tartalma azonos irányban hatottak és erősítették egymást. A szociográfiaikat körülvevő közeg politizálódott, a szociográfia maga politikai ügy lett. De a népi frók csoportjának nem volt programja egy olyan társadalomkutatás számára, amely valószínű politikai mozgalomhoz kapcsolódik. Nem tarthatjuk véletlennek, hogy egyedül a racionálisan gondolkodó tudós, empirikus szociográfus Erdei lesz az, aki eljut gondolkodásában a mozgalom szerepvállalásának végső kérdéséig: mit kell tennie az írónak a szabadság politikájáért, folytatható-e a népi mozgalom – Lackó Miklós kifejezésével – „metapolitikai” viselkedése. S innen látszik a leglogikusabbnak – mert ugyancsak ő értette meg legjobban a politikai-hatalmi rendszer működését a harmincas években – Erdei csatlakozása a kommunistákhoz.

*

De térjünk vissza az irodalomhoz egy kérdés erejéig: hatott-e a szociográfia a szigorúan vett belletrisztikára? És egyáltalán: hol van a határ a szociográfia és a próza között?

Az a Németh László, aki az első *Válasz*-számban azt mondta, hogy a folyóirat „korosztályok, néprétegek közt nem tesz különbséget”, maga is kiváló szociográfus volt egy munka erejéig. *A Medve utcai polgári*, ez az iskolaegészségügyi írás, ha Németh nem is tartja annak, társadalomrajz és szociográfia. Hiába mondja, hogy „nem irodalmi alkotás és nem kész tudományos mű”, mindkettő; bár inkább az előbbi. Némethet társadalom-erkölcsi és kultúrfilozófiai kíváncsiság mozgatja, szociális érzékenysége műveiben erősen korlátozott, a szociális radikalizmus pedig hidegen hagyja. De ha az élet úgy hozza, hogy szembekerül a problémával, nemhogy nem tér ki, de megmutatja, hogy ezt a műfajt is milyen fokon érti, alkalmazza, teremti. Személyes érintettsége a felelősségtudatban mutatkozik. A felelősségtudatról nem pusztán a téma, hanem a módszertani alaposság, a témában való elmélyedés, a leíró alaposság, aprólékosság tudósít.

A szociográfia a „másik” oldalon, az urbánus, polgári irodalomban is műveket teremt. Ide sorolhatjuk Remenyik Zsigmond 1937-es, a közép-birtokos-dzsenti életformát szociográfusi alapossággal feltáró, önkritikus *Büntudatát*, Kolozsvári Grandpierre – igaz későbbi, 1942-es – *Tegnapját*, a középosztály kritikáját. És ide Márai könyvét, mely önmagában is önálló fejezetet, kiemelkedő értéket jelent. *Az Egy polgár vallomásairól* van szó,

melynek második kötetére a *Válasz* is felfigyel. Ám kifejezetten hangsúlytalan a Kardos László írta recenzió elhelyezése. Kéthasábos szedés, az utolsó két oldalon. Az 1935 szeptemberi szám erősen tematikus ízü. A határon túli magyarság szellemi értékei állnak a válogatás tengelyében. Elöl egy Tamási-novella, a *Tájékozódás* rovatban Szabó Zoltán erdélyi szemléje, utána Csuka Zoltán délszláv irodalmi körképe, a *Könyvek* rovatban Molter Károly hatoldalal Tamási elemzése. Tematikusan magányos itt Márai, a szépirodalmi részben sincs „párja”. Kardos László nem határozza meg az *Egy polgár vallomásai* műfaját, rokonait és a rokonság fokait sem keresi. A kor irodalmi életében a polgári tradíció nem volt meghatározó. Kosztolányi regényei berekesztettek egy folyamatot, a *Halálfiat* cím is azt jelzi, hogy Babitsnak, a szisztematikus kor szülöttének sincs illúziója a dzsentri polgárosulásával kapcsolatban. A kritikus a polgárra, mint tüneményre, mint unikális megszólalóra figyel. Hevesi András *Nyugat*-béli kritikája szerint Márai könyvével „az utolsó pillanatban, kapuzás előtt újra megindult a polgári irodalom Magyarországon.”⁵⁰ Kardos László viszont azt emeli ki, hogy „az antiindividualizmus korában egy szélsőségesen egyéni modor, egyéni atmoszféra hat itt, fölszabadultan, fölszabadítóan, ellenállhatatlanul”; mely „mégis korszerű”.⁵¹ Értő írás, mégis az a benyomásunk, hogy Márai súlyát nem érzékeli.

A Márai-hatás pedig erős. Hevesi is, Szerb Antal is hagyják hatni magukra Márait. Városias írók. Egyívásúak Máraival, mégis inkább tanítványoknak látszanak. Rónay László veszi észre, hogy a harmadik nemzedék prózapoétikájába Márai nyomán kerültek az olyan elemek, mint a kaland és a varázslat.⁵² Márai és a népi írók: kétféle hatás. Egymás ellen hatók, elméletben. Interferenciájuk mégis megtermékenyítő. Thurzó Gábor – *A tardi helyzet* fülszövegeinek ígérete szerint – *A IV. kerület* címmel tervez szociografikus novelláskötetet. Negyven év múltán lesz könyv a tervből, 1977-ben jelenik meg a *Belváros és vidéke*. Témájában nem követi a kordivatot, marad saját körében, a városban. (Igaz, nem is várt volna tőle mást a *Magyarország felfedezése* sorozat szerkesztője sem. Sárközi külön kötetet szánt a fővárosnak.) Időközben, évtizedek múltán a közvetlenül értett erkölcsi parancs, a szolgálat is megfakult. Csak annyira szolgál a *Belváros és vidéke*, mint minden könyv.

Nem akartak szolgálni a harmadik nemzedék, az ezüstkor csoportjának fiataljai sem a harmincas években. De a *téma*, a falu meghihlette őket is. Nem a tényekkel, adatokkal operálnak, az események misztikus, félelme-

tes lelki vetületét rajzolják meg. Rónay György *Keresztútja*, Molnár Kata: *A lélek készülődik* című regénye és Jékely *Kincskeresőkje* készül ezzel a módszerrel.⁵³

Jékely regényére a *Válasz* is felfigyel, Szerb Antal recenzálja.⁵⁴ „Táj-és rémregény”, írja róla, s egy magas minőségi vonulathoz illeszti, bár csak tematikailag: „Georg Trakl óta nem volt lírai költő, akít gyermekkorra ennyire megszállva tartott volna, mint Jékelyt.” De nincs folytatás. „A szociografikus regény előbb utóbb lekerül a színről, és helyét felváltja az igazság” – írja ebben az évben a *Korunkban* Gaál Gábor.⁵⁵

*

A témát a valóság adta, s maguk a valóságról szóló művek is témát szolgáltattak. Kétszeres tudatosítási effektus. Hogyan gondolkodott maga a *Válasz* a megjelenést – és nem kis részben általa megjelentetett vagy inspirált – szociográfiairól? Mivel maga a műfaj is tisztázatlan volt, a módszertani reflexiók is elegyesek. 1934 őszén Boldizsár Iván és Szabó Zoltán szerkesztették a *Fiatál Magyarország* szociografiai különszámát az összefogás és az útmutatás szándékával. Ortutay az ekkor induló *Magyarságtudományban* közli Németh László hungarológiai, módszertani megfontolásokat taglaló programcikkét, mire Erdei is kifejtette módszertani elképzeléseit, sőt kritikáját. Erdei kívánatosnak tartaná, ha a tudományos szociográfia elhatárolná magát a „sorstudományként” értelmezett magyarságtudománytól. Ez Németh Lászlónak és a szellemtörténésznek, Kerényinek is szólt.⁵⁶ A terebélyesedő cikksorozat újabb és újabb írásokra ösztönöz. Míg Reitzer és Erdei szigorúan a tudományos megfontolás alapján álltak, Németh a morális elemre tette a hangsúlyt. A határozottan elkülönülő elképzelések közötti sokfokú skálán nagy a variációs lehetőség, a bizonytalanság. A közös kérdés mindig a szereptudatra vonatkozott, miként működhetnek közre a szociográfusok a társadalom átalakításában. Csak Erdei és Szabó Zoltán különítették el az elméleti és empirikus összetevőket, illetve tettek különbséget a tudás és cselekvés között. Tény és érték különbségét Reitzer hangsúlyozta a *Futóhomokról* írt – már említett – kritikájában. Nem volt egyetértés a népi írók között a társadalmi értékrend tekintetében. A legfeltűnőbb az *egész* társadalomról való gondolkodás hiánya. Hiába gondolkodott becsületesen és bátran önkörében egy írás, ideológiai zsákutcába futhatott. Iránymutató közösségi értékrendre nem támaszkodhattak a népi írók, mert nem tudták kimunkálni. Felismerte ezt

Erdei is, és egy időre, épp akkor, amikor a *Válasz*-körhöz csatlakozott, elejtette módszertani megfontolásait. A szociográfus fiatalság – nem függetlenül Németh László befolyásától – morális megújulást akart. Saját korosztályuk átalakítását célozták: a középosztálybeli mentalitás levetkőzését, a parasztsággal, a népi étellel való szoros kontaktus kialakítását, a Németh László-i „új nemesség” megteremtését. Magát a szociográfiát is társadalmi tettként értékelték, idéztük már a fejezet elején Szabó Zoltán folyóiratszempléjét. Szabó Zoltán volt egyébként az, aki tipizálni tudta a szociográfiai magatartásokat. A *Számadás* megjelenésére így reflektál: „Kiadója mint a falukutatói irodalom termékét hirdette, holott nem az. A szociográfiai irodalom a parasztságról szól. A *Számadásban* pedig *megszólal* a parasztság. És az árnyalatnyi különbség a lényeg! A szociográfiát író írók fölfedeznek és visszatérnek. Veres Péter bennmarad és kifejti.”⁵⁷

Szabó Zoltánon, Ortutayn és a már többször idézett Reitzer Bélán kívül Darvas József képes a távolságtartásra, a kritikai rálátásra. (A szociográfia-ákról közölt kritikákban általában kevés a módszertani megfigyelés és teoretikus elem. Szerzőik legtöbbször csak interpretálják az élményt és kiemelik a szociográfiai politikai bátorságát.) *Városkutató* című, a Kispest város szociográfiáját bemutató kiállításról szóló kritikájában Darvas utal a parasztság utáni érdeklődés történetére, ám mintha maga is belecsúszna a népiek zsákutcás gondolkodásába, amikor azt írja: „jelenti (ti. a paraszttömegekkel való együttes sorsvállalás) annak a ténynek a fölismerését, hogy már számbeli súlyánál fogva is ez a réteg az egyetemes magyarság történelmi sorsának hordozója.” A társadalom egészét még nem látja jól, de töredékességét érzékeli: „A szintézisre törekvő határozott társadalomszemlélet hiánya (...) egyoldalúságban, a falukérdésnek a városkérdés rovására való túlhajtott favorizálásban jelentkezett.” Politikai és nem elméleti, szemléleti megfontolás vezet a marxista (és idővel majd kriptokommunista) Darvast, amikor a népfront-gondolatot népszerűsíti: „... a parasztságnak a szempontjából oly fontos társadalmi-történelmi sorsfordulat kikényszerítése csak a városi dolgozókkal való összefogás eredménye lehet.”⁵⁸

Noha például a *Szocializmus*, a *Gondolat*, a *100 %* és a *Szép Szó* (ez utóbbi *Város és falu* címmel vezetett rovatot) tematikusan is foglalkozott „városi” kérdésekkel, sőt a munkásság társadalmi szerepének meghatározását is feladatának tekintette, „parasztszocializmus” és proletárszocializmus viszonya alapvetően tisztázatlan volt a harmincas évek közepén. Az

egymásrautaltság érzése, a szövetségkeresés gondolata fel-felbukkan a népiek írásaiban és egyes hazai marxisták gesztusaiban (meg persze a népieket és a kommunistákat tömörítő Márciusi Frontban), de 1937-ben is csak rövid ideig tartó közös platform lesz belőle, racionális hatalomelméleten és politikafelfogáson alapuló akcióterv nem. 1937-ben a *Válasz* szerzői és szerkesztői megpróbálták figyelmükbe és körükbe vonni a munkástematikát és a munkásírókat. A kísérlet a jószándék ellenére eleve kudarcra volt ítélve, mert a népiek eszmerendszerében kitüntetett helyet foglalt el a parasztság, a legtöbbjükben igen erős volt a parasztság társadalomintegráló képességébe vetett hit. Kivételek persze vannak. Erdei és Szabó Zoltán tettek kísérletet arra, hogy kiküzdjék a *teljes* társadalom rajzára törekvő szemléletet. A *Válasz* 1938-ban közölte Szabó Zoltán *Cifra nyomorúságának Salgótarján* című fejezetét. A *Cifra nyomorúság*nak a többi népi szociográfiától megkülönböztető értéke, hogy megpróbálja a munkásságot is elhelyezni a társadalom, de inkább egy táj, „a Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe” társadalma struktúrájában, amivel járatlan utat választott. A munkásosztálynak a társadalomban elfoglalt helyét sem a népi szociográfia, sem a népi ideológiai gondolkodás nem tette tárgyává. Révai szemére is vetette Szabó Zoltánnak, úgy próbálkozott meg a „proletár-szociográfiával”, hogy nem tett említést „a salgótarjáni bányászok nagymúltú szocialista mozgalmáról”.⁵⁹

Szövetségesre nem is nagyon találtak itthon. Az urbánusokkal 1937-ben már lehetetlen volt helyreállítani a kapcsolatot. Egyik oldalról sem igen akarták. Bár 1937 tavaszán az utolsó oldalon egy rövid nonpareillel szedett megjegyzésben a *Szép Szó* szerkesztői üdvözlik a Márciusi Frontot – a „12 pont a mi véleményünk szerint is alkalmas arra, hogy a magyar ifjúságot a haladás szolgálatába állítsa”⁶⁰ –, nagyobb súlya volt József Attila tanulmányának a folyóirat szeptemberi számában. A *Van-e szociológiai indokoltsága az új népies irányynak?* című nyilatkozat azt a társadalmi alapot kérdőjelezi meg, amelyre a népiek építkeztek: „... a nép fogalma romantikussá vált, azt mondhatjuk róla, hogy érzelmi hagyomány. Társadalmi viszonylatban tiszta, vagy ha úgy tetszik, tisztább fogalmak birtokába jutottunk. Szabatosan szólva: határozott képzetünk van a tökéletes termelési módon alapuló polgári társadalmi rend szerkezetéről, az osztályokról.” Az új népiesség döntően a Petőfi-féle értelmezésre támaszkodik, s ezért alkalmatlan a jelenségek megragadására és társadalmi programok kidolgozására. A népiek szemére hányja József Attila az Új Szel-

lemi Front epizódját. Sokadik felemlegetése már ez a Gömbös-epizódnak. A népiek, mondja József Attila, „úgy látszik, nem tudják megbocsátani, hogy annak idején gyöngének bizonyultak, elvesztették a fejüket, mi pedig helyünkön állottunk, sőt megtámadtuk őket...”. Bár a Márciusi Frontot örömmel üdvözölték, csak fegyverbarátai lehetnek az új népieseknek, s az is csak addig, „míg valóban demokratikus és szociális, ha nem is szocialista követeléseikkel megérdemlik a rokonszenvet”.⁶¹ A *Válasz* nem veszi fel a kesztyűt. József Attila nem mérte fel cikke időzítését. Tárgyi igazsága van, kétségtelen. De a hang engesztelhetetlen és fenyegető. Értetlen egy-egy ember gondolkodási váltópontjaival szemben. Pedig József Attila sem gondolkodott mindig ilyen racionálisan. Pszichologizálva: hajdani saját botlása kísérti, másoknál megbocsáthatatlannak tartja a pályakorrekció elmaradását. 1928-ban József Attila ott van a Bartha Miklós Társaságban, a *Századunkban* köszönti az ifjúság lelkiismeretének ébredését,⁶² ott volt a jelentkező fiatal írócsoport „*Új Magyar Föld költői estjén*” 1929-ben, és a következő évben ő ad formát Fábrián Dániel gondolatainak, s írja meg a *Ki a faluba!* című röpiratot. Gondolkodásában ezután haladja túl a röpiratot jellemző etnikai elvet, korlátokat. A *Századunkban*, 1930-ban, Kecskeméti György vitatkozik vele és a Bartha Miklós Társaság világnézeti, politikai bizonytalanságaival. „Igen: a paraszt a magyar népi állomány zöme, a paraszt a legszámosabb és legfontosabb réteg, s a paraszt élete adja a legtöbb problémát, legsúlyosabb szükségét a gyökeres megújításnak – írja Kecskeméti. De következik-e ebből, kérdezi, hogy „a magyar nemzeti kultúrát csak a nép, már mint a paraszti nép eszejárása szerint kell és lehet csinálni? Vagy hogy politikai célkitűzéseinkből ki kell küszöbölnünk minden Európában meglevő intézményt, ami nem magyar földön sarjadzott?”⁶³ A később folytatódott vita előképét látjuk, de József Attila még a másik oldalon.

A Bartha Miklós Társaság 1930/32-es belső vitája nem csak a magyar progresszió megosztottságának, bal-jobb szerinti differenciálódásának lenyomata, de a baloldalon belüli finomabb törésvonalakat is sejteti.⁶⁴ Ennek pedig nem is csak ideológiai, világnézeti okai voltak, vagy nem kötelező, hogy azok domináljanak. Nemcsak arról van szó, hogy a népi író-csoport jelentékeny része vallotta az etnikai elv kitüntetett szerepét, hanem arról is, hogy igen erősen tematikus irodalomra szűkült a népi irodalom. A szociográfiák is fejlődésregények, nemcsak a vallomásos *Számadás* vagy a tisztán szépirodalmi *Abel-trilógia*. És ott, ahol az átjárás

természetes lehetett volna, a szépirodalomban, Sárközi döntésre szólította fel szerzőit: vagy a *Válasz*, vagy a *Szép Szó*. És igen jellemző, hogy ezt az elhatárolódást jelszószerűen az antiliberális oldal mondta ki.

Sárközi e tekintetben merev volt, a lapban nem engedte meg az ellenvéleményt, a polémiát a *Szép Szó* szerzőivel. Egykori kedves írója, Marconnay Tibor nyilvánosan is figyelmezteti: „...úgy cselekszel, ahogy a diktátorok szoktak cselekedni, ráparancsolsz íróidra, hogy ne írjanak a Szép Szóba. (...) Amit már ezelőtt is hittem, most még szilárdabban hiszem: itt a szellem megcsonkulásának folyamata egyre veszélyesebb.”⁶⁵

A szellem megcsonkulása nemcsak jelenre volt érvényes, hanem mint már utaltunk rá, a múltra is vonatkozott. Mert a *Válasz*- és a *Szép Szó*-körének szembenállásában az akkori közelmúlt történelméhez való viszony és a történelemszemlélet különbözősége is meghatározó szerepet játszott.

Hatvany Lajos – ugyancsak megkérdőjelezhető – időzítéssel, 1937 karácsonyán megtámadja a népi írókat. Maga is tisztában van azzal, hogy nem „igazi, engesztelhetetlen és veszedelmes” ellenfeleit veszi célba, de publicisztikai fordulattal elhárítja magától ennek felelősségét azzal, hogy „azok a gyűlölködő kalandorok” más, idegen világban élnek. Szekfűék felé is vág, mert bár a hajdani Társadalomtudományi Társaság örökét vették át, mégis elvetették és kiátkozták „az örökhagyók nevét és szellemét”, és az „*up to date* külsőségek mögött” az olvasót észrevétlenül vetették vissza a felvilágosodásból a babonába, a polgári szabadelvűségéből a rendiségbe. De legnagyobb sérelme az, hogy a falukutatók nem tekintik – mondjuk így összefoglalóan – az urbánusokat partnereknek. „Végre valahára, valósággal az utolsó percben szert kellett volna tennie (a szellemi frontnak) arra a szükséges belátásra, mely szerint egyes társadalmi rétegeknek, fajtáknak, felekezeteknek vagy pártoknak (demokratáknak, szabadelvűeknek, intellektueleknek, humanistáknak, sváboknak, zsidóknak) a reformokat követelők frontjából (ha úgy tetszik: szellemi vagy márciusi frontjából) való kizárásával természetes szövetségeseiket tagadják meg, s hogy ha falukutatóink, immár a politikai nemzetből ismét kivett s ezzel minden egyéni kockázatnak kitett állapotukban is még mindig konokul és megátalkodottan ragaszkodnak ahhoz, hogy mint törzsökös magyarok fogjanak össze a politikai nemzetet *belül* élő ellenlábasaikkal, ezzel az erkölcsstelen kikapcsolással és még erkölcsstelenebb összefogással

nemhogy a reformokat közelebb juttatná a megvalósuláshoz, hanem épp ellenkezőleg, még a reformgondolatot is kompromittálják.”⁶⁶

1937 decemberében igaztalan már a hivatalos Magyarországgal való együttműködés vádja, s főleg a főlemlegetése. Sértő, ahogyan egyik zárójeles fordulatában az Új Szellemi Front és a Márciusi Front közé egyenlőségjelet tesz. A Márciusi Front szakítást jelentett az „illetékesekhez” forduló magatartással. S az established jobboldal is felszámolta a kapcsolatot. Nemcsak az írók sorozatos perbe fogása mutatta ezt, hanem például Fodor Ferencnek a szociográfiákat támadó cikke a *Magyar Szemle*ben.⁶⁷ A romantikus paraszt után, mondja, itt a „tragikus műparaszt”. Amit a szociográfusok csinálnak, már „belpolitikai izgatás”, a módszert „hatóságilag kellene megrendszabályozni, mert egyenesen destruáló lehet a falu népére”. Az Új Szellemi Front Gömbössel való találkozásán Mórincz Zsigmond fölolvasta a miniszterelnöknek, mit eszik egy héten egy Szatmár megyei napszámos. Fodor most ezt is fölpanaszolja, mintha ezzel nemcsak a miniszterelnököt sértették volna meg, hanem őt is. Stílusa árulkodó: felhergelt indulatossága megbízást sejtet a háttérben. A hatalom és a hatalomhoz közel álló szellemi mező is hadat üzent. Fodor Ferenc Teleki tanítványa volt, s feltételezhető, hogy a cikket Szekfü megkerülésével erőszakolták a *Magyar Szemle*be, mert Kovács Imre is szerepel ugyanabban a számban. A *Magyar Szemle* belső vitáira utal kettőjük együttes, egymás utáni szereplése. Fodor cikke egy szélesebb kampány kezdetét jelentette, a „hivatalos” szociológia is támadásba lendült.⁶⁸

Az *Újság* leköszölte Hatvany támadó cikkét, ugyanakkor, tehát 1937 decemberében Gaál Gábor pedig visszaadott neki egy hasonlót, mert „fontos ügyet veszélyeztetett” volna. A korábban a legvadabb véleményeknek („Németh László az irodalom fasisztája”) teret adó Gaál Gábor most csillapít. A falukutatók „akármilyen torzonborz eszmék s ellenszenves völksisch-törmelékek húzódnak meg idegeik közt és agysejtjeikben, mégis pillanatnyilag úgy a polgári, mint a mélyebb rétegeknek mégis az egyetlen természetes szövetségeseik. Számolnunk kell egész szegényes magyar szellemi glóbuszunkkal. Kik maradnak, ha ezeket is leattakirozzuk? Maradunk magunkra, szektárius vajásokokként.”⁶⁹

A népiek védelmében a legváratlanabb oldalról, az emigrációból érkezik védelem. Jászi Oszkár, a „kiátkozott örökhagyók” egyike foglal állást a „rég és új eszmék” harcában. „Igaz, hogy (...) szociográfiájuk nem új felfedezés (...) Azt is állíthatjuk, hogy szigorúan tudományos szempont-

ból Braun Róbert módszere és probléma-megmarkolása tárgyilagosabb és egzaktabb volt. Az ő irodalmuk mégis valami újat s rendkívül jelentőset hozott. Ami a régi szociográfiában csupán tudományos kezdeményezés volt, az náluk egy új világszemlélet megjelenése, s azzal hasonlítható össze, amit az orosz átalakulásban a *narodnicsesztvo* szintézise jelentett: a paraszti szocializmus egy fajtáját, amely az ország népi alapjainak megújításában többet látott a pusztá gazdasági és politikai reformnál. A narodnik szocialisták meg voltak győződve arról, hogy az orosz parasztságban hatalmas szellemi és erkölcsi megújulás erői szunnyadnak, s hogy ezeket fel kell szabadítani *nemcsak a feudalizmussal, hanem az ipari szocializmus mechanisztikus formuláival szemben is.*” Társadalomlélektani és történelmi tapasztalatait összegzi, amikor azt mondja: „pályám legnagyobb baklövésének a Polgári Radikális Párt megalapítását tekintem”. Mert a citoyen-típus Magyarországon tökéletesen „quantiné négligeable” és gyér számú képviselőjük nem képes közreműködése feltételeit kialakítani. „Sem a gróf, sem városi intellektuel, sem zsidó nem hozhat igazi változást. Aki megadhatja a lökést az »új« felé, az egy paraszt- vagy zsellérfiú, aki most talán Makón vagy Békéscsabán játszik, az utca porában” – idézi fel álláspontját a cikkben, egy már az emigrációban lefolytatott vitából.⁷⁰ Nem elemezte a népiek nézeteit, nem szállt velük vitába, mert a szövetségkeresés és saját kudarcának megfejtett tanulsága erősebb volt benne. A „fajiság” hangoztatásában sem lát veszélyt, mert már minden komoly gondolkodó szerint rég megbukott a „tisztafajúság és egyes fajok született és változhatatlan szupremáciájának tana”, s a népiek hite „maguk fajiságában és saját földjük népének megváltó erejében” olyan „legenda”, amely „nélkül tehetetlenségre lennének ítélve”. Pszichológiai mankó, ön-erősítő ráolvasás.

Jászi cikkére a *Szép Szó*ban Gáspár Zoltán válaszolt. Gáspár – Ignóus jellemzését idézzük – „történetesen fiatalabb ember, hogyszem az októberi forradalomban »kompromittálódhatott« volna, de elég idős, hogy kezdetől részt vegyen a Szegedi Fialatok Kollégiumának munkájában, és a lehető legközvetlenebb tapasztalatból tudja, hol végződött a népért való helytállás vágya az akkori ifjabb nemzedék erőfeszítésében, és hol kezdődött a völksisch”.⁷¹ *Már megint a faj* című írásában így száll szembe Gáspár Jászival: „... a faji gondolkör logikai struktúrája elkerülhetetlenül magával hozza, hogy teljes kifejlődésében mást, mint valóságellenes hóbortokat, nem is hozhat létre (...) A fajiság zavaros mítoszában nem lehet reál-

politikai tartalmat adni. Semmiféle gazdasági, jóléti, egészségügyi stb., stb. politikai követelmény nem származhat abból, hogy az illető politika tárgyát képező embercsoportok »fajilag« hogy vannak determinálva.⁷²

Jászi publikációja meghökkentette az urbánusokat, motívumai keresésébe fogtak. Ignó Pál utólag azt állítja, Jászi a „méltányosság és korszerűség” parancsainak akart megfelelni ezzel a cikkével. Lélektani elemekkel magyarázza kötődését a paraszt-Magyarországhoz: A „magyar girondistáknak” és a „magyar jakobinusoknak” (...) „az volt a gyengeségük, hogy ellentétben francia elődeikkel, lelkifurdalásosan, bizonytalanul hordozták mozgalmuk városi jellegét. Ezt a lelkifurdalást sejtettem akkoriban legkevésbé bennük. Fogalmam sem volt arról, hogy azok a nagytudású radikális világpolgárok, akiknek angol idézetekkel és statisztikai tárcákkal megtámasztott *terminus technicusait* a fővárosi galileisták úgy harsonázták tovább, mint jeladást a népszínművi világképpel való leszámolásra, éppen azért bénultak meg cselekvés közben, mert bármennyire is hadakoztak a hatvanhetes Kozma Andorok konzervativizmusával és a negyvennyolcas Bartha Miklósok sovinizmusával, lelkükben mégsem tudtak megszabadulni attól a negyvennyolcas-hatvanhetes szólamkincstől, amely Magyarországot »parasztországnak« láttatja.”⁷³ Vitatkozunk Ignó Pállal. Az igazság nem számarány kérdése, kétségtelen. De a politika erőjátzma, amelyben a számoknak döntő szerepe van. Érvényre juttatni az igazságot, ez a feladat, de nem lehet eltekinteni attól, hány ember képes befogadni, saját igazságának tekinteni azt. Jászi önkritikája pártalapításával kapcsolatban nem feltétlenül negyvennyolcas-hatvanhetes nosztalgia.

Gáspár Zoltán az „érzelmi elemet” hangsúlyozza Jászi érvelésében. Valóban meglepő, hogy Jászi – mint láttuk – az arányokkal és a származással érvel. (De ezek a motívumok máig is ott vannak a pártokhoz való csatlakozás motívumai között, akár nyíltan, vagy bujtatottan a magyar vagy szabad demokrata jelzőhöz való önbesorolásban.) Másfelől pedig igaz: az ember ész és szív, lélek keverése. Logika, racionalitás túlhajtása szintén taszító lehet. Például Radnóti Miklós, Gáspár Zoltán barátja, hány-szor említi naplójában, hogy nem kér a *Szép Szó* hangjából, hangulatából, bár a barátságot nem tagadja meg. Miért ne befolyásolhatta volna pozitíve Jászit korábbi feleségének, Lesznai Annának erős érzelmi kötődése zsidóból tüzes magyarrá lett dzsentri földesúr édesapjához.

De nem árt azt sem rögzíteni, ha lehettek is érzelmi motívumai Jászinak, cikke széles, saját olvasmányélményeken alapult. Levelezéséből

tudjuk, hogy birtokában volt *A puszták népe*, a *Futóhomok*, a *Számadás*, *A tardi helyzet*, a *Viharsarok* és ez utóbbi könyv megjelent bírálati anyaga. Vámbéry Rusztemtől és Csécsy Imrétől segítséget kér egy nagyobb tanulmány megírásához, melyre a New Yorkban megjelenő *Foreign Affairs* című folyóirat kérte fel. Jászi kérdései egzaktak, azt mutatják, behatóan ismeri az itthoni feudális agrárviszonyokat.⁷⁴

Amit Jászi a faj fogalmával kapcsolatban állít: igaz is, nem is. Hite a természettudományos gondolkodás térhódítását illetően túlzott, a nemzeti felsőbbrendűség-tudatok és az ezekhez tapadó előítéletek folyton új-ratermelődnek.

Ami nem volt igaz a faj fogalmával kapcsolatban Illyésre, igaz volt Veres Péterre. De a legkevésbé sem volt igaz Nagy Lajosra, akitől még az a gondolat is távol állt, hogy a parasztság lehetne vagy kellene hogy legyen a megújulás forrása. Mintha Fülepy nyitótanulmányát akarná empirikusan alátámasztani második és egyben utolsó megszólalásával a *Válaszban*. Sokat mondó tény, hogy barátságuk, az Új Szellemi Frontban való részvétele ellenére sem tartották számon Nagy Lajost, a *Kiskunhalom* íróját, mint forrást, mint kortárs szociográfust. A *Találkozás a hódmezővásárhelyi tanyavilággal* egy csoportos íróutazásról számol be, melynek végén a helyi gazdák kérdésére felelendő, ankétot is tartottak. Hiába beszélt igen logikusan és rokonszenvesen Féja Géza, „ha a sikert a felhangzó tapsokban keressük, akkor igazi sikere annak az úriembernek volt, aki ezt mondta: »Beszélnek itt egyesek munkásról és munkaadóról. Hát én kedves barátaim, ilyen különbséget nem ismerek (...) mert én, kedves barátaim, csak magyarokat ismerek, magyarokat, magyarokat és magyarokohokohat!«” A frázis, a semmi tetszett a legjobban: „Szűnni nem akaró tapsot kapott a szónok, s kéjes hörgés formájában jelentkezett az »uh-ügy van!«. Ez volt a baj. (...) Hiszen az efféle kijelentések értékét nullára redukálhatjuk, ha meggondoljuk, hogy bármely más kérdésben is ugyanez a frázis ugyanúgy elmondható.”⁷⁵ Ez a gondolkodás az, amely ki van szolgáltatva a fajelmélet, a fajvédelem, a nemzeti öncélúság gömbösi értelemben vett eszméjének, azok beláthatatlan vagy nagyon is belátható, később megtapasztalt következményeivel együtt. Ezt Jászi sem látta előre. Vagy talán nem akarta látni. Korszerű volt, ha úgy tetszik, a korszellem alól nem is akarta magát felszabadítani. (Megemlítjük, hogy Jászi is, Lesznai Anna is az asszimiláció „eminense”, de egyiküket sem a „sorsszellem” készítette rá. Jóval korábban, belső parancsra tették és lelkifurdalás nélkül.)

Jászi egyébként valóban nem vette zokon, hogy nem hivatkoztak rájuk a falukutatók, mert tudta, hogy a politika gyakran kényszerül erkölcsi kerülőutakra, s ez az írócsoport hatalom és presztízs nélküli, gyöngé és üldözött ellenzéke a hivatalos Magyarországnak. Szemléltető példaként cikkében Deák Ferencet hozza fel, akinek a kiegyezés utáni Magyarországon páratlanul erős volt a pozíciója és mégsem emelt szót az üldözött Görgey Artur védelmében, pedig meg volt győződve ártatlanságáról.

*

A szociáldemokraták fogadták a legnagyobb jóindulattal, megértéssel a szociográfiai munkákat. Mónus Illés először csak megrendelő, ő kérte Fejtő Ferencet, hogy „kritikai rokonszenvennel” elemezze jelentkezésüket. Később maga is véleményt nyilvánított. Elsősorban a baloldallal szemben érzett bizalmatlanságot bírálta: nem számoltak azzal, hogy ugyanaz a társadalmi és politikai uralmi rendszer fog fellépni ellenük, amelyik ellen a baloldal is küzdelmet folytat, s hogy „a jobboldal előbb vette észre (...) a falukutató munkának igazi értékét és jelentőségét”, mert hiszen már védekeznek is ellene. A társadalmi tények feltárása nem lehet monopóliuma egyik iránynak sem. „A tények a fontosak, és az író helytálló vagy téves következtetései már kevésbé érdekelnek bennünket.”⁷⁶ A szövetségkeresés erősebb volt Mónus Illésben, mint a szerzők és munkáik analitikus vizsgálata.

Kritikusabb viszont most a „kettős kötődésű” – szociáldemokrata a *Szép Szó* koncepciók körében – Fejtő a Márciusi Front megalakulása után. A *Szép Szó* ugyanazon számában, amelyben „alkalmasnak” találják a folyóirat szerkesztői a 12 pontot az ifjúság megnyerésére – de ne felejtsük, hogy az utolsó oldalon és apró betűkkel jelent meg az üzenet! –, Fejtő a *Viharsarok* elemzésében fölírja a szociográfusoknak, hogy tevékenységüket a felfedezésre korlátozzák, hogy fel kell venni az egész nép és minden táj szociális és gazdasági térképét, mielőtt a „speciális magyar betegség mibenlétét” és a gyógy módját felfedezhetnék. Visszaélnék az „induktív” eljárás értelmével, mert a tények értelmezését az olvasóra bízzák, s ez Fejtő szerint felelőtlenység. „Azt, hogy a nép fia vagy, igazolnod, sejh, ma nem azzal kellene: honnan jössz – azzal ecsém: hova mész!”, idézi az ő olvasatában „méltánylandó öngúnnyal” megszólaló Illyés Gyulát.⁷⁷ S bár nem Főjének szólt ez a bírálat – idéztünk már a *Viharsarok* utóhangjából, s most idézzük utolsó mondatát: „Könyvem azoknak ajánlom, akik »fel-

fedezik» a mégiscsak legméltóbb emberi élnivalót, a cselekedetet” – a kialakult, feszült helyzetben ez is sértett. Csak a teljes elismerés segíthetett volna. Az elvi megközelítés, a tárgyilagos elemzés, bár a legtöbbet kellett volna, hogy jelentse, az ellentáborban jelölte ki a legtöbb gesztust és mindig emberi megértést mutató Fejtő helyét is. Egy időre feltétlenül. Aztán emigrációjával más politikai helyzetbe került.

Maradtak a frontok. Az egyik oldalon a lelkiismeretébresztő hírhozók, az „enciklopédikus hungarológia” képviselőinek ideológiailag is színes társasága, a másikon a tömegek teljes politikai és gazdasági felszabadulását világos, Európában fogalmilag már tisztázott nyelven szorgálni akarók. Világnézeti vitájuk feltárása a következő fejezet feladata.

„Alibi jobboldalisággal keverten”

Németh László klorofilltanal növénynek tartotta az elvontan elméleti rendszeralkotást. Nem is vállalkozott rendszeralkotásra, sokirányú érdeklődésével „új enciklopédiát” akart létrehozni. Olyat, ami az emberhez szól, kimüvel és erkölcsi minőséget teremt. Amire törekedett, világnézeti filozófia, a husserli értelemben. A világnézeti és a tudományos filozófia, mondja Husserl, nem úgy áll szemben egymással, hogy az első az utóbbi tökéletlen, időbeli megvalósulása. Értékforrásukban, szerepükben és tanítási módjukban különböznek: „a világnézeti filozófia úgy tanít, ahogy már a bölcsélet szokott: személyiség szól benne személyiséghez”.¹

Németh Lászlóra igen igen jellemző a személyesség, az olvasójához való odafordulás. Vezérgondolatai – a példaember, az új nemesség, a minőségi társadalom, az öntudatra ébredt nemzet – ebből a személyiséghez fordulásból nyerik a világnézeti tartalmakon átűtő morális színezetüket. Az erkölcsi mozzanatot Németh László is, a *Válasz*-körének jó része is, előbbre valónak tartotta filozófiánál, politikánál. Morális és társadalmi hatásra törve jutottak az írók a filozófiai, gazdasági és a politikai küzdőtérre, oda, ahol nemhogy nem mozogtak otthonosan, hanem olykor kifejezetten vértelenek voltak. Belekényszerültek a fogalmi vitába, megsérültek és a be nem gyógyuló sebeket stigmaként viselték.

Ideológiájuk azonban behelyezhető és mérendő a lehetőség szerinti objektív fogalmi hálóban is. Az ideológiák mindenekelőtt a vallott politikai értékek és világnézeti elvek szerint különülnek el. A népiek vágyott emberképe a kooperáción és a testvériségen alapult egy önző, az egyenlőséget tagadó világban. Gazdasági, jogi, politikai, (választási) egyenlőségre szövetkeztek, bár ezek elérhetőségéről nem voltak illúzióik. Társadalmi igazságosságot akartak, aminek sem a félfedális, sem a félkapitalista viszonyok nem feleltek meg, mert mindkettőben túlságosan is nagy szerep

jutott a származásnak, a történetileg megkövült viszonyoknak és a véletlennek. Hitték a közérdekben, s abban is, hogy az ember eredendően olyan természetes közösségbe tartozik, amelynek közös érdeke többet jelent az egyéni érdekek összességénél. A közösség morálisan felsőbbrendű számukra. Az egyéniséggel szemben az emberek azonos vonásait hangsúlyozták. Az erőszak jogosságát is elfogadják – lásd a Dózsa-konfigurációk sorát – ha az a közösség érdekét szolgálja.² Dózsát emlegették, s mégis próbáltak hinni azoknak, akik az új kor szociográfus-Dózsáinak könyveit legszívesebben megégették volna. Meg nem égették, csak elkobozták, íróikat fogházbüntetésre ítélték nemzetrágmalmazás és osztályellenes izgatás vádjával 1937-ben. Mindössze két esztendővel azután, hogy „baráti” gesztussal próbálták kompromittálni az írócsoportot.

Az Új Szellemi Front történetét kell előhozni. A hatvan év múltán hegesedést mutató és újra felfakadni képes sebet kell megvizsgálni. Ha *előtörténetével* együtt nézzük, nem fogjuk eredendő bűnbeesésnek látni. De azért az is túlzás, hogy Féja – utaltunk már rá – az Új Szellemi Frontot a Márciusi Front elődjének nevezte, s ahogyan Hatvany is szinoním jelentést tulajdonított a „szellemi” és a „márciusi” jelzőnek.³ A Márciusi Front önkritikus, öntudatos tagadás volt, leszámolás a korábbi illúziókkal, ami a hatalommal való együttműködés értelmét, lehetőségét illeti. Kétségtelen, hogy a bontakozó mozgalom a kormánypolitikuskok csapdájába került, s az sem véletlen, hogy az Illyésnél tizenkét évvel idősebb, s másként szocializálódott, a nyitótanulmányt író Fülep az, aki gyanakvóbb, s Németh Imre megjelenésekor feltűnő gesztussal szakít a *Válasz* társaságával. Illyés Fülepet kérdezte – a *Pusztulás* megjelenésekor –, hogy nem kellene-e „fölrítatot” küldeni a kormányhoz, nem helyeselné-e Fülep, hogy a *Nyugat*-számból „felsőbb helyekre” is küldjenek, s meg is nevezi, hogy kinek gondolja: Gömbösnek.⁴ Illyés a Zilahy szerkesztette *Magyarországtól* nemzetvédő programot reméli, az író-munkatársakat, Szabó Lőrincet, Kodolányit, Fúját és Bajcsy-Zsilinszkyt úgy jellemzi, mint akiknek „keblében hű magyar szív dobog”. (Még önrónikusán érve is éles a pátosz, különösen, mert a szöveggörnyezet valódi lázas tenniakarásról szól.)

Németh Lászlót nem foglalkoztatta a jobb és bal kérdése. Erkölcsileg alkalmatlannak tartotta a rendszer kormányzó rétegét a nemzet előtt álló feladatok elvégzésére, a „magyarságnak »sorsbaállítására«”. Ez „a réteg erkölce és közszelleme miatt jövőnk legnagyobb akadálya (...) magával hozta, ősein át még, az uralkodás tudományát, de nincs magasabb értelme

uralkodásának. Tud sarkantyúzni, de nem tudja merre nyargal”.⁵ „Lehetnek használható tagjai”, persze. Az ő számára a „használható tag” Kozma Miklós volt. A kiváló műveltségű Kozma, az irodalmilag műveletlen, a konzervatív-hazafias irányhoz húzó Gömbös kulturális jobbkeze volt. Lackó Miklós idéz egy terjedelmes, Zilahyhoz írt, 1933-as Kozma-levelet, mely ízlésére, kultúrpolitikai motívumaira és munkamódszerére is utal. „...már egyszer sikerült egy ősmagyar tehetséget áttolnunk az ellentáborba: Ady Endrét. Ezt megismételni senkivel (...) a jövőben nem szabad. A kérdés megoldása nem a cenzúra. A kérdés megoldása az, hogy a magyar tehetséges írókat, művészeket összegyűjti, támogatja, befolyásolja az ember, amit én a magam szerény hatókörömben és tölem telhetőleg meg is teszek és igyekezem őket impresszionálni, hogy lássák és nyitott szemmel lássák a magyarság problémáit. (...) Vallom és megismétlem azt, amit mondtam, hogy nálunk a tehetségtelenség sokszor védekezik azzal, hogy piros-fehér-zöld színű zászlóba takargatja idétlenségeit. (...) A mai magyar nacionalista irányzatnak egyik fő vétké a türelmetlenség és hozzá nem értés irodalmi és művészeti kérdésekben. (...) A Lipótváros és kapcsolt részei, a baloldali sajtó és a szabadkőművesség azonnal ráfekszik minden tehetségre (...) és igyekszik azt hatása alá vonni. Ez elsősorban áll Zilahy Lajosra. Azért is igyekszem tölem telhetőleg úgy őt, mint néhány hozzá hasonló fiatalabb társát vezetni és befolyásolni anélkül, hogy ők azt észrevennék. Az íróknak és művészeknek valamiből meg kell élniük. Vagy nem tudnak megélni, vagy csak akkor, ha azoknak a szája fze szerint írnak, akik megélhetésüket lehetővé teszik. De eltekintve az élni akarás problémájáról, társadalmilag sem karolja fel őket sem a magyar arisztokrácia, sem a magyar tehetősebb osztály, sem a vidéki dzsentrí. Az író onnan veszi impresszióit, ahol él.”⁶

Németh Lászlótól tudjuk, a rendszer propagandáját irányító Kozma figyelmét a *Sznobok és parasztok* című írásával vonta magára. Németh, a könnyen sértődő, érzékeny lélek, aki maga is antiliberalis nézeteket vallott, értékelte Kozma rokonszenvét. A rokonszenv tettekben is megnyilvánult: felajánlotta Némethnek a rádió lektorságát, rábízta a „nemzetnevelést”. Az íróban kezdetben van kétely, – „persze benn ül a pénzben” Kozma –, ám ellen-rafinéria, ellen-cél is: „de a jobboldal szétugrasztására talán felhasználható.”⁷ Némethnek imponált, hogy Kozma „nagy Tanulvasó”, de valószínűleg nem tudta, hogy Kozmának is vannak publikációi. 1918-ról szólva Kozma a máig alkalmazott hazugság-szlogenrel, az

összeesküvéselmélettel dolgozott, s attól sem tartotta vissza jóérzése, hogy Károlyi testi hibájáról tegyen ízetlen megjegyzést.⁸ Arról valóban nem tudhatott Németh, hogy 1922-ben, a Bethlen-Gömbös-vitáról – mely vitából Horthy segítségével Bethlen került ki ideiglenes győztesként – Kozma ezt veti papírra naplójában: a kormányzó „érzelmileg úgy az antiszemita, mint a nacionalista politikát illetően teljesen velünk érez”, de azon, amit mond, Bethlen hatása érezhető: „a kormányzó már nem az, akit én ösmerem fővezéremül.” Gömbös segítségével lett belügyminiszter Kozmából, ez köztudomású volt. Később az sem volt titok, hogy mint Horthy, ő is fehér lovon vonult be Ungvárra, s mint kormányzói biztost, felelősség terheli az 1941-es úgynevezett KEOKH-deportálásért. Halálakor Németh László ír róla nekrológot, mindenfajta távolságtartás nélkül, ami talán nemcsak a búcsú-műfaj következménye.⁹

Többször vacsoráztak Kozmánál az írók. Illyésnek is ajánlott állást a rádiónál 1935 januárjában, „ötszáz pengős életstandard”-del. (Idézett levelében azt is olvashatjuk, hogy „törődni, foglalkozni, beszélni kell” az írókkal. Valóban komolyan gondolta.) Hazafelé Illyés elmeséli a beszélgetést Németh Lászlónak, s naplójában is rögzíti, idézőjelek között. Az idézőjel – ritkán használatos a naplóban – nyomatékot, hangsúlyt ad a szituációnak, az elhangzott szavaknak. „Nem vagyok sem opportunist, sem áruló. Egy célom volt mindig. A zsellérség és a cselédség során javítani. E célból mindenkivel társulok. Különböző mozgalmak közeledtek a kérdés felé, én valamennyit támogattam, a szocialistákat éppúgy, mint az ifjúsági egyesületeket. Tehát én vagyok a fix pont, a világ hullámszik körülöttem. Amelyik eltávolodik tőlem, azt nem én hagyom ott, hanem az lesz árulója az én problémámnak. Különböző fütyülök az egyének véleményére, akik szintén »fix pontok«. A történelem »ítél«.”¹⁰ Nemcsak naplójában, de a nyilvánosság előtt is megfogalmazta ezt a tételét Illyés. A *Brassói Lapok*nak nyilatkozta: „a magyar népnek segítség kell, s ha nem is mindegy, kitől jön a segítség, ez ma mégiscsak másodlagos szempont lehet, első a segítség, különben ez a nép megfullad.”¹¹

A történelem ítéletét be nem várva, megszólalt a progresszió urbanista baloldala. A hang magabiztos, néha túlságosan is az, ingerlékeny, szellemes, de kérlelhetetlen, s még ha igazat mond is, sokszor bántó. Ignotus Pál ezt üzent a Zeneakadémia dobogójáról, feleletül az Illyés-interjúra: „reform, mely méltó arra, hogy így neveztessek, csak balfelől jöhet, jobb felől semmi nem jön, vagy az elnyomás”.¹²

1935 márciusában kormányválság van, de Gömbös ekkor már sikerrel számol le a kormánypárt konzervatív bethlenista csoportjával. Bethlen István nyíltan ellenzékbe vonul. Gömbös feloszlatja az országgyűlést. Ugyanekkor a *Válaszban* megjelenik Szabó Lőrinc *Vang-An-Si* című verse, melyben Sen-Tszung, a sárkánytrón ura és Vang-An-Si próbálják megcsinálni, „mit még senki se mert, akart, az Isten Országát a földön, én a gondolat s te a kard”. Szabó Lőrinc versmagyarázó füzetéből tudjuk, hogy a kínai tárgyú versek történeti hitelessége kikezdehetetlen, de a versek persze mégis álarcok. Szabó Lőrincet a modern szocialista kísérletek és erős kételkedése a sikerben vették rá, hogy a témát feldolgozza. „Ugyan-ebben az időben kezdett nyilvánvalóvá lenni, hogy a Gömbös-féle kísérlet is elbukik” – írja a versek keletkezéstörténetét rögzítő füzetben utólag, pontatlanul.¹³ Mert márciusban még nem volt nyilvánvaló számukra, hogy a hittük csak illúzió. Még áprilisban is úgy beszélt Szabó Lőrinc a népiek reformtörekvéseiről, mint „potenciálisan kormányképesekké és realizálhatókká váló egyetemes magyar gondolatokról”.¹⁴ Márciusban még üdvözlő táviratot akar küldeni Gömbösnek, kérte Illyést, írja ő is alá. Erre Illyés nem volt hajlandó, sokallta volna. Kozma ekkor puhatólódik Németh Imrénél – aki a *Válasz* éppen ekkor regnáló második főszerkesztője és a *Magyar Országos Tudósítónak*, az egyik Kozma-leányvállalatnak vezetője –, akarnának-e az írók képviselők lenni. „A generációt be lehetne hozni a parlamentbe, egy csoportban – idézi fel a tervet naplójában Illyés, március 5-i dátummal –, Kerék, Némethék, Matolcsy, Lőrinc, Kodolányi, Féja, én. – Nem helyeslem. Feladatunk számon kérni a reformokat, kijegesíteni azokat a köztudat zűrzavarában.”¹⁵ Kozma személyesen is kéri Illyést, vállaljon mandátumot. Németh László is kapacitálja barátját, aki végül egy feltétellel vállalná: ha egy általa összeállítandó tíztagú írócsoport kap mandátumot. „Ezek között ott legyen elsősorban Móricz Zsigmond, Babits, aztán Zilahy, Szabó László (értsd: Cs. Szabó), Lőrinc, Németh László, Sárközi stb.”¹⁶ Illyés a lehetetlent fogalmazza meg: generációkat, egymással alig összeférő elveket fog csokorba. Nem fogadná el Kozma sem, de az írók sem. Bölcs ravaszság? Míg ő töpreng, a kormányoldal dönt. Németh Imre másnap megtelefonálja Illyésnek, hogy már ki is jelölték mandátumát: Nagyatád. „Maga Kozma és Gömbös megy le veled” – üzenik. Illyés visszalép. Gyanakvó. „Mit kell csinálni – kérdezi naplójában –, ha megint hívnak bennünket?... Mit hozhat a jövő? Vagy reform, vagy hitlerizmus, mert olyan mag van az irányzatban. Szavunk van, tehát

hallatni kell a reformok mellett. Megbeszélés lesz köztünk és Gömbös között. (Zilahy ideája.)” Németh Imrét egy választási gyűlésről jövet a *Válasz*-körből Szabó Lőrinc és Illyés várja a pályaudvaron. „Nagy tömeg, legalább ötven ember. Ezt nem gondoltam. Imre rekedt, a papokkal volt kemény harca. Három gyereket felöltöztettek rongyokba, hogy azok az ő fiai. Lőrincel hosszú beszéd – rábeszél, vállaljam ezt az irányt –, nincs itt törés annak számára, aki a népért küzd. Vita.”¹⁷ A szűkszávú „vita” kevés támpontot ad az értelmezéshez. Ki milyen álláspontot képviselt, kimondta-e Illyés feketén-fehéren, hogy a rongyokba fölöltöztetett fiúk: szcéna, még egyértelműbben: hazugság – nem tudjuk. Árulkodó pillanat: népinek akarja mutatni magát a rendszer, de közben fél a valódi rongyoktól. Szó sincs őszinte felismerésről, irányváltásról, csak álcázásról, hogy hatalma változatlan maradjon. Ez után az epizód után kerül sor az elhíresült Gömbös-találkozóra. Sokszor megírták, csak néhány mozzanatra térünk ki, megint csak Illyés naplója alapján. A találkozót megelőző főpróbát Zilahy vezényelte, „sorozatos fejmosás”, például, hogy Illyés miért dolgozik a *Gondolat*ba. Illyés: „hogy függetlenségemet dokumentáljam – mindnyájan szocialisták vagyunk, csak a taktika más. »Egy véleményen kell lennünk« – diktálja Zilahy. »Mindenki őrizze meg a függetlenségét« – mondom én.”¹⁸ Nem árt föllapozni a *Gondolat* évfolyamait: hányszor és mint írt Illyés a kommunisták legális folyóiratába. Mindössze egyszer szerepelt benne, Bölöni Ady-könyvéről írott kritikájával. Politikai szempontból semleges írás volt, nem a szöveg számított tehát, hanem a hely, a szövegkörnyezet. A baloldallal való bármiféle hírbekeveredés volt kerülendő. Hogy vajon a népiek egy részének bizalma mennyire volt őszinte, jóhiszeműen naiv, aligha kideríthető. Móricz is jelen volt, de az ő megítélését ez az epizód nem befolyásolta, árnyékot nem vetett rá a találkozó. Sőt. Szegényparaszti elkötelezettsége vitán felül állott, s a találkozóval való szereplés is egyértelmű: a Ritz menükártyájáról olvasta fel egy napszámos heti étlapját. Illyés is ekkor döbbent rá, miért tartották Móriczot bárdolatlanak a színház levegőjéhez: „Legszebb szituációt csapta rendre agyon.”¹⁹ A többiek fiatalok. A népi-nemzeti jelszót számukra a magyar valóság diktálja. De ugyanakkor a korszellem is, amivel ők, kevés kivétellel, alig foglalkoznak. Legyünk azonban tárgyilagosak Gömbös fellépésének értékelésében. A *Szép Szóban* Fejtő is elismerte, hogy „új stílust jelentett a politikában: szókinccse merőben különbözött a bethleni bürokratikus realizmustól: volt benne jelentékeny lendület, tevékeny akarat,

dzsentriromantika, fiatalos hév, sőt talán a társadalmi újítás némi tájékoztatlan szándéka is. Ki nem emlékszik arra a mondhatni általános megkönnyebbülésre, amelyet fellépése kiváltott?”²⁰

A korszellem – utaltunk már rá – a nemzeti eszmét, a tekintély-államot, a korlátozott kapitalizmust, antiliberalizmust hirdette. A korszak használta a *jobb* és *bal* fogalmát, a népi írók jellegadó csoportja menekült tőle. Baloldaliak voltak, miközben vagy tagadták a fogalmak létét, vagy jobboldali álcában tették. Az Új Szellemi Front vitájában Szabó Lőrinc elveti az ellentétpár érvényét, egy olyan passzus végén, amelyben kristálytiszta helyzetrajzot ad: ki kire, s miért érti a jelzöt, ki kit miért támad. Őket akkor – jól érzékeli – mindkét oldal bírálja. S ebben Szabó Lőrinc az általa idézőjelesen használt jobboldalt tartja „őszintébbnek” és „jobbhiszeműnek”. Programjukat tisztábbnak látja, megfogalmazóin nem lát álarcot. „A »baloldal« ellenben megtilt. (...) Az írói és szellemi tisztaságot félti bennünk és tőlünk.” S végül „patológiás mártírnagyozolásnak” mondja, hogy a baloldal „magát már-már internálótáborban lássa, ahová majd mi fogjuk juttatni.” A szenvedélyes támadó szavak után csoportjuk definíciójával zárja le hozzászólását: „egyre világosabban és erőteljesebben elötűnnek (...) fölöttük a haladáspártnak, egy harmadik, nagyobb, teljesebb, reálisabb oldalnak, egy új szintézisnek a kezdetei.”²¹

Sárközi is tagadja ekkor még a jobb és bal fogalom pár érvényességét, értelmét. A *Válasz* munkatársai közül négyen szólalnak meg a Cobden Szövetség ankétján, amelyet a fogalmak definiálására szerveztek 1937/38-ban. A majd' egy évig elnyúló vitában – amelynek relevanciáját az Új Szellemi Front polémiája is táplálta – harmincketten nyilvánítottak véleményt. A Cobden hangsúlyozott, szellemiségéből következő pártatlanságát mutatja, hogy egy-egy folyóiratszámokon belül szigorúan betűrendben következnek a nyilatkozatok. A *Válasz* szerzői egymástól távol, nem is azonos számban szerepelnek, míg a véletlen úgy hozza, hogy az 1937. decemberi összeállításban egymás után következnek a *Szép Szó* három vezető szerzője: Fejtő Ferenc, Gáspár Zoltán és Ignóus Pál, három markánsan, vállaltan baloldali megszólaló.

Fejtő Ferenc, mint *kortárs* igazolja a népi írók baloldaliságát, még *ellenükben* is. Utal a definíciós zavarodottságra: „Magyarországon – mondja – különös zavar észlelhető e fogalmak körül, amelyeknek minden egyéb helyén a világnak határozott és világos értelmük van. A baloldal az emberi személyiséget, annak lehető legnagyobb fokú szabadságát, műveltségét,

testi és erkölcsi kiválóságát tekintve a politikai s gazdasági fejlődés végcéljának, ennek az útjából akar elhárítani minden akadályt, hagyományos kööttséget s előítéleteket; a jobboldal pedig az embernek a »közösség« alá való rendelésével – amely »közösség« független a benne tömörülő egyének tömegétől, hogy annál jobban függessen a hatalmon levők érdekeitől – a »haza«, »faj«, »nemzet« stb. eszményeinek ürügyén akarja meggátolni, meglassítani, megállítani azt a haladást, amelyet az emberiség technikai fejlődése, népességben, műveltségben s öntudatban való gyarapodása szükségessé tesz.” Magyarozatát adja, miért kuszálódott össze nálunk e két, illetve a szélsőjobbal, szélsőballal kiegészítve négy egymást feltételező, illetve ellentételező fogalom, és hogy miért váltak divatosá a „se jobb, se bal, hanem harmadik oldal” (Németh László) és a „nincs se bal, se jobb, csak fent és lent van” (Sárközi György) jelszók. Felel a népi-eket érintő kérdésre is, arra, hogy „miért hirdetnek baloldali eszményeket a jobboldal nevében s égisze alatt?” Nyilvánvalóan a sajátos magyar viszonyok következtében, mondja Fejtő. „A baloldal ugyanis az októberi forradalommal megbukott, s aki magát ezután is baloldalinak nevezte, annak vállalnia kellett a hatalom ellenszenvét, s gyakran a bolsi-titult is. Ez az állapot pedig kellemetlen nemcsak az egyénre, hanem eszméire is; azt jelenti, hogy egyéni karrierje s az eszme terjesztése bizonyos korlátokhoz van kötve, amelyeket a mindenkori hatalom szab meg. Másrészt a forradalmak után felnevelkedő s fellépő fiatal értelmiség olyan iskolai s egyéb nevelésen ment keresztül – főként az antiszemitizmus, nacionalizmus stb. jegyében, amelyeket nem könnyű, s ritkán is sikerül egészen levetkőzni; emellett az »október« jogos kételyeket is támasztott bennük a baloldaliság iránt. Mindez együttesen a nomenklatura megváltoztatására, s egyben az ideológiák különös vegyítésére készítette őket. A sajátosan »baloldali« érzületből (az emberi személy megbecsüléséből) fakadó követeléseket: a földreform, szociálpolitika stb. – nem az emberiségre, igazságosságra stb., hanem a faj s nemzet érdekeire (sokszor »militáris« érdekekre) hivatkozva kezdték hangoztatni: előszeretettel folyamodtak a »zsizidózás« alibijéhez, amely a »következetesebb« baloldalénál bátrabb s szabadabb hangra jogosította őket egyes »baloldali« követelések terén. Ezek az értelmiségi csoportosulások vegyes ideológiájukkal s névváltoztatásukkal bizonyos kezdeti sikereket is értek el, különösen a Gömböskormány idejében, az eddig mereven jobboldali közönség egy részében is fölkellették a rokonszenvet a jobboldalinak öltöztetett vagy politikai vo-

natkozásoktól mentesített, hagyományosan »baloldali« magyar követelések iránt, ezzel féltékenységet s bosszúságot keltve abban a baloldalban, melynek meg volt kötve a keze, s erkölcsileg képtelennek érezte magát alibikre. Ez volt a »harmadik oldal«, s e (tudatos vagy tudattalan) politikai taktika hívei között népszerűsödik újabban a »csak fenn és lenn van« axiómája, amelyből az, hogy »fenn és lenn« van, kétségkívül igaz ott, ahol a szakadékok birtokos és birtoktalanok közt oly nagy, mint hazánkban; de az, hogy *csak* fenn és lenn van, politikailag, erkölcsileg s történetbölcséletileg téves és semmitmondó, mert a jobb- és baloldal vertikálisan gazdasági érdekeiktől csaknem független csoportokba osztja az embereket, akik politikai harcaikat nem elsősorban zsebük teltsége s üressége, hanem hol a »bal«, hol a »jobb« keretében kielégíthetőnek vélt történelmi aspirációk szerint folytatják. (...) Nehezebb s veszedelmesebb bár, de hasznosabb, ha az ember nemcsak a baloldaliság eszméit s érzületét vállalja, egy kis alibi-jobboldalisággal keverten, hanem nevében nevezi a gyermeket, s lemond a gyors sikerről inkább, mintsem hogy az eszme rendjének tisztaságát megbontsa s nevét megtagadja. (...) A baloldaliság szolidaritást jelent az emberiség nagy gondjaival, olyan érzületet, amely egyedül alkalmas arra, hogy a jelen társadalmi formáját mértéktartással, anélkül vezesse át egy hívőbb, méltóságteljesebb és igazságosabb formába, hogy a múlt értékeiből bármit is veszni hagyja.”²² Ne menjünk el szó nélkül Fejtő szövege mellett: „egyedül alkalmas.” Maga sem megengedő, ha csak egyszer is. Fejtő teoretikus képletét egészítsük ki személyes hangú, saját világnézetét „megszerkesztő” vallomásával, amit az őrjárat-műfajba tartozó eszszéregényében, a *Nyugatban* részleteiben közölt *Érzelmes utazásban* fogalmazott meg, s ami nem állhatott messze Sárközitől sem. „Szerkesztetem (...) a világszemléletet, amelyre szükségem van. (...) Lesz benne szabadság, alkalom az eretnekségre, amelyre hajlamom van; s lesz benne fegyelem, ami nélkül a szabadság bomlás és léhaság. Lesz benne lehetőség a szövetkezésre, a közösségre s ugyanakkor a higiénikus magányosságra is. (...) Ahhoz, hogy az ember alkosson, szükség van türelmes józanságra, de valami örületre, valami hitre is. Világnézetemben gondoskodom ilyen szükséges örületről is, néhány megrögzött ideáról. (...) Ilyen »fixa idea« az, hogy azonosítom magamat a póruljártak s általában a »szegények« ügyével. Örület ez, mert származásomra, műveltségemre s igényeimre polgár vagyok. (...) S hogy mégsem igyekszem megszabadulni a »szegények« problémáitól, hogy az őket ért bánatalom mindig felháborít, s hogy

olyan állapot kodifikálásáért, amelyben őket joggal semmi bánatalom nem érheti – azért van, mert magam is megkóstoltam az élet bizonytalanságát, amely természetes kosztjuk s nem kérek belőle se magamnak, se másnak. A szegények ügye most már a polgárok ügye is, nemcsak a lelkiismereté, hanem az érdeké és a tudaté is; a gögnél s undornál mindig erősebb volt bennem a készség és képesség, hogy beleéljem magamat a mások gyötrelmeibe. (...) A magam útját szeretném járni, amely az övékkel néha összefut, néha párhuzamos s máskor szerteágazik. (...) Röviden: polgár vagyok és szocialista.”²³

Visszatérve a vitához: Fejtő a *Cobden*-beli elemzéssel azt a látszatot erősíti, akarata ellenére is, hogy népi-urbánus szembenállássá szűkíthető a kérdés. Kiemeli a valós társadalmi-politikai kontextusból a problémát, a népiek alibi-jobboldaliságát leleplezve a valós jobboldal súlyát, szerepét lefokozza.

A két világháború közötti időszak legszebb definícióját Ignóus Pál adja. A személytelen, elméleti elemzés után hirtelen átvált egyes szám első személybe: „Baloldali vagyok szemléletemben és minden személyi hajlandóságomban. Baloldali vagyok, mint öntudatos humanista, ki az embert többre becsüli, mint intézményeit, baloldali vagyok, mert tiltakozom minden hierarchia ellen, mely nem a szellem, a műveltség, a képesség, az érdem és a teljesítmény racionálisan mérhető értékei alapján alakul ki.”²⁴

Ezt akarta lényegében a *Válasz-kör* is, baloldaliak voltak, ha menekültek is tőle, ha megtagadták is.

Kerék Mihály lakonikusan szólt a vitában, mondandójának lényegét ebben az idézetben találjuk: „A zsidókérdést leszámítva, egyetlen lényeges ismertetőjegyet sem tudom felfedezni a jobb- és baloldal közötti megkülönböztetésnek. A keresztény és nemzeti eszmét én a jobb- és baloldaliság fölött álló, minden elvi, politikai, gazdasági és faji különbségtől független substratumnak, kötelező magatartásnak tekintem...”²⁵ (A „kötelező” jelző itt is árulkodik a népi gondolkör antiliberalizmusáról.)

Féja szerint jöhíszemű és művelt ember „nem gondolkozhat a jobboldaliság s baloldaliság mai dogmái szerint.”²⁶ „Oldaldogmatikának” nevezi az ilyen gondolkodást egy Ignóusszal való pengeváltásban.²⁷ Elismeri azonban, hogy a polgári baloldalnak nevezett urbánusok becsületesen védik a maguk igazát. Ignóus is kiállt a *Viharsarok* mellett, habozás nélkül adta nyomdába Fejtő kritikáját, amikor országos hajsza folyt a könyv ellen, s „megfélemlített lapok dobták sutba már kiszedett cikkeiket”, Féja

könyvének kritikai ismertetéseit. De a polgári baloldalnak – írja Féja – „igen kényelmes dolga van, midőn kész dogmáit ismételteti, holott a magyar átalakulás, az új országszerzés munkatervéről van szó (...), sokkal több (...) a dogmája, mint a reális munkaterve: az elméleti vitatás iránti készsége messze elhagyta tény- és helyzetismeretét, s inkább rabulisztikába tévedt, semhogy az adott népi s faji valósághoz alakult volna. A magyar progresszió sorsát nem lehetséges az ortodox polgári baloldal sorsához kötni. Nagyon széles frontot kell szerveznünk, hogy az átalakulás művét megindíthassuk. (...) Addig azonban bűn számba megy a »csak-azértis« akadékoskodás, s a »nüanszokon« való nyargalás.”

Matolcsy Mátyás, aki ekkor még a népiek belső köréhez tartozott, két fő szempontot tart lényegesnek a fogalmak definíciójánál: „a szükséges reformokkal – földreform, adóreform, szociális biztosítás stb. – szemben mutatott állásfoglalást”, illetve „a zsidókérdésben tanúsított magatartást”. Azért e két kérdést jelöli meg, mert „a magyar társadalom érzi, hogy a teljes rendszerváltozásnak ebben a két irányban kell végbemennie”. A baloldaliság fogalmát rendkívül szűken értelmezi, amikor azt mondja róla, hogy „végső célkitűzése a Marx-féle tanokban van lefektetve és az orosz szovjetrendszerben van megvalósítva”. A közhasználatban azonban mást jelent; méginkább korlátozott érvényű: „Általában a társadalom széles rétege, ha baloldaltól beszél, nem gondol kommunizmusra, hanem csak zsidó érdekképviselőre. A jobboldaliság legerősebb motívuma pedig ennek megfelelően az antiszemitizmus.” Ötfokozatú skálát állít fel a magyar társadalom jellemzésére, s hozzá egy, az arányokat megsaccoló táblázatot ad. A fokozatok: „a szélsőbaloldal (a kommunizmust, nemzetköziséget, a zsidók teljes szabadságát jelenti), baloldal (a zsidóság teljes szabadságát, bizonyos feltétlen szükséges szociális reformok megoldását jelenti); jobboldali, ún. »haladó konzervatív« irány (komoly szociális reform nélküli, félig antiszemita irányt jelenti); jobboldali irány (a szociális reformok radikális megoldását és a zsidókérdés ésszerű megoldását követeli); szélső jobboldali irány (üres, hangos antiszemitizmust hirdet szociális reformok komoly megoldása nélkül)”. Végkövetkeztetése szerint a magyar társadalom összetételét, problémáit vizsgálva „arra az eredményre jutunk, hogy a jobboldali iránynak van létjogosultsága”, a „zsidókérdés reális megoldását” abban látja, hogy a kívánt reformokhoz „elsősorban a nagy vagyonok és jövedelmek – tehát zsidók – igénybevételét” kell biztosítani. Úgy becsüli, hogy „a lakosság 3/4 része (lehet) jobboldali”.²⁸

Hogyan fordíthatnánk le a politika nyelvére például a Matolcsy-féle „félig antiszemita irányt”? Mondjuk csak az első zsidótörvényt jelentené? Lehetnek itt fokozatok? Nem. Nem „véletlen” baleset tehát, nem előzmény nélküli Matolcsy Mátyás későbbi disszidálása a szélsőjobboldal felé. (A következő fejezetre utalunk, ahol részletesen tárgyaljuk a zsidókérdést, s ahol megtaláljuk az agrárközgazdász „félig” antiszemita irányának nagypolitikai megfelelőjét abban, ahogy Darányi indokolta az első zsidótörvény betervezését.)

Az egyik utolsó megszólaló a *Válasz*-csoport tagja, Veres Péter. Határozottan baloldalinak vallotta magát, s hirdeti, hogy a fogalmaknak van érvényük, mert a valóságot, az „ez van”-t tükrözik, ami alól „nem lehet kibújni”.²⁹

*

A *Válasz*-kör intranzigenciával találkozott, újból és újból. Kétségtelen – erre Fejtő történeti fejtegetése is utalt –, hogy a baloldal defenzívába szorulásával, a baloldaliság *en bloc* diszkreditálódásával a népi mozgalom eredetileg – a húszas évek második felében – a jobboldali meggyőződésű értelmiségi ifjúság köréből indult el, s annak szellemi jegyeit viselte magán. Végleges arcukat – az 1937-es esztendő tartva a mozgalom fénykorának – és nagy erejét azonban azzal teremtette meg, hogy a fiatal nemzedék baloldali, illetve a hagyományos baloldaltól eltávolodó képviselőit is magához tudta közelíteni. Illyésnek, akit a magyar szellemi élet nagy ígéretének tartottak, s joggal, nagy szerep jutott ebben a Sárközi regnálása idején kiteljesedő folyamatban. Illyés – Lackó Miklós hívja fel rá a figyelmet – élén járt azoknak, akik eldöntötték, hogy az új irányzat továbbra is jobboldali áramlat marad-e, illetve útkeresése a jobboldaliság valamiféle korszerűsített változatához vezet-e, vagy olyan új irányzathoz, melyben a baloldali gondolat új utakat kereső képviselőinek egy része is helyet találhat.³⁰ Szabó Dezső, illetve a Bartha Miklós Társaság hatása alól nehezen vonta ki magát a nemzedék. Fejtő is mint útraindítókról vall róluk, s József Attila vehemens népi korszaka is árulkodik. Németh László *A minőség forradalmát* Szabó Dezsőnek ajánlja. Az a „születési hiba”, hogy látszólag a jobboldal adott legitim szellemi háttérrel az induláskor, sokak számára megbocsáthatatlan maradt. Hiába, hogy Sárközi megrázó beismerő nyilatkozatot tett a reformillúziókról. Mint a *Válasz* főszerkesztője szólalt meg a kommunisták legális lapjában, a *Gondolatban*. „Hangzásra

rokon szavak” voltak Gömbösék ígéretei, mondja, s hogy „annál nagyobb volt csalódásuk, mikor a rokonnak hitt szavak gubója szétmállott, s belőlük vadidegen reform-hernyók bújtak elő. A konzekvenciákat számos okból nem vonhattuk le ugyanazon a helyen, ahol bizakodásunknak hangot adtunk, de társaim megbízásából már május hónapban átvettem a *Válasz* szerkesztését, amely a tényföltárás, a meggyőzés, a bíráló és a gúny minden eszközével élesen szembefordult az álreformokkal s ál-reformerekkel. Nem akarjuk letagadni, hogy a magyar táj ködében vajúdó hegyeknek hittünk vajúdó vakondtúrásokat: de a megszületett nevetséges egeret semmiesetre sem nézzük párducnak. Sőt: az elmúlt esztendő tanulságai sokunkban megérelték azt a meggyőződést, hogy a magyarság mai állapotán cincogó és tipegő reformok már egyáltalán nem segíthetnek. Gyökeres átszervezésre van szükség, amelyet csak az öntudatosított magyar tömegek tudnak a politikai hatalom megszerzése útján végrehajtani. Amikor ennek a fölismerésnek és vágnak a *Válasz* hasábjain hangot adtunk, kellőképp megfelleltünk arra a kérdésre, hogy mi a véleményünk arról, ami egy év alatt történt a reformok terén” – írta Sárközi 1936-ban.³¹ Mégis a népieken ragadt a reformoptimizmus címkeje, és megképződött a szerepvállalásból, a küldetéstudatból eredő gyanú, hogy a hatalom ígérete nem közömbös számukra. A közülük való Kovács Imre is szemükre hányta 1941-ben a hatalom felé való kacsingatást: „Ha elszántabbak az írók, meg lehetett volna csinálni a leghatalmasabb magyar pártot: a demokratikus parasztpártot. Minden a legkedvezőbbben alakult, de az írók nem voltak hajlandók politizálni, legalábbis kifelé azt hirdették, belső vágyaikat tekintve azonban majd meggebedtek, hogy a kormányzat észrevegye őket. (...) A kormányzat árnyékában szívesen politizáltak volna”.³² Hatvány már említett 1937-es karácsonyi cikkében még mindig „az erőviszonyok félreismerésén és a szociális tudományt szociális megszállottsággal helyettesítő agyrémenken alapuló” reformillúziókról beszél, és a bal-jobb megkülönböztetést is ehhez kapcsolja. „...a legelszántabb reformer sem küzdhet – legalábbis nem a sikernek reményében! – *jobbaldalon*, azokért a demokratikus reformokért, melyekért Adynak és társainak, egy liberálisabb korban, *baloldal* kellett a maguk nehéz harcát megvívniuk.” Ingerülten kérdezi, „meddig tart még a baloldalt játszó jobbaldalnak s jobbaldalt játszó balnak álcás komédiája?”³³ 1938-ban már nem menekülnek a baloldaliságtól a *Válasz* programadói, bár nyíltan nem akarják, nem merhetik megvallani. A Márciusi Front 1938-as felhívásának (*Mit kíván a magyar nép, Válasz*,

1938/3.) fogalmazása fázisairól – körlevelekben értesítik egymást, fűznek megjegyzéseket a szövegvariánsokhoz – Sárközi így számol be Erdeinek, az egyik aláírónak: „Lényeges az, hogy a »nem vagyunk jobbaldaliak... nem vagyunk baloldaliak« ellentétpárt elhagytuk, mivel baloldaliságához mindenki makacsul ragaszkodott.”³⁴

*

Baloldaliságukat megkérdőjelezni nem vezet sokra, csak az urbánusoktól való elválasztást szolgálja. Persze nem voltak homogének, hadászati értelemben nem voltak front. Nem volt terepszínű egyenruhájuk. Nagyon is egyéniek voltak. Másféle tehetséggel, műfaji érdeklődéssel, ki-ki éppen más pályaszakaszában, s másféle szociális érzékenységgel és indulattal. Kerék Mihály és Matolcsy jobboldalisággal kevert, s máshova kifutó paraszti elkötelezettsége kilóg a csak rövid időre rendeződő „sor”-ból. S hangsúlyt a mozgalomnak, a folyóiratnak nem ők adtak, hanem a Márciusi Front programszerkesztői. A pályája kezdeti szakaszán a *Válaszban* otthont találó Vas István nem tartozott a koncipiálós körhöz, de elég gyakori megszólaló volt ahhoz, hogy rálásson a publikációkra és a vitákra is, utólag kiemeli a vitába szoruló írócsoport közös, időben továbbmutató vonását. Az Új Szellemi Front-nemzedéke volt az első nemzedék, amelyet izgatott a hatalom jelensége. Németh László az *Író és hatalom* címet írta az Új Szellemi Front vitája *Magyarország*-beli zárócikke fölé. Németh tisztában volt a hatalommal való párbeszéd kockázatával, de azok között volt, akik viszonozták a hatalom hajlandóságát. S ott volt a magát a népiek közé soroló Szabó Lőrinc is, aki 1935 márciusában a *Válaszban* publikálja a *Vang-An-Si* című versét, amely közvetetten és a költészet magasában ugyancsak az író és a hatalom viszonyát elemzi. Vas István többet lát az Új Szellemi Frontban, mint egyszeri találkozást a miniszterelnökkel: „Mert hosszabb történelmi távon az egész Új Szellemi Front elsősorban mint előkép jelentős jelenség, mint egy újfajta viszonyulás magatartásmoddal, amely a kedvező történelmi körülmények következtében átöröklődött elkövetkező nemzedékek egész sorára, mintegy a legmagasabb példával (mármint írói részről) hozzánevelve és hozzáedzve őket ahhoz, hogy megfelelő partnerei – vagy ismétlem, akár vitapartneri – lehessenek az átalakult hatalomnak és Gömbösnél sokkal komolyabban veendő államférfiaknak.”³⁵

Egy eszme- és irodalomtörténeti probléma, mely úgy olvasható, mint egy regény. Egyszerre történik a múltban, s éli tovább életét a mában.

*

Vas Istvánt nemcsak mint tanút idézzük ide, hanem mint megvallottan baloldali gondolkodót, aki nyitottabban, európaibb szemhatárral gondolkodott, mint a *Válasz* parasztfírói. Erről nem versei tanúskodnak csak, nem lírájának poétikai, formai, tematikai elemei engednek erre következtetni, azok is, persze, hanem a *Levél egy szocialistához* című, öt folytatásos, tanulmányírói, esszéisztikus jelentkezése. „...én a baloldalon éltem vagy szerettem volna élni. És mi azért abban gondolkodtunk, hogy a forradalomnak, a szocializmusnak hamar el kell jönnie” – emlékszik vissza a harmincas évekre és a *Válasz*-beli szerepléseire Vas István. Amikor a *Levél egy szocialistához* című sorozatát írta, magát gondolkodás nélkül kommunistának tekintette. Utólag mérhetetlenül bántotta, hogy belefogott. Miért? „Azért, mert olyan szerepet játszottam, ami tőlem távol állt. Ha visszanezünk, komikus is az egész. (...) jogosulatlan szerepet, a bazári majom szerepét játszottam el. De behajszoltak, mert olyan ostoba otrombaságokat írtak, hogy arra valamit felelnem kellett” – indokolja a sorozat elnyúlását.³⁶

A műfajmeghatározás korrekcióra szorul. Nem valódi levelekről van szó, noha a „Kedves barátom” megszólítás mögött létező személy, az akkor kommunista, mi több, „ortodox marxistának” számító Déry Tibor rejtőzött, mégis inkább csak elképzelt, elkezdett, de a valóságban ki nem bontott párbeszédükre és vitájukra utal. Tanulmányokat írt Vas, bár naplószerűen szubjektív, meditatív elemekkel. Ahogy ő mondja, nem szerette a „nagyképű, agitatív lineáris elvi cikkeket”, alkatától is idegen lett volna az oktató hang.

Költő írt elméleti tanulmányosorozatot. Méghozzá hosszan. Időben is, terjedelemben is. *Vers vagy tanulmány?* kérdezte Németh László éppen a *Válasz*ban, szinte egyidőben a Vas-sorozattal. Vers is, tanulmány is. Nem záródott el a költői ihlet forrása. Vas verseinek kitapintható, sőt jól láttatott valóságos, epikus alapjuk, indítékuk van. A levelekkel is közvetlen szándéka lett volna Vasnak. A szándékot személyes élmény motiválta. A Magdolna utcai Vasas-székházban rendezett kulturális-estre azért ment el, mert azon menyasszonya is táncolt. Egy okos, nyílt tekintetű kisfiú is szavalt, mozgalmi költőket, és Vas elgondolkozott azon, mi lehet és mi

lesz a tehetséges fiúból. Németh gondolatának – a „nép Eötvös-kollégiuma” – pandanjára a „munkásság Eötvös-kollégiumára” tett javaslatot. Ahogy az, úgy ez is utópia maradt, ha Vas István részvét-érzését erősebbnek, valóságosabbnak érzékeljük is.

Mélyebb, közvetettebb indítéka a sorozatnak – Vas István magyarázatában – a baloldal defenzívába kerülése, Hitler uralomra jutásával az a „nemhogy veresége, de olyan csődje, katasztrófája, fiaskója”, amiből „nemigen tért magához az ember”. Nem mindenki ítélte meg így, volt, aki belenyugodott a „szükségszerűségbe”. A *Levél a szabadságról* című 1935-ös kötetében meg is verseli Vas Hitler uralomra jutását, és az ezt elfogadóan magyarázó, megértő magatartást (*Egy államférfi ; Egy tudományos elméhez*). Voltak azonban, akik ennél továbbmenve, azt mondták, Hitler hatalma nagyszerű jel, mert azt mutatja, hogy a tőke, a burzsoázia liberális eszközökkel már nem tudja tartani uralmát. (Gömbös hatalomra jutásakor Nádass József is ujjongó, diadalmas cikket írt: a burzsoázia – mondja – levette álarcát, kénytelen volt „legagilisabb és legerélyesebb emberét” küldeni a „harcvonalba”, hogy fékentartsa a dolgozó osztályokat.)³⁷ Az igazi tragédiát Vas István – mint József Attila és a *Szép Szó* köre is – abban látta, hogy Németországban a kommunisták nagyobb ellenségnek tartották a szociáldemokratákat, mint Hitlert. Ezt az ellenségkeresést tapasztalta itthon is: egy oppozícióra, vagy éppen őrá, mint a legnagyobb ellenségre néztek. Nemcsak baloldalinak (kommunistának) tartotta magát, de keresztény is volt, s a kettőt nem gondolta egymást kizáró kötődésnek. Barátját jellemezve beszél a kettősségről: „Radnóti ortodoxabb volt, mint én, szintén bizonyos kényelemérzésből, mert kevésbé érdekelték az elméleti kérdések. De azt ő is képtelenségnek érezte volna, hogy vagy keresztény, vagy kommunista.”³⁸ De az emlékezésnél erősebb érv, hogy már a második „levélben” egyetértőleg nyugtázza (az általa egyébként nem kedvelt) Fejtő Ferenc tanulmányának – *Rapszodikus elmélkedés Babits „Amor Sanctus”-a fölött* – megjelenését. Fejtő „szellemes cikkben újította föl mostanában a párhuzamot a kereszténység és a szocializmus, e két szegényvallás között”.³⁹ És Gide naplójegyzeteiből is az evangélium közvetítő erejét emeli ki Vas: „De meg kell hogy mondjam, ami a kommunizmushoz vezet, az nem Marx, az az Evangélium. Az Evangélium az, ami engem alakított.”⁴⁰

Eretneket idéz Vas. S ahogyan fűzi gondolatait, egyre inkább védekezésre, mentegetőzésre kényszerül, szenved a munkásmozgalom és az értelmiség viszonyának éppen ekkor kieleződő ellentétét.

„Én 1931-ben sem hittem – írja Vas –, hogy a tőkés társadalom fejlesztettségé diadalra segítheti a szocialistákat. Nem azért kételkedtem ebben, amiért Németh László, aki Hitlerékben a kalandormozgalmat dicsérte a kommunisták okoskodásával szemben, hisz jól tudtam, hogy a szocializmus nem fiatal mozgalom, s hagyományai tiltják a kalandorságot. Engem éppen az döbbsentett meg, hogy szelleme veszté el nemcsak vezető-, de tájékozódó képességét is. A marxizmus a múlt században csúcs volt, amelyről rá lehetett látni a táj hegyeire és völgyeire – a mai marxisták barlanglakókká váltak. (...) A század egyetlen nagy forradalmának hatása alatt, s egy újfajta ex oriente lux ígésében a szocializmus kezeitek között antiklasszikus, múltat romboló fegyverré vált, alaposan rácáfolva ezzel Marxra, aki a proletariátust az idealista filozófia örökösévé akarta megtenni. (...) Szocialistának lenni ma annyit jelent, mint kívül kerülni a szellemi élet fő áramán” – összegzi tapasztalatait.⁴¹ Nem Fejtő, nem József Attila szocializmusára utalt Vas, hanem a moszkvai kapcsolatú mozgalmi ágra. A magukat hivatalosoknak, egyetlen igazaknak hívókre. Tájékozódási pontjai lényegesen mások is, mint amazoké. A szellem embere, obligón kívül van, természetes jogának tartja, hogy szabadon tájékozódjon nemcsak az irodalomban, bármely területen, a munkásmozgalom földrajzi-eszmei térképén is. Az angol, illetve a belga munkásmozgalomból érkező hírek reálisan is sokkal nagyobb reményűeknek tünnek. A „levelekben” többször is említődik Hendrik de Man, a korszak közhelyes, de nagyhatású politikusa és teoretikusa, akit Németh László és a szociáldemokraták hoztak divatba Magyarországon. 1934-ben jelent meg fő műve, *A szocialista eszme*, melynek két utolsó fejezete, *A szocializmus megvalósítása* címmel a szociáldemokraták által megjelentetett, *A szocialista tudás könyvtárában* is olvasható volt, már a következő évben, Fejtő fordításában. Hosszú idő után ebben a könyvben észleli először Vas, hogy a szocialista szellem „offenzívában van”. „A szocializmusra hosszú ideje alig hatottak az új szellemi áramlatok, s korunk romantikájától és klasszicizmusától egyaránt elzárkózott. Aki nincs velünk, az ellenünk van – így vélte a szocialista mozgalom, s ez egy kissé olyan volt, mint amikor a félnék ember védekezően emeli a karját ütésre, valahányszor elmegy mellette valaki a sötét utcán. Holott az életerős mozgalmakat, mint amilyen

a keresztény egyház volt, éppen az jellemzi, hogy a kor minden értékét magukba olvasztják. (...) De Man ilyen imperialistája a szocialista gondolatnak, s egyképpen anektálja a középkori kereszténység gondolatvilágát, Aquinói Tamás és Kant filozófiáját, az enciklopédistákat, Nietzschét, Freudot, Ortega-t és Bergsont, a modern művészeteket, s mindazt, amit a polgárság alkotott, sőt még Spengler-től sem állal fogalmakat kölcsönözni.”⁴²

A támadás ezekre az „eretnek” gondolatokra a Vértes György szerkesztette *Gondolat*ból jött, a kommunisták folyóiratából. Váratlanul érthette Vast a támadás, különösképpen hogy „emlékezett” a *Gondolat* első számára. Mert abban újraközölték – akkor még *Óda* címmel – József Attila költeményét, *A város pereméért*. Azonosítani kívánták magukat a költő szemléletével? Ezt ha talán túlzás is volna állítani a „hivatalosak” és József Attila igencsak messzemenő következményekkel járó konfliktusának ismeretében, annyi mindenképpen elmondható, hogy magatartásmódot, gondolkodási irányt akartak jelezni vele. „Im itt vagyunk, gyanakvón s együtt / az anyag gyermekei. / Emeljétek föl szívünket, – azé, / aki föl-emeli!” – írta még 1933-ban József Attila, s Vas István gondolkodását is a *szerelem*-motívum indította el a Magdolna utcai Vasas-székház kulturális estjén. 1935-ben Franciaországban már megalakult a népfront, a Komintern VII. kongresszusa ugyanebben az évben hirdette meg a munkásegységfront- és az antifasiszta népfrontpolitikát – indult a *Gondolat*, de a szektarianizmust nem volt könnyű kinek-kinek *magában* sem legyőzni.⁴³

Vas elutasította „a munkásság számára külön gyártott kultúrát”, mozgalmi nevé a proletkultot, mert nem hiszi, hogy a munkásság az igazi, a nagy kultúra számára éretlen volna. A proletkult nem más, mint a munkásság tudatos lenézése. Vitája ebben a kérdésben nemcsak a kommunistákkal van, de a konzervatív, hivatalos Magyarországot képviselő „különbön objektív” Szekfü Gyulával is, aki azt írta a szervezett munkásságról: „Elhanyagolt műveltségű tömegekről lévén szó, ezek lelke csak anyagi eszközökkel nyerhető meg, amint ez a marxizmus példátlanul durva, materialista, szellemi erőket kerekén tagadó felfogásának meg is felel”. Nem csodálja Vas, hogy francia író társa Dieu la Rochelle, saját bevallása szerint, valahányszor munkásgyűlésen vett részt, olyan kínosan érezte magát, mintha grófok társaságába került volna. A Németh László által annyiszor emlegetett „új nemesség”, mondja, hamarabb képződhetnék a fiatal munkások osztályából, mint néhány kiválasztott szellem germán szabású

felsőbbségi tudatából. Örömmel fedezi fel a fiatal munkásság sznobizmusát, a jelzést, a nemesség iránti vágyat. Amit nem ítél el, mert az is jellemző, hogy ki mivel nagyozol. Megható és biztató jelet fedez fel Vas, azt, hogy a fiatal munkások akarják a kultúrát.”⁴⁴

Elfogulatlan, elemi érzékenység, empátia érződik Vas minden sorából, az „emeljétek föl szívünket” keresztény-materialista szellemi és erkölcsi parancsa. „Látszólag nem ide tartozóan” asszociál Széchenyire, akit Szekfü is – jó történelmi érzékkel – a *Három nemzedék* tengelyévé tett, s a könyvön végig azt a távolságot mérte le, amellyel az azóta eltelt közel száz év magyar politikája Széchenyi eszméi mögött elmaradt. De Vas még ennél is tovább megy: „a magyar szocializmus számára sem tudnék méltóbb erkölcsi eszményt Széchenyinél”. Teremtő pesszimizmusa lehetne példa, „továbbá követendőnek tartom azért is, mert utat mutatott tétovázásunknak, mely hol a szellem, hol az anyag értékét hajlandó lebecsülni. Széchenyi elsősorban szellemi és erkölcsi tökéletesedést követel, s csupán ennek az eszménynek érdekében törekszik szigorú ésszerűséggel gazdasági emelkedésre. A magyar jobbágyság szociális helyzetének javulását azért kívánja, hogy kilencmillió ember előtt nyissa meg az erény útját. Valószínűleg ez az idealizmus tette lehetővé, hogy annyi hévvel dolgozzon a valóság kézzel fogható részletein.”⁴⁵ Az erkölcsi és a szociológiai gondolkodás összeegyeztetése a gazdasági, társadalmi kérdések helye a szellem embereinek korról korra visszatérő dilemmája. Védekezésül Gide naplóját idézi Vas, mely éppen az őt támadó *Gondolatban* jelent meg. Saját kérdéseinek párhuzamára talál bennük: „Azt hittem az utolsó időkig, hogy előbb kell megváltoztatni az embert, az embereket, minden embert; és hogy ez az, ahol kezdeni kellene. Ezért írtam, hogy az erkölcsi kérdés többet jelent számomra, mint a társadalmi kérdés. Ma hajlandó vagyok elhinni, hogy maga az ember sem változik meg, csak ha előbb a társadalmi feltételek is segítik hozzá – annyira, hogy azokkal kell előbb foglalkozni. De, mind a kettővel foglalkozni kell.”⁴⁶ Az itthoni helyzet-elemzésből Vas számára az emberi minőség elsőbbsége következik. Az etika területére teszi át tehát azt, amit a politikában nem tud – mert az nem is az ő szerepe – megvalósítani. Ezért emelkedhet aktuálisan is, újólag is erkölcsi eszménnyé Széchenyi. (Ugyanebben az évben, 1936-ban írta a bizonytalanság, a „felfüggesztettség” hónapjaiban Petőfi-tanulmányát Moszkvában, Kun Béla. Ez az írás – Kun Béla utolsó munkája – Petőfi orosz és ukrán nyelvű válogatását vezette be. Hogy megértjük miért minősült

„arcátlanságnak”, hogy Vas az illegális baloldal számára is példává emeli Széchenyit, idézzünk Kun Bélától. Széchenyi liberalizmusa, írja, „még a régi fajtájú angol szabadelvűségnek is csak átdolgozott és elrontott magyar kiadása”. Még Kossuth is kevés Kun Bélának. A Kossuth képviselte irányzat „burzsoá és nemzeti, de demokratikus elemekkel alig keverve”, s maga a kormányzó olyan alakja a reformkornak, „aki csak hosszas ellenállás után tolatta magát balra az események által”.⁴⁷

Már a *Gondolat* első évfolyamának főszerkesztője Nemes (Nagel) Lajos is kérdőjelet tesz Vas István jelentkezése mellé. Nem is a gondolatait vitatja, hanem a szellemi életben elfoglalt helyét kicsinyli. Aztán Mód Aladár neve alatt az akkor illegálisban élő Antal János támadta meg, kétszer is, *Válasz az intellektuelnek* című vitairatával és Vas válaszát követően viszontválaszában. „Átok és szitok” követte a leveleket, ami azért „fájt” – az ő szavával – Vasnak, mert az úgynevezett baloldallal érkezett. Ha az irodalmi mérce kétségtelenül a *Nyugat* volt is, induláskor rövid ideig mégis azok közé tartozott, akik a *Nyugatban* való megjelenést bizonyos fokú konformizmusnak tekintették. Ambicionálták a baloldali publikálást, Zelk is Tamás Aladárhoz vitte a versét.

Az egyik legkeményebb vádat Nemes Dezső mondta ki, amikor azt kérdezte Kassák nevelt lányától, Vas nem sokkal későbbi feleségétől: „Mit szól ehhez a fasiszta Vashoz?” „Miért? – kérdezte barátom” – eleveníti fel a történetet a levelekben Vas, elszemélytelenítve a történet női főszereplőjét. „Mert... olyan magyaros a stílusa – bökte ki az ipse nem túlságos éleselméjűséggel, de őszintén és önkéntelenül is megérezve, hogy ami megbotránkoztatta, az a nyelvjárás és a mondatok kicsengése volt.”⁴⁸ Milyen érzékenységet sértett Vas, hogy a fasiszta jelzővel illették? A kommunista mozgalom szellemi vezetői maguk ellen irányuló támadást, antiszemitizmust éreztek a szöveg azon állításából, hogy a munkásság vezetőinek magából a munkásságból kellene kikerülniük.

A *Gondolat* vitacikkének címe szándékában is sértő volt. Az *intellektuel* – Antal tollából – úgy bántott, mint amikor valakit *leproliznak*. A *Gondolat* cikkírója *elbeszél* Vas mellett, doktrinák mögül támad, stílusa is katonás. Pontokba szedve *állít*, kijelent. Nem mérlegel, nincs elfogadó mozdulata. Vas nyelvhasználata is ingerli a kommunistákat, az hogy tudatosan kerül a mozgalom idiómáit: „...nemigen használtam a marxizmus különleges szókincsét és kifejezéseit, mint ahogy általában a szocialisták teszik. De azt hiszem, hogy tudományos módszer argóját alkalmazni olyan

kérdésekben, melyeket a józan ész segítségével és magyar nyelven is nyugodtan tárgyalhatunk – szükségtelen és nevetséges.”⁴⁹

A *nemzeti sajátosságok*, a nemzeti hagyományok kérdésében is mérték és példa Vas számára a reformkor. A levelekben ugyan keres mintákat, példát a nemzetközi munkásmozgalomból, de mindig hangsúlyosan jelentkezik az elválasztás is. Oroszország – Vas szavaival – bátor, kísérletező, rögzös utakon járó, de mindig rugékony ország, melyet azonban elválaszt tőlünk egész szerkezete, elválasztanak hagyományai.⁵⁰ „Ahhoz, ami ott történt, azt hiszem, józan ésszel hozzá sem igen lehet szólni. Az elfogadott és kivégzett öreg forradalmárok ugyan éppen annyira elavult módszerét és szellemét képviselték a nemzetközi forradalmak, mint maga Trockij, de miféle baklövés, esztelenség vagy borzasztó kényszerűség vezethetett e módszernek ilyen véres felszámolásához? Vajon Oroszország kommunista hívei csakugyan elhiszik-e, hogy Trockij, Kamenyev, Radek, Buharin és a többiek fasiszták voltak? (...) ott Thermidor ismétlődik...”⁵¹ Következetes kritikát képviselt Vas, következményeivel együtt. Le is vonta a tanulságot a maga számára is: „szembekerültem a nemzetközi szocializmus elméletével”. Védekezésül – a nemzeti szempont érvényesítése jogáért – Marxot citálja, aki maga is más és más szerepet szánt az egyes népek szocializmusának.

Vas István – Hort Dezső és Fejtő mellett – az egyetlen volt, aki a politikával szorosan érintkező nemzetközileg is releváns ideológiai kérdéssel foglalkozott a *Válaszban*. Azt, ami Oroszországban kortárs történés volt, ahogy a sztálinizmus fölfalta a forradalom gyermekeit, rajta kívül a *Válaszban* senki nem érintette.

*

Vas István szégyenkezve meséli a történetet emlékiratában, miként kellett választaniok a *Válasz* és a *Szép Szó* között, s hogy rossz érzéssel bár, de ő is engedett, elfogadta a kényszert.

Figyelemre méltó, milyen „centripetális” erő van a *Válaszban*, hogy Vas István, Hunyady Sándor, Szerb Antal, Sőtér István, Szentkuthy, Weöres – ízlésükben kifejezetten urbánusok – a vonzásában maradtak.

Elfordult azonban a *Választól*, mint már említettük, az egyik alapító, Fülep. Végleg. Hiába hívta még egyszer-egyszer Németh is, Illyés is, hallgat. Nyolc évig hallgatott. De megkísérelte – Mannheim Károly közvetítésével – megnyerni az urbánus oldal. Fülep tetszéssel fogadta a *Szép Szó*

megjelenését. Mannheim szerzője lett az „urbánus” folyóiratnak, s itthon jártakor Pestről próbált kapcsolatot teremteni a zengővárkonyi emigráns Fülep és a fővárosi szerkesztők között. „Igen szimpatizáló atmoszférát talált”, hívja munkára Mannheim Fülepet, Hatvanyék is szeretnék meghívni magukhoz, tájékoztatja egykori tanárát. „Úgy érzem, most van az ideje, hogy szellemi oppositíó kristályosodjék ki Magyarországon.”⁵² Ignó Pál jelentkezett Fülepnél, megható reverenciával kéri a *Szép Szó* céges papírján, hogy „Tanár Úr, kinek személyében tudtommal minden számbavehető csoport megbízik, néha körünkben tartózkodnék és résztvenne megbeszéléseinken.”⁵³ Leveléből Karádi Éva arra következtet, hogy Fülep rosszalotta a *Szép Szó* elszigetelődését, integrálódásukat kívánta volna, nyilván a népi irányultságú nemzedéktársak közé. De ekkor már lehetetlen volt „elpárologtatni” a csoportok, személyek és gondolkodásmódok között keletkezett ellentéteket. 1937. december 23-i, Fülepnek írt levelében Ignótus feleleventíti a népi-urbánus vita indulatait. „A zsellérek megsegítésének ügyét, szociális és gazdasági problémáik napirenden tartását nem mi kezdtük a »népi« irodalmi stílussal azonosítani, hanem a velünk szembenállók, s ők voltak azok is, akik esztétikai és kultúrpolitikai ranggá és jogtöbbletté minősítették a falusias jelleget. A Németh Imre-féle emberekkel sem én azonosítottam közülük a »jóhiszeműeket« – vagyis az írókat és a bátrabb szociográfusokat, mert Ön bizonyára ezekre gondol... én barátilag, mert akkor még barátok voltunk, számonkértem tőlük ilyen perverz összeállásaikat, s ők voltak azok, akik ezekhez tüntetően ragaszkodtak, ezektől nem tágtottak... Tudom, hogy Ön is »pars« volt, bár e kettériákban tudtommal sohasem vett részt; többször ki is fejeztem csodálkozásomat azon, hogy a nemzeti öncélúságról szóló nagy tanulmánya hogyan került oda, ahol megjelent.”⁵⁴

Fülep nem törte meg maga körül a csendet. A hangsúlyozottan baloldali, szocialista iránnyal szembeni fenntartásai és pesszimizmusa ebben megakadályozta. A levelek jelzik, hogy Fülep számára nemzet és haladás, magyar gondolat és szabad gondolat, nem egymást kizáró, hanem egymást feltételező és kiegészítő fogalompár voltak. A *Szép Szó* körének kapcsolatteremtési kísérlete viszont annak bizonyítéka, hogy nem eredendő szembenállás motiválta az urbánusokat, hogy a *Nemzeti öncélúság* még a legkisebb közös többszörös lehetett volna, s indirekt bizonyítéka annak, hogy különbséget tettek Fülep és Illyés egyke-tanulmányának szemlélete között, az előbbi javára.

Fülep ugyanis jellegzetesen nem-narodnyik alapon közelítette meg a problémát. Illyés viszont összekötötte a nacionalizmust és a paraszti gondolatot. A magyar paraszt – s itt lényeges, hogy a jelző és a jelzett szó egyformán hangsúlyos – sorsának alakítását kell a nemzeti politika céljává tenni. Ez a közös nevező a *Válasz*-körben. A szűk körben feltétlenül. A „magyar” nyomatéka jelzi a gondolat etnikai hangsúlyának felerősödését, s ezért érezhette úgy a hivatalos Magyarország, hogy Illyés – és a népiek csoportja – az ő (erősen zsidóellenes) nacionalizmusukhoz közelít.⁵⁵

*

Író és hatalom viszonyának kérdését nem szabad azonban kizárólag abból a nézőpontból vizsgálni, hogy egyes írók mennyire állottak közel némely politikai holdudvarához. Az Illyés-Imrédy „kapcsolatot” életrajzi elem is motiválta, az egykori munkahelyi reláció, és Németh László rádiós működése sem mérhető azon, hogy Gömbös azzal szóltotta meg: „Kozma nagy olvasód. Te vagy a *darlingja*.”⁵⁶ Mert ezeknél a kapcsolatoknál az életművek fontosabbak, s mindannyian *ellenfelei* voltak az úri Magyarországnak, noha nem mint politikusok, hanem mint írók. Ha a kapcsolattörténet epizódjait részletezve elvenítettük is föl, nyomatókosítjuk: affinitásuk a hatalomhoz – a művek politikai indulata felidézése nélkül – túlzottnak látszhat. Ezt a látszatot, ha van ilyen, magunk akarjuk rögtön cáfolni.

A Márciusi Front történeti pillanata alkalmas lehetett volna a szerepváltásra. De az író-politikus szerepmódosítást a népi írók közül csak a nem szépírók akarták. Kovács Imre, a nem belletristák harcos hangadója 1941-ben a politikai szerep visszautasítását „jövátéhetetlen tévedésnek” minősíti, a népi írók legtöbbször „akár le is teheti a tollat, mert semmiben sem különbözik a sznoboktól”. A népi irodalom „csődje” ugyanolyan nyilvánvaló számára, mint a polgári irodalomé. A megszületett könyvek értékéből semmit nem von le „íróik pálfordulása vagy árulása”, de a politika mérlegén keveset változtatnak. „A csődöt csak a politikai szerepléssel lehetett volna elkerülni, de Féja Géza még ma is idegsokkot kap, ha az irodalmat és a politikát együtt emlegetik.”⁵⁷

„Még ma is”, írja Kovács Imre, négy évvel a Márciusi Front után. A viták a politikai szerepvállalásról már korábban zajlottak, nagyrészt, ami legalábbis a nyilvánosságot illeti éppen a *Válasz*-ban. Féja a *parasztpárt* megalapítása mellett voksol, felhívása fölé felszólító címet ír: *Magyar parasztpártot!*⁵⁸ Veres Péter ellenzi. A szervezetlen és szervezhetetlen pa-

rasztság csak mint passzív politikai erő adhat „háttér” bármely politikai mozgalomnak. „Csak szavazatokat adhat karrierista politikusoknak, de nem adhat önálló társadalomformáló erőt és akaratot. *Nem adhat, mert nincs pozitív világnézete*. Ősi kollektív világnézete felbomlott, új polgári individualista nem lehet, mert sorsa nem változik ennek megfelelően, tudatos kollektivista szintén nem tud egyelőre lenni” – érvel igencsak józanul, s mentesen a nosztalgiától Veres Péter.⁵⁹

A népi irodalom *politikai* mérlegét 1937 decemberében Erdei vonta meg: „...különösen verje ki mindenki a fejéből, hogy a demokratikus út követelményeinek, szabadságjogoknak és egyéb politikai előfeltételeknek a hangoztatásával politikai tényezővé lehet növekedni. Ilyen eszközökkel biztos a vereség, akár a totális állam és a fajelmélet megszállottaival, akár az osztályharc és a szocializmus kollektivista dogmatikusaival szemben. A politikai tényezővé válás első feltétele a világnézetet adó és mindenre kész felelettel szolgáló magyar politikai program. Ez most az aktuális írói és politikai feladat.” Ami eddig történt, értékeli Erdei a mozgalmat, „szép és nagy történelmi fejezetet” jelöl ki. Az irodalom tudományos szociográfiákkal indult és „lelkiismeretébresztő írói lázítássá fejlődött ki”. De „felbőszítette az uralkodó tényezőket, anélkül, hogy komolyan szólhatott volna azokhoz, akiket céljai érdekében kellett volna lázítani. Távolról sem azt jelenti ez a mérleg, hogy a szép és nagy lelkesedés haszontalan vagy éppen kártékony lett volna. Csak azt jelenti, hogy politikailag kihasználható hatást nem szül, ellenben megnövelte a reakciót nemcsak maga ellen, hanem minden hasonló törekvés ellen.”⁶⁰

Politikai szövetségest a népiek nem nagyon kerestek maguknak, a Márciusi Front „népfrontos”, a kommunistákkal való rövid együttműködésén kívül. Veres Péter folyamatos kapcsolata a *Korunk* kommunista főszerkesztőjével, Gaál Gáborral, a rendszeres publikálás folyóiratában spirituális és személyes szövetség volt. Sárközi a *Gondolatban* vonta meg az Új Szellemi Front mérlegét, de *politikai* értelemben számbavehető, valós bázis nem állt a folyóirattársak mögött sem. Az, hogy nem kerestek szövetségest maguknak, szintén politikai naivitásukra vall. Hangoztatták ugyan a cikkekben, még hozzá visszatérően, a munkás-paraszt szövetséget, de valóságos politikai mozgalomhoz nem kapcsolódtak.

*

Viszont kiválasztotta őket – kis túlzással tudtuk nélkül – szövetségesül az emigrációban élő Révai József.

1943-ban két nagyobb jelentőségű kapcsolatkereső bírálat jelent meg a népi írókról. A baloldalról – Kállai Gyula „kölcsonadott” neve alatt – Révai József *Népiség, demokrácia, szocializmus* című könyve, a jobboldalról Milotay István cikksorozata az *Új Magyarországnak*.⁶¹ Révai könyve a „becsületes számvetés” szándékával íródott, de nagyon is praktikus és önös politikai céllal, a háború utáni „új honfoglalás” reményében. Révai munkájának és nézetei hatásának elemzése filológiai nyomozást, rekonstrukciót kívánna, mivel három változatról, kéziratról, illetve könyvről van szó.⁶² A legnagyobb hatást természetesen az 1945-ös kiadás érte el, de a népiek és a kommunisták szövetségének előképe szempontjából indokolt a korábbi, mégoly korlátozott közönséghez elérő szövegvariánsokról is beszélni. Az 1938-as szövegváltozat bevezetőjében ez olvasható: „a népies baloldal mozgalmáról (...) túlzás nélkül lehet állítani, hogy az utolsó két évtized legjelentősebb szellemi áramlata Magyarországon. Nem volt ebben az időszakban még egy szellemi áramlat, amely mélyebben hatolt volna be a közvéleménybe, amelynek hatása az egész magyar közéletre nagyobb lett volna, mint a közvéleménybe, amelynek hatása az egész magyar közéletre nagyobb lett volna, szinte minden területére.” Az 1945-ös kiadás előszavában a népiek irodalmi és politikai mozgalmára már csak „a magyar demokratikus gondolat egyik [kiemelés tőlem – Sz. Á.] fontos áramlata”. 1937–38-ban a népiek mozgalmuk legmagasabb pontján álltak, a Márciusi Frontban játszott szerepüket nem lehet kritika tárgyává tenni. Lehet mérlegelni – s ez valóban lényeges kérdés – szerepvállalásukat, elemezni a párttá válás vitáit, de vitathatatlanul lezárult a naivitás korszaka. 1943-ra, de még inkább 1945-re felbomlott a népi tábor, ezt az 1943-as könyv rögzíti is; de majd csak 1945-re lesz kimondott ellenség, más-más okból Erdélyi, Sinka, Németh László, Féja, Kodolányi. Egyfelől tehát az időpont, más részről a szövetségkeresés lélektani pozíciója magyarázza Révai 38-as illetve 43-as fogalmazását. Az 1945-ös kötetben a népiekről alkotott értékítélete visszafogásával arányosan megemelkedik a kommunista mozgalom két háború közötti jelentősége. Révai munkái érezhetően széles tanulmányozási, olvasmányi bázison íródtak, de politikai ambícióitól és prekoncepciójától vezérelve fölébe ment tárgyának. Az idézetek forrását nem jelöli meg, legtöbbször csak következtetéseit, értékítéleteit osztja meg olvasóival. Nem bíbelődik a részletekkel, a cél a szellemi bemutatkozás, udvar-

lással és agitációval egybekötve. Révai 37/38-as tanulmányaiban erősödik a historizálás tendenciája, elmosódnak a mindaddig éles határok a tudományos elemzés és a propagatív célzatú publicisztika között, „a történelem nemcsak a politikai analógiák tárházává, hanem a politikai-propagandisztikus érvrendszer fontos, sőt elsőrendű bázisává lép elő”.⁶³ A népiekkel foglalkozó írásokban a múlttal viszonylag keveset foglalkozik, s ha érinti, azt szinte kizárólag a probléma, a népi ideológia előretörése szempontjából teszi. Van önkritikus gesztusa a kommunista mozgalom hibáival szemben, megérti, miként diszkreditálta magát a munkásszocializmus gondolata: „Történelmi a háttere a magyar népies irányzatoknak is: a munkásosztály veresége. De már az 1919-es veresége. A parasztsághoz, mint a nemzet törzséhez való fordulás 1919-ből ered. (...) A magyar munkásság a történelmi vizsgán megbukott, bebizonyosodott, hogy nem tudja vezetni az országot. Ha pedig a munkásság levizsgázott, melyik néposztály lehet a jövő hordozója? Csak a parasztság.”⁶⁴

Bár látja és elismeri – a Márciusi Front 1938-as, második, kibővített programtervezetét alapulvéve –, hogy „a népiesek az egész magyar társadalom alakításának igényével léptek a küzdőterre”, azt a megkülönböztetett szerepet is észreveszi és kiemeli, amit a népiek a parasztságnak szának. „Szerintük »a magyar parasztság a magyar fajiság törzse és törzsöke«, »nemzeti kibontakozásunk legbiztosabb bázisa«, s »a parasztság mentheti meg egyedül a nemzetet.« A Márciusi Front 1938-as programja is leszögezi: »A parasztságot valljuk a magyar nép törzsének...«⁶⁵ Révai „a magyar jövő egyik tartóoszlopának” tartja „csak” a parasztságot. Három bázison épülhet fel a jövő, „az ipari munkásság, parasztság és szabad értelmiség közös frontja az egyetlen szilárd politikai alap ehhez.” Elvitatja a polgárságtól annak életerejét és megújuló képességét, és csak a munkásság tudományát tartja „fejlődő, eleven képződménynek”. A nép definíciójánál is elidőzik, éllel fogalmaz: „A népiesek a nép-fogalom határát a paraszt és a polgár között vonják meg, a liberálisok pedig a polgár és a nagybirtokos között. Pedig, hogy mi a nép, az azon múlik, hogy egy bizonyos történelmi helyzetben milyen társadalmi osztályok tudnak együttthaladni a közös, nagy érdekért. Volt idő, amikor a polgárság is beletartozott a népbe (...) A népi Magyarország nem ugyanaz, mint a polgári demokratikus Magyarország, mint ahogy a liberálisok hiszik, de nem is egészen másvalami, nem is egészen ellentéte annak, mint ahogy a népie-

sek hiszik. (...) A népi sorsközösség: osztályközösség, érdekek közössége, eszmék és eszmények közössége, harci közösség”.⁶⁶

Az 1938-as és 43-as Révai-jövőkép agitpropos fogalmazása ellenére sem ellenszenves még tartalmilag: „A napirenden lévő társadalmi átalakulás tehát nem lesz szocialista jellegű, de nem lesz polgári demokratikus jellegű sem a szó közkeletű értelmében, hanem népi demokratikus jellegű lesz. Polgári demokratikus lesz annyiban, amennyiben az agrárkérdést a polgárosodó és a polgárosodást kívánó parasztrétegek és a szegényparasztság érdekeinek lehető összeegyeztetése alapján oldja meg, továbbá annyiban, amennyiben megteremti a politikai demokráciának a polgári demokratikus formáit és vívmányait, melyek a nép kispolgári rétegei – elsősorban a parasztság – számára is lehetővé teszik, hogy önállóan, számuknak, gazdasági súlyuknak, szervezetségüknek és politikai öntudatuknak megfelelő mértékben vegyenek részt az ország politikai életében és kormányzásában. Végül polgári demokratikus lesz annyiban is, amennyiben az egész nemzet számára biztosítani fogja az ország független létét és szabad nemzeti fejlődését. De ez az átalakulás politikai és gazdasági téren egyaránt túl fog menni a polgári demokrácia hagyományos keretein. Az átalakulás jellege több lesz, mint polgári demokratikus, mert az átalakulás élén a szocialista munkásság halad, az egész átalakulásnak az ipari munkásság lesz a legmegbízhatóbb, legszervezettebb, legéberebb, legtetterkésebb támasza és vezető ereje.”⁶⁷

A „népies baloldal” belső problémáját élesebbnek, megosztóbbnak látja, mint sokan az itthoniak közül. A parasztság polgárosodását és a parasztszocializmust vallók vitájában Erdeinek ad inkább igazat: „van (...) reális magva és alapja ennek a kistermelői vágyalomnak is, ha a parasztság alatt olyan népi demokráciát értünk, amelyre a parasztságnak túlnyomó befolyása van. Ez a népi demokrácia már korántsem utópia és Magyarországon is a történelmi fejlődés reális eshetőségei közé tartozik”.⁶⁸

Nincs egyetlen külön szava Révainak az urbánusokról, az ún. népi-urbánus vitát sem elemzi. A fogalmat sem használja, ha megnevezi őket, meglehetősen általánosítva „liberálisokról” beszél. A nép osztályfölötti felfogásáról, a szélsőjobboldali ideológia faji mítoszának közelségéről szólván érinti csak a liberálisok, „a polgári írók” demokrácia-értelmezését: „A falukutató írók demokraták és népiesek, de demokratizmusuk és népiességük egysége nem mindig sziklaszilárd, e két elem náluk nem mindig felbonthatatlanul és szervesen egy. Olyan demokratákkal, akik nem népie-

sek, kevésbé érzik az együvé tartozást és a szolidaritást, mint az olyan népiesekkel, akik demokraták. S míg egyes népi íróknak megbocsájtják, hogy csak népiesek, de nem demokraták, addig a polgári íróknak nem bocsájtják meg, hogy csak demokraták, de nem népiesek. Pedig nyilvánvaló, hogy ami az utóbbi esetben lehetséges, az az előbbi esetben belső ellentmondás. A polgári demokratizmus polgári demokratizmus marad akkor is, ha nem is népi demokratizmus, de a paraszti népiesség szélsőjobboldali »népiességé« lesz, ha nem demokrata.”⁶⁹

Révai felfigyel az árulkodó fogalmazásra a Márciusi Front programjában. „Nem vagyunk fasiszták, mert a gazdasági kizsákmányolást s társadalmi elnyomást gyökeresen meg akarjuk szüntetni, nem pedig letagadni, vagy a tőkés és munkás hatóságilag előírt békessége alatt elkendőzni” írják a *Válaszban*.⁷⁰ A népiesek tehát, mondja Révai, „negatívumokkal dolgoznak: Nem vagyunk fasiszták! Miért ez a negatívum, miért védekeznek a népiesek? Miért tartják elegendőnek, hogy megvonják maguk és a nyilasok között a határvonalat? Miért nem mondják meg pozitívan, hogy készek a nyilasmozgalmak ellen életre-halálra küzdeni, mert ennek a harcnak sikeres kimenetelén múlik ma minden, a parasztság jövője, a földreform jövője, a demokrácia jövője és az ország jövője. A program e fogalmazásában is érezni lehet a kételyeket, a belső vívódást, sőt a nem egészen leküzdött vonzódást is a szélsőjobboldali ideológia »népies«, »közösségi«, »szocialista« elveihez és az »osztály nélküli társadalom« ígéreteihez. E kételyek és a vonzódások nemcsak a Márciusi Front programjának idézett pontjában jutottak kifejezésre, hanem a népiesek elméleti írásaiban is. Igaz, pozitív rokonszenvet akkor még nem éreznek a szélsőjobboldal iránt. Bírálják és elítélik, mert mindannyian szabadságot és népi demokráciát akarnak. És mégis, amikor a nyilas mozgalmak elleni harcról, a nemzetiszocialista ideológia elleni küzdelemről van szó, e küzdelem lendületét lelohasztja, az érvelést bizonytalanná teszi az az érzés, hogy eszmei érintkezéspontjaik vannak a szélsőjobboldallal. Ezért van az, hogy a szélsőjobboldal elleni harcukban bizonyos mértékig elfogultak.”⁷¹

Révai szövetségeseket keresett és emellett bírált. *Milotay*, a szélsőjobboldal felől kapcsolódást kereső, kritizált, de ahol lehetett – a zsidókérdésben – a szövetségesi pontokat is hangsúlyozta. Révai – miként ezt Veres Péter találóan vette észre – „pártkaptafának”⁷² tekintette az irodalmat. Stílusa valóban az ötvenes évek brosúra nyelvét előlegezi. Jelzői célratorók, „egyrészt-másrészt” árnyalások nem gyengítik a főmondani-

valót, nem maszatolják el a mondatokat. Amit nyújt, lecsupaszított váz, a szereplőket elkülöníti szellemi környezetüktől. Ami körülveszi őket, „légtüres”, „absztrakt” politikai erőter. Veres Péter kétségtelenül joggal állapította meg, hogy Milotay jobban ismerte, amiről beszélt. S dicséri is Milotayt Veres, mert „ügyesebben” manipulált, célja szemmel láthatóan az volt, hogy a középosztály inkább osztálytudatos, mint magyartudatos részét elriassza a népi írók radikálisabb embereitől”.⁷³ Hangsúlyozott magyarságtudatukban tehát, mint legkisebb közös többszörösben a népi írók és a középosztály találkozhatnak ideológiailag is.

Milotay valóban „ügyes” cikksorozatát publikált az általa jegyzett *Új Magyarságban*. Huszonhat folytatásban, mindig címlapon jelentek meg az írások, amit a tárgynak tulajdonított jelentőség önmagában is indokol, de a felelős szerkesztőnek kijáró hely is magyarázhatja. Milotay magabiztosan hitt a németek háborús győzelmében, az *Új Magyarság* közölte háborús jelentések mind lelkesülten optimista hangvételűek, kétely nem merült fel benne Magyarország háború utáni pozícióját illetően. De elfogadta, hogy a háború után, a már Kozmától ismert népies nacionalizmus talaján, valami „új” kell szülessen. „A radikális népi politika feltámasztása paraszti alapokon (...) úgy jelentkezett, mint egyik hulláma, kitevő része egy nagy, mélyreható, a magyar társadalmi és szellemi élet egyéb területeit is megteremkenyítő irányzatnak. Ez az irányzat politikai okokon kívül, szinte azoktól függetlenül, a magyarság életösztönének egészen sajátos megnyilvánulása. Azt mondhatnánk, visszatérése mélyebb, igazibb önmagunkhoz. (...) Egy csalódásaiban, megpróbáltatásaiban, veszteségeiben mélypontra jutott néplélek menekülése ez az utolsó forráshoz: a faji föl-eszmélés, a faji megmaradás és megerősödés gondolatához. Azokhoz az erőkhöz, amelyeket (...) megtagadtunk (...) társadalmi, gazdasági élet-szerkezetünk kiépítésében, s állami, nemzeti politikánk uralkodó törekvéseiben. Visszahatás a zsidóság részéről rajtunk eluralkodott szellemi és erkölcsi behatásokkal szemben, s ugyanakkor minden más idegenséggel szemben.”⁷⁴

Visszaautasítja a népies középosztályt illető kritikát, túlzottnak tartja, hogy erkölcsi halottnak lássuk, de elfogadja a (korlátozott) felrészítettségének gondolatát. Leginkább rokonszenvezni a faji gondolatot hirdető népi írókkal képes. Bár Illyés egyértelműen nem tartozik ide, értékkrangora csúcán mégis ő áll, *A puszták népe* jelentőségét vitán felülnek ismeri el. De közvetlenül mögé, szinte mellé sorolja Sinkát és Erdé-

lyit. Németh Lászlót nem tárgyalja, talán mert a népi írókban a szociológiai, származási szempontnak kitüntetett szerepet tulajdonít, ám inkább rokonszenvvel, mint tárgyilagosan említi, hogy a népi gondolatot „a mélymagyarság fogalomkörével bővítette.”⁷⁵

Meglehetősen sokat foglalkozik az írók életrajzaival és önéletrajzaival, ráérezvén, hogy a népi irodalom erősen tematikus irodalom, kitüntetett műfaja a fejlődés- vagy nevelődési regény. Több folytatásban elidőzik Sinka és Erdélyi önéletrajzainál, nagyon hosszan idéz a zsidók vidéki térhódításáról szóló, Sinkánál és Erdélyinél olvasható, történetekből. Számonkéri Móriczon és Illyésen, hogy egy szót sem szóltak zsidó élményeikről, amiket pedig biztosan megtapasztaltak. „Eszünk ágában sincs úgynevezett antiszemita költészetet reklamálni a népi költészet köntösében. Nem azt kívánjuk Illyéstől se, hogy verseket írjon erről. De igenis kívánjuk, hogy mindez benne legyen, benne vibráljon a költő öntudatában, szociális szemléletében, szellemi és érzelmi érzékenységében egyaránt, s hogy ebben a vonatkozásban éppoly alkudhatatlan, éppoly célratörő legyen egész munkássága, mint a dózsai vonalon.”⁷⁶ Majd dokumentálja, hogy Illyés mégiscsak megfelel ennek az igényének, s *A kacsalábon forgó várról* „bebizonyítja”, hogy abban Illyés „magára hallgatást parancsolva”, a Svábhegyről, a zsidó polgárokról beszél és nem elvont mesevilágról. Csak azért marasztalja el tehát Illyést, amiért úgymond rejtjelez, és nem lázad, lázít ellenük nyíltan.

Éles kritikával illeti a „falukutatókat” is, mert „egyoldalú és irányzatos” a munkásságuk, azáltal, hogy elhallgatják a zsidókérdést. „Helyet adtak annak a hamis szuggesztiónak, hogy a zsidókérdés csak a leszorított, irigykedő keresztény értelmiségi osztályok problémája”, hogy ez csak a „konzervatív reakció» vesszőparipája, hogy elterelje a figyelmet a radikális földreformról s a nincstelen parasztság helyzetéről”. Az „elhallgatást” a zsidók művének tartja, bizonyítéka erre az, hogy az Athenaeum, a „leghírhedettebb zsidó könyv- és lapkiadó vállalat kezdeményezte” a *Magyarország felfedezése* sorozatot, és azt egy zsidó íróra, Sárközire bízta.⁷⁷ (Itt előre kell utalnunk Tatay Sándor *Magyar Élet*-beli kritikájának érvanyagára, melyet a következő, *„A feladatok biztosítják a folyóirat magyar jellegét”* című fejezetben idézünk.) Veres Péter gondolkodásában ellentmondást lát, mert következtelen a faji gondolat használatában. „Veres Péter nem tudja, vagy nem akarja tudomásul venni, hogy a nemzetközi szociáldemokrácia mai szerveztségében a nemzetközi zsidóság proletár-

uralmi törekvéseinek hordozója mindenütt.” A „Weltnerék és Jakabok”, mondja, kettős értelemben is idegenek: mint zsidók és mint baloldaliak, s ezt, kérdés, Veres Péter vajon miért nem veszi észre?⁷⁸

Szélsőbaloldali népi publicistának nevezi azokat, akik Dózsa és Tánccsics szemlémét idézik. Milotay szemében Tánccsics a veszélyesebb, mert radikalizmusa közel áll a szovjet példákhoz. Veres Péterrel együtt tud haladni nacionalista szocializmusában, amíg azt faji alapon a nemzeti szocialisták vezetik, de a „kollektív demokráciát”, a „marxista-szocialista párttal való összeállást” már visszautasítja. Egy kalap alá veszi Milotay Veres Pétert, Erdeit és Kovács Imrét, hármójukról mint marxista szocialistákról beszél. Kovács Imre soha nem volt az (ezt Milotay is tudhatta, de azért többször leírja a „Buharin–Kovács Imre” azonosító jelzős szókapcsolatot), 1941-es *Magyar Nemzet*-beli publicisztikáiban Kovács elhatárolja magát a marxizmustól és képviselőitől, de 1943-ban a szárszói tanácskozáson is Erdeivel ért egyet a háború erőviszonyainak reális felméréseben. A baloldal és a marxizmus kritikájában Milotay nem tartalmi kérdésekre teszi a hangsúlyt, hanem az „idegenségre”, a zsidó jellegre. Veres és Kovács Imrét megvádolja, mert ők „akarva-nem akarva a szovjetbolsevizmus uralomrajutását és berendezkedését készítik elő egy magyar parasztforradalom címe alatt (...) És mi lesz ezzel a nagy forradalmi átalakulással kapcsolatban a zsidósággal, ha szabad ezt a tapintatlan kérdést még egyszer és utoljára föltenni? A magyar középosztályt vagy annak jobbik részét félreállították, lesöpörték, s a nem kisebb számú zsidó értelmiséget a helyén fogják hagyni?”⁷⁹ Növeli a Veres Péterék révén jövendölt veszélyt, hogy „az úgynevezett polgári irodalomban s az ugyanilyen publicisztikában tehetséges emberek egész szervezett frontja, mint egy összeesküvés, fedezi ezt az uralomra törő forradalmat, a gondolat és művészi szabadság nevében, átítatva a radikális liberalizmus, a korhadt nemzetközi kapitalizmus eszmevilágától, mindent felbomlasztó, világszerte megbukott szellemiségétől.”⁸⁰ Máig ismerős érv-készlet.

Veres Péter három oldallal korábban már jelzett véleményét 1944 januárjában jelentette meg a *Magyar Csillag*-ban. *Az író politikája*, írja cikke fölé. Ugyanaznap jelent meg a *Magyarországban* Szvatkó Pál cikke, a Kállay-kormány nyilvános (félhivatalos) följánlkozása, hogyan adja meg magát az olyan ország, amelynek határán nincs szövetséges haderő. Veres mindkét szövetségkereső gesztust megemlíti, ám tájékozódási zavarára, bizonytalanságára, faji gondolatai zavarosságára jellemző, hogy

a népi írókat bal- és jobboldalról érő bírálatok közül Révaiét bírálat tárgyává tette, Milotayét – aki pedig jócskán elmarasztalta Veresét – lényegében nem. Függetlenül attól, hogy Révait milyen, akár hátsó szándék, hatalmi aspiráció is vezette, kétségtelen, hogy eredendő szimpátia és minőségérzék motiválta, szemben Milotayval, akit még inkább irányított ideológiai prekonceptió, s minőségérzéke, de főleg értékrendje bizony kérdéses. Milotay cikksorozata buktatói felett így elsiklani nemcsak Veres Pétert jellemzi, de a *Magyar Csillagot* szerkesztő Illyést is. Iránytű okos-sága elbizonytalanodásának vagyunk egy pillanatra tanúi. Bármily kockázatos is lett volna már 1944 elején, a német megszállás fenyegetettségében Milotaynak „ellentmondani”, hallgatni lehetett volna róla. Az elhallgatás is tett, ha szorít a történelem.

„A feladatok biztosítják a folyóirat magyar jellegét”

„A kérdés kényesebb, mint valaha. Nem fordulhatsz meg társaságban, hogy a harmadik mondat ne ebbe a tárgykörbe kanyarodna. A türelmetlenség keresztények részéről éppoly nagyfokú, mint a zsidókéről. Sőt a zsidókéről tán még nagyobb; nem csak a fejükkel gondolkodnak, de vérmérsékletükkel, ösztönükkel, bőrükkel, ami nem csodálható, mert tudjuk, van ország, ahol a kérdés valóban a bőrükre megy. Elfogultak, az első pár szó után néha olyan érzékenységről tesznek tanúságot, amely tulajdonképpen lehetetlenné is teszi a vitát” – írta Illyés Pap Károly *Zsidó sebek és bűnök* című könyvéről 1935 júliusában a *Nyugatban*.¹ Igen, már egy éve „az irodalmi közvéleményt nyíltan is az antiszemitizmus vitája foglalkoztatta” – írja visszaemlékezésében Vas István.² A vitát Németh László robbantotta ki a jugoszláviai *Kalangyában* megjelent önéletrajzával, az *Ember és szereppel*.³ Szereplése és a védelmében megszólaló *Válasz*-beli íróársainak a *Válaszon* kívüli megnyilatkozásai rávetülnek a folyóirat megítélésére is, és ezzel nekilődül a népiek és urbánusok „pöre”, több mint évtizedig tartó, a háború elmúltát is túlélő csatája.

A leginkább ellentmondásos magának Németh Lászlónak a szereplése. A laptervezés fázisában Gulyás Pált csitítja: „csak *tárgyi* programmal szabad nekiindulni, s ahhoz kell kikeresni a megfelelő embereket...”⁴ Gulyás fenntartással él ezen szerkesztési elvvel szemben, számontartja a szerzők származását, mintha az eleve meghatározná a lapkaraktert: „Juhászék, Kardosék kompromisszum-politikája, ez a zsidó-magyar nemzés Minotaurusz-szörnyszülöttje a tiszta esztétikum hullaleple alatt, világtávól áll tölem, s ilyenbe bele se megyek”.⁵ S mivel Németh még csak nem is válaszolt a távolmaradással fenyegető kijelentésére, határozottabban megismétli a kérdést: „A lapba elvileg beveszel zsidókat is? (Kardos L. etc.) Ebben az esetben ti. a magyarságnak az a hajlékony rétege, a plánta, mely

még üde, mely még hisz a nemes magyar kollektivitásban, rossz szagot érez, a kompromisszum baljós, Nyugat-nívójú lehetőségét. Juhász Géza föltétlenül a zsidó-bevétel mellett van. Érve: a közönség nagy százaléka különben elesik. Érvem: az ilyen kompromisszumos megoldás esetén sok magyar elesik, aki másként csatlakoznék.”⁶

Viszontválaszában Németh – ismételten és egyértelműen – leszögezi: „Felekezeti, faji tilalmat nem áll[ap]ítunk meg: a feladatok biztosítják a folyóirat magyar jellegét.”⁷ (...) Aztán később: „Mindenkít (ti. akarunk), aki munkairányunkhoz alkalmazkodik. Ha kibújnak, a regula miatt bújjanak ki, s ne a mi apriori antiszemitizmusunk miatt. Hidd el, irodalomban ez csakugyan badarság.”⁸ Közben is üzent: „Mondd meg a fiúknak, hogy ne zsidózzanak! (...) S nem is ez az igazi magyar kérdés.”⁹ Vajon miért van még „innen” Németh a zsidókkal szembeni fenntartásokban? Azért talán, mert Gulyás Pál nálánál merevebb, ellenségesebb álláspontot képvisel? Vagy mert a debrecenieikkel nem volt személyes elszámolnivalója? De hiszen az öreg Ignotusszal sem volt. Vagy talán nincs is innen a határon? „Én írtam Kardosnak, s kényszerítettem az együttműködésre, kérlek, légy velük tárgyilagos, vigyázz a könyvek megválasztásánál, beszélj a munkájukról velük (...) s a témán át kényszerítsd őket alkalmazkodásra.”¹⁰ A szónak, „kényszerítsd”, érdemes-e, szabad-e többet, mást tulajdonítani azon az egyszerű jelentésen túl, hogy Németh azt akarja, Kardosék is közreműködői legyenek a *Válasznak*? Morálisan, intellektuálisan nem támadható a szóhasználat, mégis azt mondom, hogy lehet. Ismét az antiliberalizmus: erős asszimilációs feltételt szab. Mert figyelemreméltó ugyan a következetesség, ahogyan Németh rendre kitér Gulyás problémafelvetései elől, mégis a levelekkel egy időben leírja a sokat, hol helyeslően, hol dühösen idézett mondatokat: „Ignotus érdemei nyilvánvalóak, de a helyén másnak kellett volna állni, s neki más helyen kellett volna állnia. Megértette hőseit, de más korban élt, mint ők, nem volt-e könnyelműség rábízni húsz éven át a magyar tehetségekbe szóló sors magyarázatát? A latin irodalomnak vannak nem latin írói; amíg a latin géniuszé a vezetés, az ilyen spektrummegnyúlás gazdagodás. Egy helyére szorított és képességei és problémái irányában bontakozó magyar zsidó irodalom szerencse, egy ránk burjánzó, bennünket is elhamisító zsidó magyar irodalom: csapás.”¹¹

Kétféle magatartás, érv, egy időben. Látszólag kétféle. Először a „kényszerítés” tárgyi programmal, könyv-választással az azonos hullámhosszra.

Aztán Ignotusra vonatkoztatva: a modernséget utasítja el, aminek a *Nyugat* a szimbóluma. A „más kor” definíciója megfejtethetlen. Ignotus nem volt eléggé asszimilált: mihez? 1930-ban az öreg Ignotus, Osvát temetése után nem sokkal, megsértve Babitsék által is, mert nevét levették a *Nyugat* címodaláról, összegezte a szerkesztés alapelveit. Idéztük már, de megismételjük: „Küzdelmesen lett a *Nyugat* pártatlan hajlékává a legnemzetibb s legszociálisabb jónak: a tiszta irodalomnak, s ehhez (...) olyan szerkesztő kellett ...aki írótól soha nem követelt egyebet, mint a sine qua non-t: azt, hogy tudjon írni.”¹²

Németh Ignotusra vonatkozó, a *Nyugat* értékeit elvitató passzusa azért is ellenszenves, mert nem a sokak, például Illyés által is undorral emlegetett „körúti sajtót” pellengérezte ki, hanem a *minőséget*, a magas kultúra *neki* ellenszenves képviselőjét. Azt kétségbevonni a *Nyugat* alapítóitól, hogy az irodalomhoz való viszonyukat nem valami úgymond faji szellem irányította, hanem sokszor és mindenkit megelőzve álltak azok mellé a tehetségek mellé, akikhez az úri Magyarországnak csak rossz, vagy legjobb esetben eszmei hűtlenségre csábító szava volt – elvakukság, személyes féltékenység. Németh László kiemelése a kortársi körből és a korhangulatból témánk szerint jogos, némiképp mégis jogtalan. „Németh nem volt elfogultabb, előítéletekkel telibb, mint nemzedéktársai többsége. De sokkal nyíltabban beszélt, s ezért álláspontjában egy egész fiatal generáció nézetei elemezhetők” – írja Lackó Miklós.¹³ Tanulmányai sora¹⁴ érinti a zsidókérdést, azzal a küldetésstudattal, hogy feloldja a magyar tehetségek béklyóit, visszaállítsa a magyar kultúra és értelmiség folytonosságát. „A *Nyugat* érdeme: lehetőséget nyújtott a magyar íróknak a modern alkotásra; korlátja: az írókat csak a műalkotásba szorította, méghozzá olyan alkotásba, amely a nép, a magyarság mélyebb törekvéseihez – Ady kivételével – nem jutott közel.” A magyar kérdésekhez kultúra- és értelmiségcentrikusan közeledett Németh László, s így szükségszerű volt, hogy beleütközzön a zsidókérdésbe. Társadalomtörténéseink aláhúzzák: ezen a területen Magyarországon a fő probléma nem az volt, hogy a zsidóság nagy szerepet játszott a nagyburzsoázia körében, hanem hogy a modern értelmiség között volt különlegesen magas az aránya.¹⁵ Németh László a szellemi értékeket és teljesítményeket „faji” hovatartozástól függetlenül is méltatta és elismerte, bár „bámulatosan nyilvánartartotta, ki zsidó, ki nem”, mondja Vas István, s hozzáteszi, „de hát ebben láthatóan én voltam a kivétel, nem ő”.¹⁶

Arányszámok: vannak statisztikai adataink. 1910-ben a zsidó szerkesztők és hírlapírók aránya a fővárosban 48 százalék, 1920-ban 38 százalék, 1930-ban 36 százalék.¹⁷ A számok a felekezeti értelemben vett zsidókat tartalmazzák, a kitérteket vagy vallásukat meg nem jelölöket nem. Közel fele-fele az arány a háború előtt: a zsidóságnak a magyar modernizációban betöltött különleges szerepére utal. Új műfajokat teremtettek, az „ügynevezett interjút”, a közgazdasági rovatokat „a lapok legfontosabb rovatává emelték”. „A zsidók kezdték meg a külföldre járást, ők teremtették meg a sajtó internacionális kapcsolatait, (...) a szerkesztésbe belevitték az idegen nyelvek ismeretét” – írja az 1920-as antiszemita kampány és az első numerus clausus idején Cholnoky László.¹⁸ Miklós Andor a *Pesti Napló* közgazdasági rovatából csíráztatta ki európai nivójú, amerikai típusú lapvállalatát, *Az Est-lapokat*, mely szoros kapcsolatban állt az ugyancsak a tulajdonában lévő, Sárkózit két évtizeden át lektorként foglalkoztató Athenaeummal. Mikes Lajos a *Pesti Napló – Az Est-lapok* tagja – irodalmi rovatában többek között az induló Szabó Lőrincnek, Fodor Józsefnek, Gellérinek adott teret. A kávéházak működtetésében is nagy a zsidóság szerepe: az új polgári karakter, életforma itt is erősödik. A nagyvárosi színház és szórakoztatóipar kiéptése, erősödése is hozzájuk kötődik. Az új iparág: a film, általuk születik meg.

*

Mindez az előtörténet része, adatgyűjtemény a korhangulat magyarázatához. A *Válasz* indulása előttre vonatkozó adatok. A *Válasz* történetét az előkészületi levelezésnél hagyjuk félbe. Gulyás Pál érzékelté, hogy Németh László nem érti meg aggályait, s arra kéri – több szem többet lát alapon, vagy mert a harmadik író társ érzékenységében jobban bízik, és a folyóirat koncepciójára nézvést is hatást remél tőle –, hogy beszélje meg Féjával „az ún. zsidókérdést a *Válaszra* vonatkozólag.”¹⁹ A többi szerkesztő és szerzőjelölt nem is tud kettejük vitájáról, mint ahogy később az olvasók sem értesülnek róla. Gulyás félti a vállalkozást: „Nem egyszerű kérdés ez, vannak lépések, melyeknek következményei kiszámíthatatlanok. Isten ments, hogy a szokványos handaband-fajoskodás vezetne, ettől távol vagyok. Még egyszer: gondold végig a lépés következményeit intuitíve, a karakterológia »jellegszimat«-ával.”²⁰ Fel sem merül benne, hogy antiszemitizmussal volna vádolható, ha vitájuk a nyilvánosság előtt folya. Gulyás mondatai megértéséhez a debreceni irodalmi kapcsolatok történe-

tét és természetét ismerni kell, melyeket itt – jól dokumentált probléma – nem ismertettünk. Személyes okok motíválják elsősorban Gulyás objektíve vitatható kijelentéseit.²¹ Ingerülten reagál az *Ember és szerep* körüli vitára is.

A *Válasz* útnak indul. Második számában tematikusan érintik a zsidókérdést. Kardos Pál védi meg Németh Lászlót az időközben kirobbant polémiában, *Zsidó válasz* című cikkével, de Gulyásnak ez is kevés. Ki akar lépni az Ady Társaságból is, mert viszonya megromlik Kardosékkal. „A *Zsidó választ* alig jelentettük meg, jött vele a Te cikked, s szinte vissza is szítták már azt a »hódotot«, sajnálkoztak Rajtad, hogy ily európai szellem létedre mégiscsak javíthatatlan vagy bizonyos pontokban. Ezek az emberek nem őszinték, hátbadöfnek. (Ha tárgyalok velük, mindig olyan a hangulat, mintha románok vagy csehek volnának a társaságban, s kevernék a diplomácia kártyáit. Az Auróra-előadásokban összhangot említettél, az odaadás heroizmusát. Nos, itt gyalázatos az összhang, az odaadás hitele hiányzik. Elhatároztam, hogy új, alapszabály nélküli kört alakítok. Nem lesz itt »fönök«, nem lesz ez a kör »fajvédő« a la Lendvai, de igenis védeni akarom a fajt, amelybe belesodort a sors. Sokat gondolkodtam a Te zsidó megoldásodon. Szép, nemes, de – nekik büdös. *Feltétlenül hódoljunk meg nekik!*” – írja Németh Lászlónak.²² A folyóiratra vonatkoztatva összegzi gondolatait: „A *Válasz* tragikuma, hogy nem mer határozottan (Széchenyien) magyar lenni: egy kicsit *Nyugat*, egy kicsit intellektuel, egy kicsit zsidó... (...) egyfajta »előkelőség« Benned (és Bennünk) gátló elem: szégyellsz (és szégyellünk) »barbár« lenni, pedig a görögökről, emlékszel? ... Nincs más hátra: vagy tétova, paktáló báránycsapatok leszünk, vagy tömör falanxot, magyar falanxot alakítunk.”

Hogy nem egyszerű antiszemitizmus ez – ha arról volna szó, bizonyára próbálná rejtteni magánirományban is –, jól mutatja az a levél, amiben Hevesi András *Rue Lhomond* című prózájára, a *Párizsi eső* egy részletére utal. Polgárelles idegenkedés ez, izlés- és irodalomfelfogásbeli különbség is, túl a személyes ügyeken: „A *Válasz* sorsán töprengtem. A Hevesi András-féle – kétségkívül intelligens – elemeket valahogy nem éreztem összhangban azzal a belső céllal, azzal a ritmussal, ami a Tanu X.-beli vezércikkedben is lüktet. Nem szerettelek volna elgáncsolva látni, benyelve a »cápáktól«.”²³ Különös személyiség Gulyás. Azt gondolnánk, hogy aki Goethét, Schillert, Hölderlint, Stefan Georgét, Rilket, Keatset, Baudelaire-t és Verlaine-t fordítja, nyitottabb, nagyobb empátiával rendelkezik.

De mégsem. Olvasmányélményei hierarchiába állnak: dominál a Baltikum iránti vonzódása, láttuk hosszú tanulmányát a *Kalevaláról*. Rokon vonás volt ez Kodolányi finn-vonzódásával, Németh szimpátiájával szintén a finnek, a szerbek, a románok iránt. De Erdeinek, Boldizsár Ivánnak is voltak „rokonosztalgiái” a skandinávok iránt. Ezekkel a rokonkeresésekkel és a Most, Punte, Silta-gondolattal alternatívát akartak állítani a *Nyugat* vonzásával szemben. (Egyébként a *Válasz* egyik korszakában sem volt, utaltunk már rá, „nagy magyar” folyóirat, írói mozgalom. A kezdeti periódusban próbálták bekapcsolni a kisebbségi magyar írókat a vállalkozásba. Körlevelet akartak küldeni, tájékozódni akarván helyzetükről, irodalmi szervezkedéseikről és a „megszállók (szerb, cseh, román) irodalmáról”. Ugyancsak tájékozódni és tájékoztatni akartak a „magyar vidék gócairól”, de figyelmeztet Németh – óvatosan; „nehogy valami Budapest-ellenes förmedvény legyen belőle.”²⁴ Ellentmondásosan persze, hiszen ismerjük Németh László sziporkázó világirodalmi tanulmányait, köztük *Az európai utas* és a *Kritikai napló* sorozatait.

*

A *Válasz*, noha nem foglalt el benne kitüntetett helyet, nem térhetett ki a zsidóproblematika elől. Németh László *A magyar élet antinómiái* című tanulmányában külön fejezetet szentel a zsidóságnak, Kardos Pál pedig *Zsidó válasz* című vitáiratóban kel Németh védelmére.

A zsidóság, írja Németh László, „megszállta mindazt, ami egy modern államot modernné tesz, s miután munkaadója lett munkásságunknak és irodalmunknak, forradalmi szervezeteivel elsöpörte (...), ami az országban még ellenállt neki.” A zsidóság térhódításának alapvető okát „a mi (értsd: a magyarság) életképtelenségünk”-ben látja. A történelemre vonatkozatható hasonlata igaz. De amit 1918 és 1919 „eredményéről” állít, hogy az ugyanis a magyarság tragédiája volt, kevés. Mert az valóban a magyarság tragédiája volt, de azért, mert a *progresszió* szenvedett vereséget. Elutasítja a forradalmak után fellépő antiszemitizmust, mert az „a nagyidai magyarság” legostobább tüntetése, de közben a zsidóságot vádolja. Nem is akárhogyan, egy csúsztatással a nacionalizmushoz csatolja a problémát: „a zsidóság vérmesebb része”, az 1918/19-et követő antiszemitizmus hatására, „összeszorított foga mögött ott örzi revánszomját. (...) Csak ki kell böjtölnie (...) s út a visszafizetés órája. Nacionalizmus ez, izzó nacionalizmus, kommunista, liberális, humanista jel-

szavak alatt. Az engesztelhetlenebb része ennek a nacionalizmusnak a rohamára szervezi az erőt, ennek a rohamnak a szempontjából figyeli a népet, életet és irodalmat.²⁵

A sértett túlreagálás példája ez, mindazoknak címezve, akik a Németh körül kirobbant vitában megnyilatkoztak.²⁶ A vitát Németh provokálta, kétségtelen. De Hatvany Lajos sem válogatott a szavak között, amikor cikke fölé *A szellem különítményesei* címet írta, „főlelevenítve ezzel a fehérterror undok emlékezetű hóhércsapatainak elnevezését”, mint Vas István megjegyzi.²⁷ De nem igaz, nincs a cikkben, amit Németh állít, hogy őt, mint „antiszemitát a magyar írók sorából törölnetni akarták”. Ez is a túlreagálás példája, most Németh oldaláról. Kétségtelen, hogy különösen Hatvany és a fiatal Ignótus ingerülten, szenvedélyesen válaszoltak. De nem vonható kétségbe igazságuk, az, hogy nem csupán „hitleri” formában tartják agresszívnek, antihumánusnak és nemzetellenesnek Németh László érvelését, hanem e forma nélkül is, mert lényegében az.

Németh László történeti analízise²⁸ nagyban-egészben helyes, a statisztikák által is hitelesített, meg tudja őrizni – a polémia hevében is – tárgyilagosságát. Csak a jelenhez érve csúszik, mint programjaiban annyiszor, nehezen fogható talajra. A zsidókérdés megoldását, mondja, az „új magyar erkölcsiséggel” lehet elérni, amivel lényegében semmit sem mond, mert a mozgalom a politikai, gazdasági területre lefordíthatatlan. Ahogy a jelenhez és a jövőhöz ér, kiiktatja a történetiséget gondolkodásából. A kapitalizmusnak „a bizalom-korszakában szerzett kiváltságai” megdőlték, a formáció alkalmatlan a „közjó” megvalósítására. A magyar kapitalizmus, úgymond, gyökértelen, s ez „elégé indokolja, hogy a kapitalizmussal szemben a szocialista álláspont felé hajoljunk. (...) De a kapitalizmusnak ez a legyőzése nem történhet nálunk a falanszterséma szerint” – utasítja el a hamis, mert álközösség felé való tájékozódást. Pap Károly ajánlatát fogadja el, hogy zsidó és magyar ne egymással harcoljanak, hanem mindenki a maga „tőkésével”, a magyar nép a földesúrral, a „zsidó nép a nagykapitalistával”, mely álláspont tagadja az asszimilációt. De ennek a harcnak, hogy a zsidóság a „mi szocializmusunk” mellé álljon, feltétele, „ha mi a fellegvár föladása fejében visszaadjuk neki szabad mozgását a nemzeti élet minden területén.” Ezért a zsidóbevándorlást le kell állítani, meg kell könnyíteni a disszimiláció hívei számára a kivándorlást, vagy az országhatáron belüli nemzetiségyszerű, kisebbségi elkülönülést. Ennek fejében a magyar zsidóságnak le kell mondania a revánsról

és annak képviselőit félre kell állítsa. A kapitalizmus megfékezésében a magyarság mellé állt zsidóság előtt – viszonzásul – meg kell nyitni minden pályát; s végül: „közösen vívott harcunkban meg kell nyitnunk előtte a szívünket is.” A lelkek békéjének legnagyobb akadályát Németh nem a magyarságban, hanem a zsidóság önkritikára való képtelenségében látja. De a magyarságnak alig van esélye, hogy önkritikára bírja a zsidóságot, amíg a zsidóság a Szekfü által neobarokknak nevezett társadalommal áll szemben. A megoldás tehát az új magyar erkölcsiség *utópiája*.

A tárgyilagosságnak szánt írást szenvedélyes vitáit követi, Kardos Pálnak a polémiahoz fűzött *Zsidó válasza*²⁹ baráti hangú írás, „az egyik szerkesztő iránti kötelesség” szülte megszólalás, ön-alárendelő pozícióból. Kardos Pál megvallja, nem gondolta, hogy valaha „felekezetének dolgáról” fog szólni a *Válaszban*: „éreztem, visszaélnék a *vendégjoggal* [kiemelés tőlem. Sz. Á.] olyan hasábokon, ahol a szerkesztők elsősorban a faji magyarság problémáit próbálják bontogatni.”³⁰

Itt már tettenérhető, hogy a *faj* Ady óta milyen változáson ment át. Ady fajt mondott, de a nemzetet, modernebb szóval a társadalmat értette rajta. A jelzős szerkezetbe az idegenség fogalma szűródik be. Vendégnek, befogadottnak érzi magát, akit a befogadók gesztusa tesz teljes jogállásúvá, s nem, vagy nem elsősorban az, hogy ő is a magyar történelemben, valóságban él. Türelmetlenné teszi a zsidó Kardost a zsidó vitapartnernek intranzigenciája: „nem is azért támadják az új népi mozgalmat, Némethet, Illyést, a *Választ*, mintha mindezek nem volnának elég szabadelvűek, humanusok és demokratikusok. Sőt. Éppen azért fordulnak mindezek ellen, mert érzik benne a demokráciát, az emberiséget, a szabadságot, amit ők mind a maguk privilégiumának szeretnének megtartani. Igenis, Zsolt Bélaék, Ignótusék már évek óta úgy járkálnak a magyar életben, mint a Nyugati Kultúra és Felvilágosultság R.T., mint az Egyesült Polgári Szabadság és Hamisítatlan Európai Humanizmus-Művek kizárólagos jogú magyarországi vezérképviselői, és jaj annak, ki ezeket az árukat az ő világszabadalmuk ellenére hazai műhelyben, hazai nyersanyagból meri előállítani. (...) De ma már igenis tudomásul kell venniük, hogy a demokráciát, humanizmust, szabadságot Magyarországon nem csak ők jelentik, s ezt az új magyar progresszivitást, amely csakugyan a debreceni Nagyerdőről indult, ha ők igazán az eszme harcosai, mint váratlan fegyvertársat kellett volna üdvözölniük, s nem lesni az első alkalomra, hogy elrágalmazhassák és szétrobbanthassák. És vegyék tudomásul, hogy a debreceni

Nagyerdő, Szitnyai Zoltánnak ez ártatlan szimbóluma nem a nagyerdei vákancsos nyomorát, nem is a hortobágyi pásztor műveletlenségét jelenti (mintha bizony Pest vagy Párizs pinceduiban és kültekében nem volna éppoly keserves a nép nyomora és műveletlensége!), hanem jelenti Csokonai, Tóth Árpád, Ady Endre emberséges magas szellemét, jelenti a debreceni Ady-társaságot... (...) És igenis ki kell mondanom Ignótus Pállal szemben, hogy a magyar humanizmusnak, szabadelvűségnek több útja lehet, s van út ezeken túlra is, de olyan út, amelyen a mai magyar ifjúság a sötétből a fénybe, az embertelenségből az emberségbe kijuthat, csak egy van, és ez a *Válasz* útja.”³¹

A Zsolt Bélák, Ignótusék képviselte urbanizmus defenzívában volt. Az urbanusok erkölcsileg, de legalább esztétikailag meg voltak győződve az általuk képviselt értékek jogosult voltáról, de érezték a bizonytalanságot, az új barbárság fenyegetését is.³² Kardos Pál azokhoz csatlakozott, akik a faji kollektívum ösztönében látták a megújulás lehetőségét. Az urbanista defenzíva legantipatikusabb fölényeskedését veszi célba, de maga is antipatikusán visszafélényeskedik (*Zsolték*, *Ignótusék*). Elragadja az indulat, s talán maga sem veszi észre, vagy ha igen, nyomatékknak szánja, de ezzel paradox módon saját érvelését gyengíti: kizárólagos pozícióval ruhazza föl a *Választ*, ahelyett, hogy megállna a kijelentésnél: a progresszióknak több útja lehetséges.

*

Ezután hosszan hallgat a *Válasz* a zsidókérdésben. Elvi megfontolás állhat emögött, időközben zajlik az Új Szellemi Front körüli vita, kétszeres szerkesztőváltás történik, s valószínű, hogy sem a *Válasz* szerzői, sem az időközben a címdalalon megjelenő főmunkatársak sem akarják a folyóiratot a zsidó-vita hadállásává növeszteni.

Az újbóli megszólalás apropója Pap Károly *Zsidó sebek és bűnök* című, a korabeli nacionalizmus áramlatába illeszkedő szenvedélyes röpirata.³³ A könyv egy időben jelent meg Prohászka *Vándor és bujdosójával*. A két gondolati végletet kifejező könyvben közös a lényeg: mindkettő „a magyar radikális szellemtudományos irracionálizmus – művekben ritkán kifejeződő – jellegzetes terméke”.³⁴ Pap Károlyt „a zsidóság írójaként” ismerték, a fogalom hirtelen megjelenése szorosan összefüggött a nacionalizmus és a disszimilációs törekvések föllendülésével, s határozott visz-

szalépést jelentett – mint Németh László álláspontja is a *Nyugat* szerkesztői személyének kérdésében – a korábbi állapotokkal szemben. (A visszalépést Ujvári László fogalmazta meg a *Korunkban* Pap Károly *Megszabadítottál a haláltól* című regénye kapcsán. Az irodalompolitika „egy napon manifesztálta, hogy a zsidó írók pedig írjanak zsidó regényeket. Adják azt, ami lényegük. Móricz Zsigmond, a »magyar« író volt a szülőapja ennek a gondolatnak. (...) Látszólag a liberalizmus kiszélesedése volt ez, de lényegében mégsem volt egyéb, mint a fajvédők faji álláspontjának elfogadása irodalmi szellemben, szabadelvű opportunitással.”³⁵ (Jegyezzük meg, hogy a következő évben, 1934-ben Móricz Zsigmond a *Pesti Napló*ban publikált egy regényt, mely egy „vegyes” – dzsentri úrilány és zsidó fiú – happy end-del végződő szerelmi története.)³⁶

A zsidókérdés megoldásának, Pap Károly könyve szerint, három lehetséges útja volt ezidáig: az asszimiláció, a kommunizmussal való szövetség (a radikális zsidóság forradalmi szövetsége a „befogadó” nemzet kizsákmányoltjaival) és a cionizmus. Mindhárom irány erkölcstelen, mondja Pap Károly: az asszimiláció és a cionizmus szökés, más-más előjellel, a „sorsmeghatározta” állapotból. A forradalommal és a forradalmi eszmékkel való rokonszenv vagy azonosulás „bűn”: „A zsidó polgárnak és munkásnak nem volt joga megbüntetni a magyar urat azért, amit a magyar paraszt ellen vétett. S hogy megkísérelte, útjában állt a végzetnek, a magyar úr, polgár és paraszt kölcsönös végzetének, meghamisította nemzeti végzetüket, amely a legmélyebb természeti törvényeken nyugszik.”³⁷ Az egyetlen megoldás Pap Károly szerint, ha a zsidóság vállalja a befogadó magyarságon belül a kisebbségi sorsot, ha visszahúzódik önmagába; elviseli a rá mért szenvedést, megtisztul. Pap Károly kiútja „behódolást jelentett a magyar nacionalizmus és antiszemitizmus előtt, visszalépést egy már nem létező zsidó nemzetiség alapjára, s egyúttal a nacionalista reformgondolat elfogadása volt. (...) A könyv egyúttal a népi-nemzeti gondolatnak olyan mélyrehatóan irracionált változatát képviselte, mely nemcsak Illyés Gyulának, de Németh Lászlónak is sok volt – bármily megrendülten üdvözölték is egyébként Pap Károly őszinte szenvedélytől átfűtött írását” – értékeli a könyvet Lackó Miklós.³⁸

Illyés a *Nyugatban* reflektált a könyvre,³⁹ Németh a *Válaszban*.⁴⁰ Németh terjedelmes tanulmánya egybeesett legmélyebb kiábrándulásával a „reformkorszakból”, hajlamos volt, hogy maga is végletesen irracionáli-

san szemlélje a társadalmi kérdéseket. Németh László abban egyetért Pap Károllyal, hogy a zsidó radikalizmus nem jelent jót a magyarságnak, de sem az asszimiláció-, sem a cionizmusellenességét nem fogadja el, nem tekinti erkölcstelenségnek egyik zsidó magatartást sem. „Törzsmagyarok” és idegenek („asszimilánsok”) egymásra utáltak, mondja Pap Károly, aki szerint a magyaroknak, hogy Európával lépést tarthassanak, Szent István óta állandóan szükségük volt az idegenekre. Németh László szerint viszont „a törzsmagyarság olyan oxigén volt, melyet e terület történelmi égése lassan teljesen elfogyaszt”,⁴¹ a múlt század végére Magyarország már „a jövevények részvénytársaságává” vált. Németh László ezzel maga is az idegenellenesség álláspontjára helyezkedett. Míg a zsidó forradalmárok „Marx és Bizánc szövetségébe” vonnák a magyarságot, a magyar forradalmárok „itt a görögterjesztőt: a minőséget képviselik”,⁴² mondja.

Pap Károly könyve a zsidó önostorozás eminens példája. És Németh Lászlót azért meghatja ez a mélyzsidó magatartás. Másoknál mindkét oldalról észreveszi a túlzásokat. Gulyás Pált, láttuk, mérsékli, pusztán azáltal is, hogy kitér ismétlődő kérdésfelvetése elől. Pap Károlyban, a „zsidó sorslátó”-ban⁴³ szövetségest lát a probléma kibeszélésén túl is. Gondolkodásuk mély rokonságot mutat. „A Pap-Németh-szövetség Pap zsidó populizmusán (nem cionizmusán) alapult. Ő ugyanolyan szupraindividuális egységben látja a népet, mint Németh, s a kérdést úgy teszi fel, hogy a két nép-individuum, a zsidó és a magyar nép találkozhat-e, s ha igen, mik lehetnek érintkezésük feltételei” – idézhetjük Radnóti Sándort egyet-értőleg.⁴⁴

Németh írását Kardos Pál recenziója követi, *Legyen-e magyar zsidóság?* címmel.⁴⁵ A *Válasz* felkérése az volt, hogy a keresztény szempont után Kardos Pál zsidó szemszögből világítsa meg a problémát. A két el-különbült szempont létezését ugyan elfogadja Kardos, de nem engedí magát a származás meghatározta gettóba kényszeríteni. Egy harmadik megköze-
lítés is van, jelzi, az igazság szempontja, s magára nézvést is ennek keresését tartja kötelezőnek. Elutasítja Pap Károly történelemszemléletét, hogy az emancipáció és a liberalizmus becstelen alku volna csak a magyar urak és a zsidók között, mert „az emancipáció az egész Európán végighúzódo szabadság-egyenlőség-testvériség mozgalom szerves része, s Magyarországon ugyanazok hajtják végre, akik a jobbágyaságot is felszabadítják.”⁴⁶ Az sem az emancipációból, hanem a kapitalista gazdasági fellendülésből következik, hogy a zsidóság egy része a liberalizmus korában pénzarisz-

tokráciává fejlődik, a sokat emlegetett „zsidó honfoglalás tulajdonképpen olyan hont (a gazdasági lehetőségek és a szabad foglalkozások területét) foglalta el, amelyet úgyszólván senkitől sem kellett elvennie, s amelyet nem kis részben maga teremtett meg.”⁴⁷ „Kötelező hízelgés” is beletartozott volna Pap Károly szerint az alkuba. Ez a Szekfü Gyulától átvett gondolat is hibás, mondja Kardos Pál: „a magyarságnak igazán nem volt szüksége sem a zsidókra, sem más asszimilánsra, hogy a világ legkülönb népének tartsa magát.”⁴⁸ Némi, Kardos Páltól meglepő ironia érhető tetten abban, hogy a következő alfejezetnek *A zsidó önbírálat* címet adja. Vítázik Illyéssel, mert a magyarság, „amely akárhogy, mégiscsak úr ebben a kis hazában, mennyivel nyugodtabban tűrheti a kritikát, mint a zsidóság, amely egyelőre csak szeretné itthon érezni magát a Tisza-Duna táján! És végül próbálnák csak meg az ellenkezőjét: írna csak egy zsidó kemény kritikát a magyar faji tulajdonságokról! (...) Elvben persze úgy van, hogy minden bírálatban csak azt kell nézni, jóhiszemű, igazságos-e, de gyakorlatban, lélektani hatás tekintetében helyesebb, ha minden, még oly szűk közösség is maga bírálja meg magát.”⁴⁹ (Érdemes fölemlíteni, hogy ezt az álláspontot képviselte Szabó Ervin is a *Huszedik Század* 1917-es körkérdésére adott válaszában, s amit Illyés Gyula is egyetértőleg idéz Pap Károly recenziójában. Szabó Ervint „az akkori haladó szellemiség” képviselőjeként tartja számon Illyés, aki az anketon „bevallotta, hogy a zsidóságnak nem csupán a magyarságtól elütő, de önmagukban is rossz tulajdonságai vannak. Föl merete említeni a zsidók gögjét, tartalmatlan önhittségét, faji szövetekezését s még egypár árnyoldalát, melyeket ha valaki ma bármily objektivitással vetne is fel, költözködhetne ki-felé arról a területről, melyet a magyar szabad szellemének tartunk. Egy hét alatt ott állna az utcai antiszemita, a vérvád vallói sorában, szóval, számúznék nemcsak a kultúra és humanitás, de a józan ész birodalmából is.”)⁵⁰

A Németh és Gulyás – de tulajdonképpen a *Válasz* is – képviselte álláspontot bíráló fejezet Kardos Pál kritikájában a *Faj vagy egyén* címet viseli. Címével is jelzi, hogy itt a fajvédelem és a liberalizmus szemben-állásáról van szó, az egyéni szabadság, illetve (hamis) közösségek (magyarság, zsidóság) állnak a kibékíthetetlenül vitázó két gondolkodás középpontjában. Illyéssel – a Pap Károly könyvéhez a *Nyugatlán* hozzá-szóló Illyéssel – egyetértve Kardos Pál a liberalizmus álláspontját vallja magáénak. „De mégis mélyen átérzem annak a fajvédő magyarnak a kese-

rúségét, akinek fáj, nagyon fáj, hogy a magyarság óriási része a legnehezebb testi munka robotjából sem bír felemelkedni.”

Pap Károly a nemzeti kisebbséggé alakulást fogadja el lehetséges megoldásnak, Illyés a közösségként való megszűnést, hogy csak a zsidó egyének maradjanak meg, mert „két közösségbe senki sem tartozhat”. Ezzel az „egy identitás” gondolathoz kerül közel Illyés, s ezt Kardos Pál is vitatja. Mert akkor szűnjön meg a „magyar faji közösség” is, s amely tagjai is egyénekként átléphetnének egy nagyobb, de szintelenebb, a magyar zsidó egyéneket is befoglaló közösségbe: „a magyar nemzetbe.” Mert hát mi is a magyar zsidóság, amelynek elmúlása anélkül, hogy hitet tenne a faj mellett, fájna, kérdezi. Se nem csupán faji közösség, se nem csupán felekezet. „»Tantum sui generis« csoport: a zsidó vérnek, a magyar műveltségnek, a nyelvnek (...), a szokásoknak, a gondolkodásmódnak a közössége. És vallási közösség is, bár Illyés Gyula ezt tagadja, mondván: »A vallási összetartó kapocs megszűnt, ki várja még a Messiást?« Nos, én várom. És úgy érzem, egész emberi és költői magatartása azt sugallja nekem, Illyés Gyula is őt várja...”

A kérdéssel, hogy egy ember hányféle identitással rendelkezhet, a nemzedék legtöbb tagja szembesül. Ki zsidósága révén, ki szegényparaszti születése, ki a rendszerrel nem békülése, ki a hangsúlyozott európaiság okán. A már említettekén túl Ignóus Pálnak lelki gettó volt zsidósága, Komlós Aladár, az 1942-es zsidó magyar irodalmi antológia szerkesztője a kettős kötődés lehetőségét vallotta. Fejtő számára – aki multinacionális családban született még a Monarchiában – fiatalokora óta babona volt, hogy az embernek mindenáron egy identitásra kelljen szorítkoznia. Zsidó származása, identitása, szereplehetősége a pályakezdésén túl nem foglalkoztatta. Vas István, Radnóti az egy identitás álláspontját vallották, ahogyan Sárközi is: magukat csak magyaroknak tartották.

Radnóti szerepelt a *Válaszban*, öt verssel.⁵¹ De szerepel a *Szép Szó* első számában is, majd még két alkalommal egy-egy verssel, két ízben közölnék róla kritikát, majd 1945-ben a *Szép Szó Almanachjában* posztumusz publikálják a *Levél a hitveshez* című versét. A vonzás kettős volt Radnótinak, két barát oldaláról. Vas a *Válaszhoz* kötődött, de Radnótit az elmélet, politikai és szociális-szociológia kérdések nem, vagy alig foglalkoztatták. A szintén teoretikus érdeklődésű *Szép Szóhoz* Gáspár Zoltán hívta, s Radnóti többször nyilvánvalóvá tette, hogy Gáspár személyéhez kötődik,

s a „folyóirat közleményei 90 százalékban sajnos –, taszítanak”. A *Szép Szó* fölénye irritálja, Gáspárhoz írt levelében és K. Havas Gézával folytatott beszélgetésében megmondta: „a Sz. Sz.-t nem tartom erkölcsi fórumnak.”⁵²

Radnóti sem itt, sem a *Válaszban* nem volt otthon, míg Vas a *Válaszban* igen. Az erős kötődés önmagában mutatja az identitástudatot. Utaltunk már az irodalmi fejezetben a *Menekülő Múzsza* felkiáltó megszólítására: „Szerelmem Magyarország”. A verssel azonos című kötet tele van vallomással, hazaszerelmes fordulattal (*Szeptemberi vallomás*: „Már elhagytam a régi, nagy utat, az őseimét. / Visszataszít-e karod, vagy símogat és befogad? / Számkivetten is így vagyok, így leszek én a fiad.”; *Egy ifjú költőhöz*: „E hagyományt, no lám, te elhagyd / Megőrzöm én, ki jövevény vagyok.”; *Ének a magányról*: „Akikhez egy eszme vezet még, / Azok is mind rendre kivetnek, / (...) / Én üldözött, árva eretnek.”) Vas is, Radnóti is „családi képként” őrzi a falon a költő-portrékat: Aranyt, Kazinczyt s a többieket.⁵³ A két „eminens” asszimilált, és harmadikuk, Sárközi, a „néger portás” – a népiek folyóiratában, otthon.

Az egyébként zsidó származású szerzők zsidósága tematikusan soha nem jelent meg a *Válaszban*. Az egyetlen tematikusan zsidó szépirodalmi jelentkezés Pap Károly novellája.

Az 1935/10. szám tudatosan a zsidókérdés köré szerkesztődött. A két, már idézett tanulmányt (Németh László: *Két nép* és Kardos Pál: *Legyen-e magyar zsidóság*) Pap Károly novellája vezeti fel, a *Három csók*.⁵⁴ Borzongatóan szép írás. Arról szól, hogy a családja meglátogatására érkezett nagypapát nem akarja megcsókolni az unokája. A visszataszítóan csúnya nagypapa idegen ruhát visel, a kisgyereket, annak idegenül hangzó, zsidó nevével szólítja. Zsidóság és csúnyaság szétválaszthatatlan a kisgyerekekben, és az olvasóban is támad valami rossz érzés, hogy Pap Károly is viszolyog saját – teoretikusan vállalt – zsidóságától. Asszimiláció, vagy teljes és vállalt különállás, önostorozás – a két, *Válasz* által elfogadott végtel.

Már az 1934-es, Németh László körüli vitában felvetette Kardos Pál a maguk zsidóságához való viszonyának problémáját. A „Zsoltok, Ignóusok, Hatványak” (...) „humanizmusába oly mélyen belevegyül a zsidóságtól való menekülés vágya, a zsidó származás miatti szégyenkezésnek éppen a nemesebb humanizmussal ellenkező öntudatlan ösztöne.”⁵⁵ S em-

lékeztessünk itt arra, hogy Ignótus ellenkező szándékkal ugyanezt mondta Sárköziről. Menekülés, vállalás, asszimiláció és a zsidó-volt számon tartása: reménytelenül összekuszálódott kérdések, itt, a viszonylagos gyanútlanág árnyékában is.

*

1935–36-ban elül a *Válaszban* a zsidókérdésről való vita. De rögzült a vita, és persze Németh önéletrajza nyomán az urbánusokban az ellenségkép. Gyanakodva figyelték a *Választ*, némi okkal, hiszen nemhogy Németh László, de Illyés sem mérte föl, valójában miről van szó Európában. Hogy is írta Pap Károly könyve kapcsán Illyés? A zsidók „nem csak a fejükkel gondolkodnak, de vérmérsékletükkel, ösztönükkel, bőrükkel, ami nem csodálható, mert van ország, ahol a kérdés valóban a bőrükre megy.” Szinte hihetetlen, hogy még 1938-ban sem látta, mi a tét, s távol maradt az első zsidótörvény elleni tiltakozástól. Iránytű okosságának gyengüléséről van szó, vagy másról?

Vas István emlékeztet önéletrajzi regényében, hogy Illyés, aki nem írta alá a zsidótörvények elleni tiltakozást, az alá nem írással egyidőben, a *Nyugat* májusi számában, egy naplórészletet tett közzé. Ebben írta a következőket: „... Tiltakozom, de mennyire, a könyvégetés ellen, de elárulom, hogy mielőtt e veszély fenyegetett, én a kultúra meggyalázása keltette indulatomban nemcsak e könyvek nagy részét, de szerzőiket is máglyára kívántam... Harcba tehát úgy indulok, hogy igyekszem megbocsátani védecemnek, szemet hunyok neki, rá se nézek, nehogy leköpjem, mielőtt meghalok érte. (...) Megtörténhetik, hogy fel kell áldoznunk magunkat. Méltó módon végezzük, a magunk ügyéért. Ha tenyerünk bőrét tisztán tartottuk tőlük, csontjainkat ne egy gödörben találja az utókor e dögökével.”⁵⁶

A körüti sajtóra céloz Illyés, a modernség vadhajtására, ellenszenves kísérőjelenségére. Alapintenciója az arisztokratizmussal kevert hűség a pusztához. (Vas említett verse, az *Egy ifjú költőhöz*, szinte párja Illyés pusztai témájú, „hősökről beszélő” verseinek. Verseiben ott az úri költő által kifogásolt sok „salak”, „újpesti füst”, a „Váci út”, a „prolilány”, Illyés rekvizitumainak párjai. Nemcsak Illyésben, Vasban is élt ellenszenv a Váci utcai „könnyedség és báj” iránt, de nem használ az idézeteknél erősebb szavakat. Nem dogmatikusa erkölcsi vállalásának, izlésének.)⁵⁷

Érdemes Illyés ellenszenvének néhány tény ellenszegezni. Nem azért, hogy azt állítsuk, nem volt igazság kritikájában – annak időzítése, kihívó

felhangja, a „na most megmondom” irritál elsősorban –, hanem, mert a tények tények. A zsidónak mondott *Az Est-lapok* első irodalmi főmunkatársa 1920-ban Móricz Zsigmond lett, aki egyidejűleg életmű-szerződést írt alá az Athenaeummal. 1920 és 24 között Babits negyvenegyszer, Juhász Gyula negyvennyolcszor, Kosztolányi tizennyolcszor, Krúdy ötszázhuszonnégyyszer, Móricz kilencvenkétszer, Szabó Lőrinc százhatvanhárom Árpád ötvennégyyszer, Zilahy száztizenhatvanhat jelent meg a konszern három újságjában. De szerepelt Nagy Lajos, Tersánszky és négy verssel József Attila is. Nagyvonalú, értéktisztelő, befogadó irodalompolitika, nem vitatható.⁵⁸

Illyés a *Válaszban* nem írt le félreérthető mondatot a zsidókérdésben. Sőt, ellenkezőleg. Ott van a Márciusi Front programjának fogalmazói, a kiáltvány aláírói között. 1937-ben, a Márciusi Front kapcsán ismét tematikusan is szó van a zsidókérdésről. A hivatalos Magyarország képviselői ráfognak a Márciusi Front képviselőire, hogy a zsidó érdekek kiszolgálói, az urbánusok továbbra is ellenségesen tekintenek a *Válaszra*. (A Márciusi Front aktusát azonban elismerték.) Ha eddig olykor vitattuk a folyóirat véleményét a zsidókérdésben, különösen a kezdeti időkben, most kétség nem férhet a szellemi és erkölcsi álláspont tisztaságához. A jobbra tolódó úri Magyarországnak jól jöttek ezek a viták, nem találtak így egymásra a potenciális szövetségesek, elterelődött a figyelem az igazi problémákról, a szélsőjobb oldali front megpróbálta elhitetni, hogy „a zsidókérdés megoldása: minden magyar kérdés megoldását jelenti (...) Ráfogták e szellemi front képviselőire, hogy a zsidó érdekeket szolgálják ki. A Márciusi Front felfogása szerint ugyanis a zsidókérdés tisztára társadalmi kérdés. (...) A zsidóságot társadalmi szemmel s szempontokkal nézve éppen úgy nem tekinthetjük szerves és homogén egységnek, mint a parasztságot sem tekinthetjük annak. A zsidóságnak nagy hajlama volt a kapitalizmus kiépítésére, s mint elnyomott társadalmi réteg, hogy fellökerekedhessenek, természetesen az uralkodó rétegek jóindulatát kereste. Az uralkodó rétegek viszont megdöbbenek a zsidóság gazdasági előretörésétől, de távolról sem keresték a föltörekvő zsidósággal szemben a magyar nép szövetségét, hanem inkább szövetséget kötöttek, e zsidósággal »ki-egyeztek«. Így alakult ki a sajátos magyar feudálkapitalizmus. (...) A zsidóság sorait nagyban szaporítja a nem szűnő galíciai bevándorlás. Holott a zsidókérdés megoldásának az lett volna az első lépése, hogy az újabb bevándorlás elől a sorompókat lezárjuk. (...) Azonban a sorompók az an-

tiszemilizmus virágzása idején sem csukódtak le, s ezáltal bizonyos körök tanúbizonyosságot tettek arról, hogy nem is gondolnak komolyan a zsidókérdés megoldására, csak szükségük van e kérdésre, mint biztosítószerepre a száz és ezer okból egyre föltörő magyar szociális nyugtalanság levezetésére. (...) A zsidókérdés megoldásának egyetlen útja: a szociális szélsőségek gyors orvoslása, az üzér foglalkozások kiírtása, a szociális elvnek minden vonalon való kérlelhetetlen érvényesítése. (...) A zsidókérdés másik része kulturális kérdés. A zsidóság tagadhatatlanul nagyon előrenyomult ezen a területen: modern sajtót, kiadóvállalatokat, színházakat alapítottak. (...) a magyar irodalom legjobbjainak 1920 óta ők adtak teret és kenyeret. (...) Persze ezek a lapok importálják a zsidó irodalom harmad- és tizedrangú értékeit is, de a keresztény lapok éppúgy a silányabb fajta magyar irodalom hírvivői, míg a magyar szellem igazi nagy értékeit újra és újra megtagadják. (...) Az antiszemita szavalókórus tagjai sohasem kérik számon a hivatalosaktól mulasztásukat. Ugyanis miközben a zsidóság ellen hadakoznak, távolról sem akarják olyan közönség, olyan gyökeresen magyar közszellem kialakulását, mely a német szellemi importnak is teljes sikerrel ellentállana” – írja *Márciusi Front* című cikkében 1937-ben Féja.⁵⁹

Féja Németh *Ember és szerepe* is felel (bár az 1920-as dátum pontatlan, a valódi irodalmi „modernizációs” folyamat korábban indult). És egyre határozottabban fordulnak az úri Magyarország ellen.⁶⁰ 1937 őszén Erdei, Féja, Illyés, Kovács Imre és Veres Péter válaszolnak a Frontot ért kritikákra: „Támadóink három kifogást emeltek ellenünk: népi demokráciát akarunk, a dunai népek összefogását hirdetjük, szerintük a társadalmi átalakulás hirdetésével a zsidókérdésről eltereljük a figyelmet. Hadd feleljünk meg (...) ezekre a vádakra. (...) nem engedhetjük, hogy a zsidókérdés kizárólagosságának hirdetésével némelyek eltereljék a figyelmet társadalmi átalakulásunk szükségességéről. A gazdasági kérdések megoldásával kívánjuk megszüntetni ártalmas szerepét azoknak a zsidó rétegeknek, amelyek a magyar dolgozók gazdasági érdekeivel és szellemiségével szemben állanak. A zsidóságnak a nemzetre kártékony elemeit egy percig sem védjük, de a nemzettel közösséget vállalókat nem vagyunk hajlandók a nemzet életéből kizsákolni. Arra kérjük a magyar ifjúságot, hogy szeresse jobban a maga fajtáját, mint ahogy a zsidóságot gyűlöli. Ezeknek az elveknek a leszögezésével, azt hisszük, megfeleltünk azokra a támadásokra és rágalomokra is, melyek mozgalmunkat a hazai zsidó fajvédelem képviselői részéről érték; ezek bennünket ugyanis hitlerizmussal vádoltak.”⁶¹

A *Válasz* megszűntét egy okkal nem lehet megmagyarázni, a történet végén megpróbáljuk majd mindet számba venni. De ezek közül nem a legutolsó Sárközi zsidó származása. Németh László írja 1938 májusában Gulyás Pálnak: „Féjéktől nagy alávalóság, ha a *Választ* otthagyják, hiszen Sárközi valósággal rájuk építette (...) Én Sárközinek már ősszel megmondtam, hogy nem írok többet a *Válaszba*, és semmi közöm hozzá, de mégsem vette le róla a nevem. Olyan jó barátnak bizonyult, s önzetlen szerkesztőnek! Semmitől sem irtózom úgy, mint a hálátlanságtól, talán mert annyiszor szenvedtem. A munkatársak egy másik csoportja is el készült futni tőle (főleg Szabó L[őrinc], Matolcsy), mert zsidó.”⁶² Németh László rendkívüli módon szerette és becsülte Sárközit. Hogy zsidó származású volt, soha nem volt fontos számára, mert mellette állt, és mert a folyóirat tematikája, szellemisége is teljes magyarság-azonosulását bizonyította. De árulkodó, ahogyan másokkal kapcsolatban számontartja a hovatartozást és az eredetet. Gulyás Pál tudakolja, mi a véleménye József Attiláról. Némiképp visszavonja korábbi fenntartásait Németh László („nincs igazi költősorsa (...), mondtam róla, de azóta a *Szép Szó* s a sín csinált neki”), de hozzáfűzi: „Szegény Bányai [Kornél – Sz.Á.], alighanem külön költő volt, a kutya sem említi, igaz, nem tolt a zsidók szekerét.”⁶³

A *Válasz* megszűnte után sem csillapodik a zsidóbérencség vádja. Tatay Sándor eleveníti fel a vádat, még 1938 nyarán, elfogult, botcsinálta ideológusként: „... itt az irodalom, sőt gyakran az irodalmi hang is háttérbe szorult, és miután a lap elvesztette irodalmi jellegét, nem tarthatta tovább kezében Németh László, akiben pedig a legmagasabb fokon egyesült az író és a nemzetépítő. Németh Imrén keresztül átkerült a *Válasz* Sárközi György szerkesztésébe, aki az Athenaeum főtisztviselője. Így jutott zsidó irányítás alá a második nemzedék egyetlen külön szócsöve. (...) Sárközi György útján még egy darabig újra szerepeltek benne a *Nyugat* legkitűnőbb fiatal költői és novellistái, de ezek már a fent vázolt kiválasztódás folytán nagy számban zsidók voltak. (...) Természetesen meggondolatlanosság és lelkiismeretlenség ezt a társaságot »zsidóbérencnek« nevezni, és bűn egy nemzetépítő munkát végző fiatal írógárda ellen. Az azonban tény, hogy a Márciusi Front és a *Válasz* minden találkozásán ott ült a zsidó szerkesztő, mögötte az Athenaeummal, az Est-lapokkal, és bármennyire kívánczolt volna is, nem került szőnyegre közöttük a zsidókérdés. Mindannyian hallgattak, féltvén a meglévő vagy eljövendő pozíciójukat, amely-

re megfelelő keresztény orgánumok híján csak zsidók között volt lehetőség.⁶⁴

Kodolányi vette védelmébe Tatayval szemben a *Választ* és Sárkőzit, a választott főszerkesztőt: „A kedélyek csillapodtával hozzáláttunk a praktikus kérdések megoldásához. Ki szerkessze a *Választ*? Mindenki tudta, hogy legszívesebben Féja szerkesztené, őt azonban senki sem látta alkalmasnak, noha nyíltan nem mondta ki senki. Hosszas forrókása-kerülgetés után egyhangúlag – Féja csendes morgása és fojtott gúnyolódása közben – Sárkőzit választottuk meg szerkesztőnek. Nem áll meg tehát Tataynak az állítása, hogy Németh Imre Sárkőzi kezére juttatta a lapot. (...) A *Válasz* élére tettük a főmunkatársak névsorát. Tessék elolvasni ezt a névsort. A mai szellemi élet nemzeti radikális csoportjának szinte minden képviselőjét ott látjuk benne. Erdélyi József, Erdei Ferenc, Féja Géza, Fodor József, Gulyás Pál, Illyés Gyula, Kerék Mihály, Kovács Imre, Matolcsy Mátyás, Németh Imre, Németh László, Sárkőzi György, Szabó Lőrinc, Szabó Zoltán, Tamási Áron, Veres Péter, Zilahy Lajos álltak a lap élén, magamat is említve. Nem értem, miből következett, hogy Tatay Sándor, hogy ez a társaság meghunyászkodott volna Sárkőzi villámló filozemita tekintete előtt. Hogy voltak közöttünk, akik kíméletlenebb fellépést kívántak a zsidósággal szemben, az természetes.”⁶⁵

De Tatayé az utolsó, nyers szó: „Nem bántottam én Sárkőzi Györgyöt sem. Hiszen valóban kiváló ember és csodálatos szerkesztői képességekkel felruházott lélek lehet csak az, akit zsidó létére (amint Kodolányi cikkéből kiténik) annyi kiváló magyar koponya minden kényszerítő körülmény nélkül, tisztán egyéni értékeiért legalkalmasabbnak talál a társaságban a szerkesztő olyannyira fontos szerepére. (...) Nem mosolyognivaló, ha azt állítom, hogy Sárkőzi mögött az Athenaeum és az Est-lapok is ott lebegtek a levegőben, mert lám, mégiscsak az Athenaeum és az Est-lapok szervezőjén át jutottak a Márciusi Front írói a nagyobb közönséghez. Azt pedig, hogy ezeken a helyeken maradéktalanul ki lehetett volna fejteni a magyarság legégetőbb problémáit, határozottan tagadom. Tagadom azt is, hogy valóban életes országepítő munkát lehet ma kifejteni olyan környezetben, ahol egy vagy két zsidó állandóan jelen van...”⁶⁶

Ignotus Pálnak lenne igaz? Sárkőzi a származási kötelékért „fizetett meg”? Nem, nem azért, hanem mert mások a származást fatális predestináló köteléknek tartották. Sárkőzit némelyek valóban elárulták, de az ellenőrizhetetlen anekdotáktól tartózkodunk. Elfogadtuk és használtuk

könyvünkben Lackó Miklósnak a nyolcvanas évek második felében született kifejezését, az asszimiláció eminenseit. Ők azok, akik „belsőleg egészen fiatalon megoldották, vagy már nem is ismerték (vagy tudat alá szorították) a zsidó asszimiláció régebben még oly sok válságot okozó problémáit. (...) Magyarságtudatukat (...) gyakran szinte túlhangsúlyozták.”⁶⁷ Egy 1995-ös cikkében Lackó Miklós újabb hangsúlyt tesz a maga taláta fogalom értelmezéséhez. A túlasszimiláltság végtelen képviselői készségek voltak „vállalni a rossz hazai hagyományokkal való azonosulást is, s határozottan elvetettek bármiféle közösséget a zsidó kultúrával.”⁶⁸ Ez igaz Imrédy Bélára, aki számtalanszor hangoztatta, hogy a magyarság és a zsidóság között lelki szakadás van, amit az asszimiláció nem tud áthidalni, s akinek származása miatt 1938-ban le kellett mondania. De rávetülnek-e Vas Istvánra, Radnótira a *Válasz* hibái? Sárkőzi távolmaradása a Féja-szerkesztette *Kelet Népetől* nem elég erős jelzés az elhatárolódásra? A kezdetekkor idézett Ignotus-beszélgetés személyes érvnek elegendő – az általánosításhoz kevés. Több a tény és érv – maga a *Válasz*, s annak belső logikája, radikalizálódása – a másik állásponthez: a természetesnek elfogadott és nem firtatott asszimiláció elfogadásához. Szomorú kérdés: miért nem lehet őszintének és magyarázatra nem szorulónak tekinteni magyarságukat. Ha a fogalom definíciójába eleve beleértünk egy valahol valaki által rögzített etalont: zsákutcában vagyunk. Akaratunk ellenére is.

Akik 1938-ban elfutottak vagy elfutni látszóttak, ott voltak, visszatértek a második *Válasz* indulásánál, 1946-ban. Ott volt Németh László, Szabó Lőrinc, s az örökösök a *Válasznak* adták a Gulyás Pál hagyatékában talált verseket. Aki nem szerepelt a *Válaszban* többé, az Féja Géza.

Illyés és Sárkőzi özvegye álltak a megújuló *Válasz* élén. Az új folyóiratot segítette a Parasztpárt, de lényegében *magánvállalkozás* volt. Sárkőzi Márta magánvagyonából fizette a számlákat és a honoráriumot. Molnár Ferentől, az apjától kapott segítséget is a *Válaszra* költötte, míg nem az apanázs megszűnt, mert Amerikában Molnár Ferenc úgy hallotta Heltai Jenőtől, hogy a lánya „fasisztákra” költi a pénzét.⁶⁹ E könyv szerzőjének birtokában van egy cédula, amit Sárkőzi Márta küldött Szentkuthy Miklósnak 1948-ban, rajta az üzenet: „5 1/2 old á 20, sajnálom, többet nem adhatok, magamnak is többet van. (Egy Nyúl utcai házba.) S. Márta.” Sárkőziné és Illyés megcsinálták a teljes jogú magyar irodalmi fórumot, revans nélkül. Sárkőzi György szellemében, hitében, hogy a zsidó-nem zsidó megosztás nem az irodalom köztársaságából való.

„... ideje lejárt.”

Paradox módon a Márciusi Front jövőtervező hónapjaiban, a falukutató művek megjelenésével és persze éppen az autonóm fellépés révén vált világossá a mozgalom ellehetetlenülése. A *Válasz*-kör nagy utat tett meg az „illetékesekhez”¹ fordulástól a radikális 12 pontig. Az írói, közírói magatartás gyökeres változását mutatja, hogy például Kerék Mihály, aki az utolsó évfolyamig a lapban agrárközgazdászként, noha politikai indulattal és elkötelezettséggel, de csak szakkérdésekben szólalt meg, most Magyarország jövőjéről, a nemzet nagy kérdéseiről egészéről mondja, vagy inkább kiabálja el véleményét. Prófétiikus már a röpirat címe is: *Új Mohács felé?*² A „harmadik oldal” szellemi és politikai pozícióját vallja Kerék Mihály. Két ellentétes és kérelhetetlen, gyűlölettől fűtött világnézet készült a leszámolásra, mondja, csak magyar forradalmat lenne szabad csinálni, ami nem lehet véres felfordulás, mert helyzetünk nem bírja el. Azt gondolja, reméli, hogy szövetséges nélkül is talpon maradhat a magyarság, s modernizációra is képes. Szenvedélyes hangja arról árulkodik, hogy ebben maga sem mer hinni, ezért a hangos kétségbeesés.

Veres Péter gyakorlati politikai intuíciói a vészhelyzet közeledtével meglehetősen pontosak: „...tétovázásban és határozatlanságban botorkálnak az értelmiségi ifjúság nagy tömegei is. Néha-néha nekidurálja magát egy-egy csoport, hogy no, most aztán végre megindítja azt a radikális népies politikát, amire itt – úgy érzi – szükség van. Magával is rántja az egyetemi ifjúság nagy tömegeit, de aztán mindig hamarosan megjön a le szerelési akció, hol politikai, hol diákjóléti formában. Egyszer-másszor már úgy látszott, hogy az egyetemi ifjúság (...) melléáll a dolgozó magyar népnek. De aztán részint a tanárvezetők, de különösen az ifjúság karrierista vezetői megint csak megmagyarázzák az élen állóknak, hogy minden nemzeti bajnál, népnymorúságnál, faji veszedelemnél nagyobb baj lenne,

ha kirekesztődnének a nemzeti társadalom kasztszolidaritásából, s így szépen visszatáncolnak az egyedül üdvözítő, mert veszélytelen és természetlen antiszemitizmusba.”³ Most tudatosan igazán a *Válasz* szerzőiben, milyen valóságos erőterben mozognak, s az is, hogy *nincs* valóságos program: amit akarunk és amiben „megegyezzünk: *tagadása annak, ami ma van*”.⁴ Szabó Zoltán folyóiratszemelei – érdemes kiemelni az évfolyamokból, s egyben elolvasni őket – utólag és visszamenőleg még ijesztőbbek, mert valóságos képet festenek,⁵ olyat, amelyet a faszizmus erőnyerését már korábban felismerő *Szép Szó* és *Szocializmus*. A vészharangot fáziskéséssel kondította meg a *Válasz*, s még akkor sem következete sen. Mert Kerék Mihály a német birodalom földbirtokpolitikájában még mindig példát lát, még mindig nincs tisztában a totalitárius rendszer sajátosságával.

Nehezülő helyzet, növekvő politikai nyomás. 1938 márciusában a német csapatok bevonulnak Ausztriába, a magyar kormány elsőként üdvözli Németország lépését, a bécsi magyar követség megszüntetésével jogilag is elismeri az annexiót, Győrben Darányi meghirdeti és nemsokára elfogadja az egymilliárdos fegyverkezési programot, májusban elfogadják az első zsidótörvényt. Az 1938-as, már töredékes évfolyam – a megjelent hat szám – is mutatja a beszorulást. Az 1935 és 1937 közötti három esztendő a *Válasz* nagy korszaka volt, minden számában több, a tartós emlékezetre méltó írás – szépirói munka, szociográfia, politikai röpirat, publicisztika vagy kritika – jelent meg. 1938-ra talán apad is a kéziratmennyiség, bár a mennyiségre nézvést csak bizonytalanok lehetnek a feltevések. De az az „egyöntetűség”, indulati egyirányúság, egy tömbből faragottság, ami korábban a sok-sok vita ellenére a *Választ* jellemezte, megtörik. Fénytelenebb a folyóirat – korábbi önmagához képest. Úgy tűnik, inkább a lendület viszi már csak, és nem a megújuló akarat, nem az új, a megújuló szerkesztőségi, szerkesztői elhatározás. Folytatásos anyagokat közöl,⁶ bár nem érdekteleneket, s ugyanakkor a napi politikához is közeledik. Még egyszer, a végső felbomlás előtt nekilendül a Márciusi Front is, második programjukat a *Válasz* a márciusi szám élén hozza,⁷ s mint már láttuk, szinte napra a németek bevonulásával egy időben tárgyalja az osztrák kérdést. Rövid, borítón közölt hírei sorában megszaporoznak az ilyen és ehhez hasonló tudósítások: a rendőrség vagy a budapesti törvényszék „nem engedélyezte”; „nemzetgyalázás és osztályellenes izgatás címén elítélte”; „nemzetragalmazás miatt vádat emelet”; „elkobozta”. Erdeinek igaza volt

A szabadság politikájában, az uralkodó tényezők felbőszültek, a politikailag kihasználható hatás elmaradt.

Ha elfogadjuk Molnár Ferenc szerkesztői tízparancsolatának szellemes, publicisztikus fordulatát, amit Osvát Ernő korszakos munkássága erényeiről mondott, nevezetesen, hogy a jó szerkesztő nem a kéziratot, hanem az író szerkeszti, és ebből a szempontból vizsgáljuk az 1938-as esztendőt és a *Válasz* utolsó évfolyamát, azt látjuk, hogy a *Válasz* író politikusai, politikus írói éppen szétszóródtak, atomizálódott az együttes. Átrendeződésben a sajtó egésze, 1939 nyarán megszűnik a *Szép Szó*, de a *Választ* befogadó *Kelet Népe* is válságba kerül 1939-ben, s majd csak Móricz Zsigmond szerkesztésével kezdődik új szakasz a *Kelet Népe* életében is, amikor az időközben megalakuló parasztpárt „ad” feladatot. Az egyre erőteljesebben a jobboldali előretörés jegyében szerveződő politika, s az ennek nyomán az írócsoporton belüli, az átpolitizálódást vitató vagy éppen pártoló belső ellentétek megfojtják a *Választ* is. A megszűnést a kisgazdapárt által támogatott *Kelet Népe* című, eddig Szabó Pál főszerkesztette folyóiratba való beolvasással próbálták kanalizálni. Ekkor Szabó Pál mellett a *Válasz* harcias publicistája, közírója, a többek által (Németh László, Kovács Imre, Erdei) nem szeretett Féja is szerkesztővé lépett elő. Sárközi György a harmadik szerkesztő, de az ő nevét nem tüntették fel a *Kelet Népe* címlapján, noha az olvasókat az ő nevével is csalogatják a reklám-lapokon. Sárközi Gulyás Pálnak frott levelében belső ügyekre is kitér. A *Válasz* megszűnik, írja, részben anyagi, részben erkölcsi okokból: „A *Válasz* közönsége egyre szaporodott, de mindvégig nem tudta azt a mértéket elérni, hogy legalább a nyomdászamlát fedezhessük. A segítségek kiapadtak. Magam se tudok többet áldozni, s úgynevezett »közgazdasági jövedelmek« után szaladgálni szegyenletesnek tartottam volna. A parasztsághoz csak elvéve jutott el a róla szóló folyóirat, de honnan is fizethette volna meg azt a kis előfizetési díjat is. A középosztálynak a legszegényebb rétege állt mellénk. A zsidóság idegenül, a nagy, konzervatív, keresztény képviselő- és birtokosréteg ellenségesen, a nyilas gyanakodva a magas hangra, értetlenül állt velünk szemben. Legnagyobb hatása kétségtelenül az ifjúságra, az ifjúság legjobbaira volt, de ezek persze eltartani nem tudták.⁸ Erkölcsi okok is közrejátszottak: az az írócsoport, amely a *Választ* hosszabb-rövidebb ideig írta s a lap élén jegyezte, már nem volt egységes. Miközben én a lap legfőbb feladatának a radikális földreform és ipari munkásvédelem mellett a magyar öntudat s a nemzeti öncélúság minden

körülmények közötti védelmét tartottam, akadtak németekre kacsintgató, nácizáló társaink, akik lelükben már rég nem vállalták a közösséget a többiekkel, s alig várták, hogy a *Választ* betiltsák vagy más módon megszabadulhassanak közülünk. Tiszta helyzetet kellett teremteni. (...) Így alakult ki az a gondolat, hogy a politikai kapcsolatokkal rendelkező, de azért függetlenséget garantáló *Kelet Népe*vel – az erők koncentrálása végett is – egyesüljünk. A *Kelet Népet* Féja Géza és Szabó Pál szerkesztik, kívánságukra én is részt veszek a szerkesztésben, de több okból névtelenül. Többek közt azért is, hogy szükség esetén feltűnés nélkül, a szakadás látszata nélkül távozzam. Szerkesztőbizottság nem lesz, ez a *Válasznál* sem vált be. Németh László Féja személye miatt nemigen fog írni – sajnos – a lapba, de ezt a lehetőséget nem zárta ki. Ő azonban már a *Válaszhoz* is csak rajtam keresztül kapcsolódott. Rád okvetlenül számítunk, s a főbb munkatársak még *Erdei* Ferenc, *Illyés* Gyula, *Tamási* Áron, *Veres* Péter, *Kerek* Mihály, *Kovács* Imre, *Szabó* Zoltán stb. lesznek. A *Kelet Népe* átveszi a *Válasz* jól kiépített rovatait, s általában inkább fog emlékeztetni a régi *Válaszra*, mint a régi *Kelet Népe*re. A *Válasz* beolvasása azt is jelenti, hogy az előfizetőinknek – akik ma már inkább politikai érdeklődésűek – a *Kelet Népet* küldjük tovább.”⁹

Németh László személyét illetően bevált Sárközi előrejelzése. Féja a *Kelet Népe*ben még 1936-ban a népiek elleni támadásnak minősítette Németh László könyvét, a *Magyarság és Európa*,¹⁰ szerkesztőként 1939-ben lekezelő ismertetést közölt az *Alsóvárosi búcsúról*.¹¹ Csak a *Kisebbségben* megjelenése után enyhült meg Németh László iránt. Ekkor a *Kelet Népe*ben védelmébe vette,¹² s ezzel lehetőséget teremtett arra, hogy Németh megszólaljon a folyóiratban.

Sárközi mértéktartóan, de felesleges álszerénység nélkül foglalja össze az előbb már idézett, az első szerkesztőnek szóló levélben a *Válasz* törekvéseit, hozadékát, sorsát: „... úgy éreztem, s ebben Németh László nézetével találkoztam, hogy a *Válasz* betöltötte hivatását, ideje lejárt, s a legszébb tett: a kellő pillanatban meghalni. Az idők megsűrűsödtek körülöttünk: az ideológiai építgetésre (egy meglehetősen körülhatárolt körben) nincs idő, ki kell állni a politikai küzdőterre. Ilyen kísérletekre azonban, amelyekkel mi, független, de védtelen írócsoport próbálkoztunk, a politika kíméletlen ellentámadással, hatalmi eszközökkel, börtönnel felelt. (...) A *Válasz* csakugyan megszűnik. Szomorúsággal közlöm ezt, de úgy érzem, hogy nem hoztam szégyent az alapítókra és nyugodt lélekkel

állhatok föl helyemről: a Válasz magas színvonalát mindvégig megőriztem, egyetlen sorában a magyar és szociális gondolatot megtagadni nem engedtem, s ezen felül a Válasz a legbecsültebb s a kis ország határain túl is ismert és iránymutató lap lett.”

Sárközi nem örült a *Kelet Népe*-folytatásnak. Németh László is észleli, hogy a *Válasz* valójában meghalt: „A *Kelet Népe* különben szomorú sír a *Válasznak*. Féja szarvasbögését most már igazán méltó rengeteg köríti, szinte élvezet meghalni egy országban, ahol így festenek az apostolok”.¹³ Gulyás is bizonytalan, vívódik, írjon-e a *Kelet Népe*-be, de a publikálás mellett dönt: „elvégre mégiscsak a legkorszerűbb szellemet képviselné M.országon”.¹⁴

A folytatás mégsem ezen az egyenes, látszólag könnyen okadatolható szálon fut. Hiába ír Sárközi a levélrészletben a *Válasz-Kelet Népe* kötésről, hiába a *Kelet Népe* új programszava: „A *Kelet Népe* egyesíti mindazokat a magyar írókat, akik a szellemi szabadság és a népi nacionalizmus alapján állanak, kérjük a *Válasz* olvasóit, hogy támogassák a népi demokrácia megerősített folyóiratát!” És hiába, hogy egy év múltán impozáns, a *Válasz*-széval nagyban rokon szerkesztőbizottsági névsor kerül a *Kelet Népe* címlapjára. Az új főszerkesztő, Mórincz Zsigmond neve után Veres Péter, Illyés, Szabó Pál, Féja, Erdei, Sárközi, Gulyás Pál, a csatlakozó erdélyi baloldali írók, Nagy István, Szemlér Ferenc, Jordáky Lajos, Tamási Áron, Szentimrei Jenő. A *Kelet Népe* szövegeinek minősége gyengébb a *Válasz*-énál.

Az igazi, az újraalkotó, a józan és taktikus összekötő Illyés Gyula, aki mindezenközben a *Nyugat* egyik szerkesztője is volt s maradt is. Azé a *Nyugat*, amely utolsó éveiben, 1938-tól 1941-ig ismét a szellemi élet egészére próbált figyelni, de arra készítette az irodalmat, hogy irodalmi eszközökkel végezze a dolgát. A *Magyar Csillag* szerkesztői szándéka nem volt kevesebb, minthogy meg- és feloldja a magyar irodalom egyik legzavaróbb ellentétét: a népi-urbánus szembenállást.¹⁵ Azt érzékelték, amit Sárközi is, már 1937-ben: „...az irodalomnak ma áldozatot kell hozni. A sznobok szinte önmaguktól maradoztak el, amint észrevették, hogy a *Válasz* mindinkább politikai erő lesz, s ehhez képest a tanulmányok túlnyomóan a magyar társadalom kérdéseivel foglalkoznak, amely mellett én egyenrangú szerepet akarok biztosítani a magyar szellem önmagát kereső kísérleteinek...”¹⁶

A népi-urbánus ellentét feloldása nem sikerült. Az előzmények után nem sikerülhetett, csak a „sznobok és parasztok” újbóli összetételése. Bár a „sznobok” egyikének, Szerb Antalnak voltak kétségei a *Magyar Csillag* szemben. Szegi Pálnak írja 1942-ben, hogy Illyés a nemzeti oldal javára tesz engedményeket a folyóiratban. „A *Magyar Csillag* minden egyes száma rosszabb, mint az előző – az utolsó már egészen fürtelem. Amint előre látható volt, I. Gy. egészen népi vizekre evez.”¹⁷ Illyés fogalomértelmezése valószínűleg szándékoltan lebegő: a népi-urbánus vita nem a *Válasz* belső problémája volt, nem a folyóiratban publikáló szerzők egymás közötti konfliktusa. S nem is irodalmi ellentét volt, mint írta, ha az irodalom emberei indukálták is. Konkurens elbeszélések, értékvilágok máig eleven, ha nem is mindig indokolt vitája. Illyés az egyik irány lobogója, vezére volt haláláig. A *Magyar Csillag*ban a közép-kelet-európai irodalom ars poeticáját is megfogalmazta: „Nincs minden irodalomnak irodalomon túli feladata. A miénknek van, mindig is volt.”¹⁸ Ez egy lehetséges szerepváltozat csak, de annak kétségkívül legmagasabb kifejeződési formája volt a *Válasz*: erkölcsi és minőségi igény összetalálkozása és megvalósulása.

Jegyzetek

„Mesebeli szörnyek a literátori simaság ellen”

¹ Bata Imre: *A Válasz indulása*. In: *Évelő pályák*. Szépirodalmi, 1964. 97–145.

² Gulyás Pál levele Németh Lászlóhoz, 1934. január 4–5. In: *Egy barátság leveleiben*. Gulyás Pál és Németh László levelezése. Petőfi Irodalmi Múzeum, 1990. 61.

³ A címjavaslatok tárházáról ld. *Egy barátság leveleiben*. 57–86. Illetve Fülep Lajosnak írt levelét 1934. április 12-i keltezéssel. In: *Németh László élete leveleiben* (1914–1948.). Magvető–Szépirodalmi, 1993. 180.

⁴ Németh László: *Tanú-évek*. In: *Homályból homályba*. Magvető–Szépirodalmi, 1977. I. 509.

⁵ Németh László levele Fülep Lajosnak, 1934. június 15. In: *Németh László élete leveleiben* (1914–1948.). Magvető–Szépirodalmi, 1993. 180. Németh ambíciója már túl is nő a *Válaszon*: „...egy feltétellel hajlandó voltam elfogadni az ajánlatot, ha jövedelmemet, ami elég szép összeg, egy kiadvány vállalat szervezésére fordítjuk. Ez adná ki a Tanút, a Választ s Kerékek lapját, az ősszel meginduló Magyar Parlagon. (...) Benn vagyok a szorítóban, hogy használjak többet az úgynék, ha elfogadom vagy ha visszautasítom. Illyésék vállalták, hogy amennyiben ez a mozgalom pénzhez juttatja őket, ők is a kiadvány vállalatba adják. A legfontosabb az lenne, hogy napilapot tudjunk csinálni vagy csináltatni.” I. m. 189–191.

⁶ Németh László: *A Válasz*. Ismertetés a Tanu-ban. In: N.L.: *Kiadatlan tanulmányok*. Magvető, 1968. I. 296.

⁷ A zsidókérdésben való vitáról „A feladatok biztosítják a folyóirat magyar jellegét” c. fejezetben szólnak részletesen. Itt jegyezzük meg, hogy Németh László a *Tanu* és a *Válasz* terjesztési nehézségeit is erre a polémiára vezeti vissza. Földessy Gyulának írja 1934. június 12-én: „Hatvány barátod üzleti és hatalmi manővere, úgy látom elég jól sikerült, a Tanút és a *Választ* a könyvkereskedők elszüllyesztették.” In: *Németh László élete ...* 189.

⁸ Németh László: *Tanu-évek*. In: *Homályból homályba*. Magvető–Szépirodalmi, 1977. I. 507.

⁹ Gulyás Pál levele Sárközi Györgyhöz, 1937. október 14. In: Juhász Izabella: *Gulyás Pál és Sárközi György levelezése*. Könyv és könyvtár, Debrecen, 1966. 114.

¹⁰ Gulyás Pál idézi az Illyés-levelet Németh Lászlónak írva 1934. jan. 4. vagy 5. In: *Egy barátság levelekben*. 61.

¹¹ *Egy barátság levelekben*. 93.

¹² Németh László: *A Válasz. Tanu*, 1934. 8. sz. 194. In: *Homályból homályba* I. Magvető–Szépirodalmi, 1977. 524.

¹³ Németh László: *Beköszöntő. Válasz*, 1934/1. 1.

¹⁴ A mozgalom definíciójáról itt csak annyit, hogy Németh László konzekvensen elhatárolta magát a „falukutatóktól”. 1937. novemberében foglalja össze Sárközi közinek egy levélben a mozgalomról vallott kritikáját. A levél előzménye az volt, hogy Sárközi elküldött egy aláírási ívet, írók tiltakozását a *Válasz*-kör perbefogott szociográfusai ellen. A petíciót Matolcsy Mátyas olvasta fel a parlamentben november 3-án, szövegét a következő napon megjelentette a *Népszava*, és decemberi számában természetesen a *Válasz* is. A tiltakozás aláírói: Bartók Béla, Erdei Ferenc, Fodor József, Illyés Gyula, Móricz Zsigmond, Németh László, Remenyik Zsigmond, Sárközi György, Szabó Lőrinc, Szabó Pál, Szabó Zoltán, Tóth Aladár, Veres Péter, Zilahy Lajos. Németh írja: „Lehet, hogy a közvélemény sajnálatosan megint a »falukutatók« közé fog kavarni (akikről mint mondtam tán, egy vígjátékban van készülöben), én azonban a kiáltvány aláírói közt a távolabbi szemtanúba akarok kapaszkodni.” In: *Németh László élete levelekben*. 242.

¹⁵ Lackó Miklós: Fülep Lajos levelei Tolnay Károlyhoz. *Jelenkor*, 1987/11. 1015–1016.

¹⁶ Karl Mannheim nem szerepelt a *Válaszban*, ám róla jelent meg recenzió. Fejtő Ferenc: *Könyv helyzetünkről*. Karl Mannheim: *Mensch und Gesellschaft in Zeitalter des Umbaus* c. művéről. *Válasz*, 1935/5–6. 372–378.

¹⁷ Török Sophie: *Önéletrajz, generációs problémák, vagy amit akartok...* *Nyugat*, 1935. március., 209. (Az írás tizenkét nyomtatott oldalt szentel az *Ember és szerepnek!*)

¹⁸ Kovács Imre: *Találkozásaim Németh Lászlóval*. In: Uő.: *Népiség, radikalizmus, demokrácia*. Gondolat–Nyilvánosság–Századvég. 1992. 302.

¹⁹ Kovács Imre uo. 301.

²⁰ Vásárhelyi Miklós: Németh László publicisztikája a második világháború éveiben. *Literatura*, 1982/1. 54–61. Németh Szekfü-esszéjének alapállása az volt, hogy megfossa még a nemzeti alternatíva opciójától is Szekfüt – akinek katolikus-Habsburg elkötelezettsége kétségtelen – és azt sugallja, hogy a tudós-politikust az Anschluss után nem Magyarország függetlenségének feltétele állította hadrendbe, hanem megsebzett Habsburg-hűsége és szívtós, konok restaurációs rög-

eszméje. Pedig Szekfü ekkor a *Magyar Nemzet*nek volt szellemi irányítója, és 1940 nyaratól, Pethő Sándor kényszerű távozásától, tényleges vezetője.

²¹ Fejtő Ferenc: *Magyar narodnik. Szocializmus*, 1935/1. In: *Szocializmus* 1906–1938. Kossuth, 1984. 242–248.

²² Fejtő Ferenc: *Pont egy vizsály után* (1947) *Élet és Irodalom*, 1989/16. 6. és 8.

²³ „Most hirtelen téli mesék rémei kielevenednek”. Beszélgetés a populizmusról Radnóti Sándorral. *Kritika*, 1992/6. 6–11.

²⁴ Németh G. Béla hozzászólása az 1972-es Nyugat-konferencián. PIM–Népművelési Propaganda Iroda, 1973. 176.

²⁵ A korszak válságfilozófiájáról: Tamás Gáspár Miklós: „... ahogy az ember forgószelelben viselkedik.” *Valóság*, 1992/10. 78–92.

²⁶ Cs. Szabó László: *Búcsú a vándorévektől*. *Apolló*, 1935. 307–328.

²⁷ Uo.

²⁸ Németh László: *Beköszöntő. Tanu*, 1932/1. sz. In: *Homályból homályba* I. Magvető–Szépirodalmi, 1977. 512.

²⁹ Németh László: *Válasz. Válasz*, 1934/1. 1.

³⁰ Poszler György: *Vonzások és taszítások. Liget*, 1994. 139.

³¹ Illyés Gyula: *Sub specie aeternitatis. Dokumentum*, 1927. In: *Illyés Gyula összegyűjtött versei* III. Szépirodalmi, 1993. 389–390.

³² Domokos Mátyás: *A költő és a Vízügyi Hivatal*. In: *Varázstükrök között*. Szépirodalmi, 1991. 480–501.

³³ Ignotus Pál: *Népiség. Új Látóhatár*, 1959. jan.–febr. és márc.–ápr. In: *Századvég* 6–7, 1988. 328.

³⁴ Fülep Lajos: *Szabó Dezső regénye. Nyugat*, 1919. 1021–1036. *Az elsodort falu* kritikai fogadtatásának összefoglalását ld. Nagy Péter: *Szabó Dezső*. Akadémiai, 1964. 233–239.

³⁵ Szabó Dezső: *Földadataink. Auróra*, 1923. január 21. 76–77.

³⁶ Szabó Dezső: *Új magyar ideológia felé. Élet és Irodalom*, 1923. 5. sz. 17.

³⁷ Uo. I.

³⁸ John Lukacs: *Budapest, 1900*. Európa, 1991.

³⁹ Illyés Gyula: *Pusztulás. Nyugat*, 1933. szeptember 1. 189–205.

⁴⁰ Ignotus Pál: „Népiség” és „Új humanizmus”. *A Toll*, 1936/1. In: *Századvég*, 6–7. 1988. 284.

⁴¹ Kozma Miklós felsőházi „szűzbeszéde”. *Magyarország*, 1934. június 16. 6.

⁴² Németh László: *Népiesség és népiség; Új reformkor felé. Napkelet*, 1928. február 15. 274–276. ill. uo. 1928. április. 525–535. In: Németh László: *Sorskérdések*. Magvető–Szépirodalmi, 1988. 20–23. ill. 38–44. A másodikként idézett cikk jelentős szövegváltozással szerepel a gyűjteményes kötetben.

⁴³ Radnóti Sándor így értelmezi Németh László 1956 utáni kompromisszumát: „Nyilvánvaló, hogy az övé sem volt elvtelen. Fialat férfikorának bizonyos moti-

vumai elevenedtek fel újra. Például a legelvtelenebbnek tűnő mozdulatában, a Szovjetunióval való 1958-as megbékélésében is látom fiatalkori gondolatának, a nyugati civilizáció bírálatának konfigurációját, de *ex oriente lux* elemét.” Radnóti idézett interjúja. 8.

⁴⁴ Ignotus Pál: *A Nyugat útja*. Előadás a Zeneakadémián 1930-ban. In: *Ignotus válogatott írásai*. Szépirodalmi, 1969. 690–717.

⁴⁵ Németh László: *Népiesség és népiség*. I. m. 20–23.

⁴⁶ Nem térünk ki külön a Bartha Miklós Társaság szerepére, mert annak irodalma – Fábrián Sándor, Tasi József és Sebestyén Sándor könyvei révén – bőséges.

⁴⁷ Komlós Aladár: *A második nemzedék útja*. Irodalomtörténet, 1969/3. 564. Nem tartjuk itt feladatunknak, hogy végigkísérjük és állást foglaljunk a nemzedék indulása körüli vitákban. Jelezzük, hogy a Komlós Aladár visszaemlékezése nyomán kialakult vitáirásokat kimerítően elemzi Lackó Miklós *A nemzedéki tömörülésről és szakadásról* c. tanulmányában. In: *Válságok és választások*. Gondolat, 1975. 13–51.

⁴⁸ Németh László *élete levelekben*. 190.

⁴⁹ *Kérdések a Válaszról*. Sötér Istvánnal beszélget Széchenyi Ágnes. *Kortárs*, 1985/11. 124.

⁵⁰ Illyés Gyula: *Pusztulás. Úti napló*. *Nyugat*, 1933. szeptember 1. 189–205. *Elfogy a magyarság*. A *Nyugat* ankétja. 1933. október 1. 269–287. Illyés Gyula: *A magyarság pusztulása*, 1933. október 16. 337–345.

⁵¹ Babits Mihály: *A halhatatlanság halála*. *Nyugat*, 1933. március 1. 267–270.

⁵² Poszler György referátuma a *Nyugat* konferencián. 178.

⁵³ Pörje Sándor (Németh László): *Fontos könyvek*. *Válasz*, 1934/3–4. 282–283.

⁵⁴ Németh László: *Tanu-évek* I. m: 508.

⁵⁵ *Fülep Lajos és Kner Imre levelezése*. Gyoma, 1990. 73–76.

⁵⁶ „...nem írhatnád meg a magyar tudomány (esetleg irodalom) mulasztásait a magyarsággal szemben. Az utolsó ötven évben, iszonyatos amentiónk történeti magyarázatát, hogy ennyi jó erő ellenére is miért zilálódott szét a magyar sors képe, értelme a magyar szellemben, amikor Csehországban, nem több tehetséggel talán épp az ellenkezője következett be. Ha ezt, vagy valami hasonlót írnál meg, a bevezető is lehetne” – idézi Karádi Éva: *Fülep Lajos két világháború közötti pályaképéhez*. In: *A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között*. Kosuth, 1983. 179.

⁵⁷ Németh László levele Gulyáshoz. 1934. február 13. In: *Egy barátság levelekben*. 71.

⁵⁸ *Kérdések a Válaszról*. Vas Istvánnal beszélget Széchenyi Ágnes. *Kortárs*, 1985/6. 88.

⁵⁹ „Fülep 2 lvs kézirat-csapást jelez.” Németh László levele Gulyás Pálhoz. 1934. április 7. *Egy barátság levelekben*. 85.

⁶⁰ Fülep Lajos: *Nemzeti öncélúság*. *Válasz*, 1934/1. 2.

⁶¹ Fülep uo. 10–11.

⁶² Fülep uo. 5.

⁶³ Fülep uo. 11.

⁶⁴ Fülep uo. 17.

⁶⁵ Fülep uo. 21.

⁶⁶ Erről részletesen és tágabb összefüggésben Csűrös Miklós: *Nemzet és nemzet* *Fülep Lajos fölfogásában*. *Tiszatáj*, 1977/10. 33–39.

⁶⁷ Csűrös Miklós: *Fülep Lajos irodalmi tanulmányai*. *Jelenkor*, 1976/11. 1049.

⁶⁸ Németh László levele Gulyás Pálhoz. 1934. február 22. *Egy barátság levelekben*. 76.

⁶⁹ Vekerdi László: *Németh László*. Arcok és vallomások. Szépirodalmi, 1970. 118.

⁷⁰ Idézi Karádi Éva. In: *A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között*. 176.

⁷¹ Molnár Antal levele Fülephez. 1934. május 16. MTA Könyvtára kéziratára. Fülep Lajos hagyatéka. Ms 4589/12. Elek Artúr levele Fülephez. Ms 4586/80. Idézi Karádi Éva. Uo. 180–181.

⁷² Karádi Éva i. m. 178.

⁷³ Fülep levele Illyés Gyulához. 1935. január 3. *Fülep Lajos levelezése* III. MTA, 1995. 439–440.

⁷⁴ Németh László levele Gulyás Pálnak. 1934. december 9. *Egy barátság levelekben*. 121.

⁷⁵ Gulyás Pál levele Németh Lászlóhoz. 1934. december 12. *Egy barátság levelekben*. 121–122.

⁷⁶ Bata Imre: *A Válasz anyagi háttere*. *Kritika*, 1972/6. 6.

⁷⁷ Németh László levele Gulyásnak. 1934. december 9. *Egy barátság levelekben*. 121.

⁷⁸ Németh László: *Tanu-évek* I. m. 510–511.

⁷⁹ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Szépirodalmi, 1986. 72.

⁸⁰ Németh László: *Tanu-évek* I. m. 511.

⁸¹ Szabó Zoltán: *Sárközi György (1959)* In: *Ősök és társak*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1984. 138.

⁸² Németh László levele Fülephez. 1935. február 17. In: *Németh László élete levelekben*. 212.

⁸³ Sárközi György: *A „Válasz”*. *Új Szellem*, 1937. április 1. 8.

⁸⁴ Sárközi György levele Gulyás Pálnak. 1938. In: Juhász Izabella: *Gulyás Pál és Sárközi György levelezése*. Könyv és Könyvtár, Debrecen 1966.

⁸⁵ Szabó Zoltán uo. 138.

⁸⁶ Szabó Lőrinc versmagyarázata. In: *Vers és valóság*, Magvető, 1990. I. 266–271.

⁸⁷ Sárközi György: *Gondolatok a könyvtárban. Nyugat*, 1935/4. 199.

⁸⁸ Vas István: *Mért vijjog a saskeselyű?* Szépirodalmi, 1981. I. 113.

⁸⁹ Vas István uo. 106–107. Egészítsük ki ezt a terminológia vitát egy kései, és a vita tétjében tehát nem érdekelt nézettel. A népi-urbánus polémiát elemezve Radnóti Sándor azt mondja, a népiek *tábor* voltak, összetartozásuk kielégítően definiálható, de vajon tábor voltak-e az urbánusok, kérdeztem az interjúban: „Az urbánusok jóval kevésbé definiálhatók, rendelhetők egységes elbeszéléshez. Persze, individualisták, az individualizmus rokonszenves és ellenszenves magatartásmódjaival, mondjuk szabadságvágy és önzés pólusai között. Az urbanizmus valami ellen, egy komoly és patetikus mozgalommal szemben – negatív – határozza meg magát, amiből nem kér. Nem feltétlenül azért, mert nem osztozik a magyar társadalom elnyomottjai és az utódállami kisebbségek iránti szolidaritás érzésében, hanem sok esetben azért, mert ezt az érzést, s az azzal összefüggő állampolgári magatartást megkülönbözteti speciális írói és értelmiségi feladatától. Ezért nem fogadom el a »másik oldal« kifejezést. Ám ez az értelmiségi és írói *funkcióváltás*, melyet az urbanisták egy jelentős része képvisel, defenzívában jön létre. Lényegében csak rekurzusokat látok náluk bizonyos közös európai értékekre, arra a liberális polgári világállapotra, amely Nyugaton kibontakozott. Van ebben valami fáradtság e korban (kiterjeszthetően: a század első négy évtizedében), amikor úgy látszott, hogy ez a világállapot pusztulásra van ítélve. Minden radikális számára így tűnt, lett legyen univerzalista kommunista vagy partikuláris etnokrata fasiszta. Az első számára azért, mert a polgári társadalom a kizsákmányolás nagy galádságára épült, s megérett arra, hogy minden hazugságát – a kispolgárit, a nemzetit, a »formális« demokratikusát – leleplezve felváltsa az internacionális kollektívizmus szelleme. A második számára azért, mert a dekadens és önző, mohó és élőködő világ megérett arra, hogy a faji kollektívum ösztöne átjárja, megújítsa, elpusztítsa. És a kettő között – hiszen utak mindkét irányba vezettek belőle – állt a magyar populizmus radikalizmusa, amellyel szemben, a világáramlatoknak nem is ellenszelében, hanem ellenviharában az urbanizmus alapszólama az izolált, emelkedetten és gyakran elvontan fáradt humanizmus volt. Képviselte azokat a felgyülemlett értékeket, amelyeket az európai történelem összehordott, de érezte is a maga fáradtságát. Hiszen, ha Nietzschevel vagy Benjaminszal szólva azt szegezték vele szembe, hogy ama kulturális javak ura a szolgaság és erőszak volt (ezt a szolgaságot akarta megszüntetni és tagadni a kommunista és populista ideológia, megfordítani és igenelni a fasiszta ideológia, erre az erőszakra akart forradalmi erőszakkal válaszolni a kommunizmus és a fasiszmus, s e tekintetben hajlott mindkét irányba, illetve választott harmadik utat a populizmus); nos, akkor az urbanizmus, ami nem is »izmus«, nem is önálló ide-

ológia, szkeptikus vagy cinikus választ adott. Az urbánus erkölcsileg, de legalábbis esztétikailag meg volt győződve az általa képviselt értékek jogosult voltáról, de nagyon bizonytalan volt, hogy nem fog-e az elpusztulni, nem fenyeget-e minden oldalról barbárság. Kivéve persze, ha maga is csatlakozott egy konkurens nagy elbeszéléshez, mint Fejtő Ferenc vagy József Attila a kommunizmushoz.” In.: „*Most hirtelen téli mesék rémei kielevenednek*”.

⁹⁰ Ignóus Pál: *Csipkerózsa*. Múzsák, 1989. 78–79.

⁹¹ Lackó Miklós: *Korszellem és tudomány*. Gondolat, 1988. 352.

⁹² Sárközi Márta levele Erdei Ferenchez, 1938 pünkösdi. In: *Címzett vagy feladó Erdei Ferenc*. Levelezés köz- és magánügyben, 1931–1944. Magvető, 1991. 342.

⁹³ Vas István i. m. 195.

⁹⁴ Kerék Mihály: *Új Mohács előtt. Válasz*, 1937/8.

⁹⁵ Ignóus Pál i. m. 81–82.

⁹⁶ Németh László levele Gulyás Pálhoz. 1938. május 8–9. I. m. 261.

⁹⁷ Gulyás Pál levele Németh Lászlóhoz. 1938. május 2. I. m. 254.

⁹⁸ Féja Géza: *Szabadcsapat*. Szépirodalmi, 1965. 383.

⁹⁹ *Egy óra Sárközi Györggyel. Új Szellem* (Prága) 1937. szeptember 15.

„Az ifjú költő népe reprezentánsának érzi magát”

¹ Babits Mihály: *Könyvről könyvre. Nyugat*, 1934. II. 501–503.

² Babits a Tanuról. *Nyugat*, 1933. I. 187–189.

³ (Németh László:) *Válasz. Válasz*, 1934/1. 1.

⁴ Németh László: *Új nemzedék* 1931. In: *Két nemzedék*. Magvető–Szépirodalmi, 1970. 315–321. Ld. még uő: Erdélyi József: *Az utolsó királyság*. Uo. 251–254.

⁵ *Új Anthológia*. Fialat költők 100 legszebb verse. Összeállította Babits Mihály. Nyugat-kiadás, 1932. Az idézetek Babits előszavából valók.

⁶ Illyés Gyula: *A puszták népe. Válasz*, 1934/2. 88. Itt rögzítjük, hogy a szociográfia címét névelővel használjuk, mert első megjelenésekor Illyés így írta, a *Válaszban* így jelent meg.

⁷ Komlós Aladár: *A líra fordulóján. Nyugat*. 1932. 178.

⁸ Lengyel Balázs: *A mai magyar líra*. Officina, 1948. 86.

⁹ Erdélyi József: *Új vallás. Válasz*, 1936/11. 594.

¹⁰ Erdélyi József: *Evangéliumi tanács. Válasz*, 1937/5. 525–526.

¹¹ Németh László: *A magyar élet antinómiái. Válasz*, 1934/2. 119.

¹² Illyés Gyula: *Ozorai példa. Válasz*, 1937/1. 1.

- ¹³ Illyés Gyula: *Március. Válasz*, 1935/3. 168.
- ¹⁴ Babits Mihály: *Petőfi koszorúi* (1923) In: *Babits Mihály összegyűjtött versei. Századvég*, 1993. 186–187.
- ¹⁵ Illyés Gyula: *A hazafias líra Petőfi fellépésekor. Válasz*, 1936/11. 595–601. Uo. 598.
- ¹⁷ Jankovich Ferenc: *Zrínyi példája. Válasz*, 1938/5. 253–256.
- ¹⁸ Gróf Zrínyi Miklós: *Siralmas panasza. Válasz*, 1938/5. 302–304.
- ¹⁹ Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata. Magyar Élet kiadás. 54.
- ²⁰ *Magyarország és a nagyvilág. Az osztrák kérdés. Válasz*, 1938/3. 168–171.
- ²¹ Vas István: *Menekülő Múzsá. Válasz*, 1938/2. 93–94.
- ²² *Búcsú az olvasótól. Válasz*, 1938/6. 309–310.
- ²³ Lackó Miklós: *A megrendítő rögeszme*. In: *Szerep és mű*. Gondolat, 1981. 126.
- ²⁴ Pörje Sándor: *Sértő Kálmán: Falusi pillanat. Válasz*, 1934/1. 79–80.
- ²⁵ Móricz Zsigmond: *Lehet-e a parasztból író. Magyarország*, 1934. március 30. In: *M.Zs.: Irodalomról, művészetről*. Szépirodalmi, 1957. II. 302–305.
- ²⁶ Babits Mihály: *Illyés Gyula: Három öreg. Nyugat*, 1932. márc. 1. 281–283.
- ²⁷ Babits Mihály: *Könyvről könyvre. Nyugat*, 1933. január 16. 125–126. Uo.
- ²⁹ A vita tovább folytatódott. Ld. Babits kritikáját az Esti Kornélról. *Nyugat*, 1933. június 16. 688–689. Kosztolányi válasza egy vers, az *Esti Kornél éneke, Pesti Napló*-ban. Babits a *Nyugat*-ban a vers bűvár-hasonlatára felelt. Remekek hibáiról. *Könyvről könyvre, Nyugat*, 1933. július 1. 71–72.
- ³⁰ Féja Géza: *Nyári jegyzetek. Kelet Népe*, 1938. augusztus.
- ³¹ Féja Géza: *Találkozásom Gömbös Gyulával. Magyarország*, 1937. november 7.
- ³² Féja Géza: *A magyar irodalom bölcsőjénél. Válasz*, 1934/5. 360–367.
- ³³ Juhász Géza: *Irodalmunk nyugati szemmel. Válasz*, 1934/3–4. 270–275; Pörje Sándor (Németh László): *Fontos könyvek*. Uo. 278–285; és Féja Géza idézett írása.
- ³⁴ Juhász Géza i. m. 272. Itt jegyezzük meg, hogy Juhász Géza 1943-ban *Népi írók* címmel (Magyar Élet kiadása) monográfiát jelentetett meg a népi irodalomról. Önálló elemzést kívánna, mert érdekes tanulságokat hordoz. A Szerb Antal-kritikában még meglévő Nyugat-népiek egyensúly felbillen: *csak a népieknek szenteli a könyvet, a szellemi környezetrajz teljesen hiányzik belőle*. Rendkívül tágan húzza meg a népi írók körét: „A közfelfogás ítél helyesen. Nemcsak azokat számítja népi íróknak, akik paraszt vagy munkás sorban élnek, mégcsak nem is pusztán azokat, akik a mély rétegből származnak. Népi író az olyan értelmiségi is, aki a népi magyarságért küzd, a paraszt és munkás helyzetét tárja föl, s a jobb ma-

gyar társadalmi rendért dolgozik.” Ebben a körbe József Attila is befér, önálló fejezetet kap, de jelentőségét Erdélyi alá helyezi [„saját osztályán belül ugyanaz a jelentősége, mint az Erdélyié egész irodalmunk számára” – kiemelés tőlem. Sz.Á.]. Belülről, distancia nélkül szemléli a mozgalmat, a leíró mozzanatok vannak túlsúlyban, így kerülhet egymás mellé nála Sértő Kálmán és József Attila. Ideológiai-kritikára kísérletet sem tesz.

³⁵ A probléma részletes analizésére itt nincs elegendő térünk, a téma gazdag irodalmából is csak a talán legösszetettebb tanulmányra utalunk, Poszler György *Szerb Antal* monográfiájának (Akadémiai, 1973) *Magyar irodalomtörténet* c. fejezetére (146–241.). Ez a tanulmány az irodalomtörténet más elvi problémáival, szemléleti variációival, a források és elődök számbavételével és a két világháború közti szintézis-kísérletekkel egyaránt foglalkozik.

³⁶ Juhász Géza: *Babits Mihály: Az európai irodalom története. Válasz*, 1935/10. 611–613.

³⁷ Hatvany Lajos: *Kedves Móricz Zsigmond!* In: H.L.: *Utak, sorsok, emberek*. Szépirodalmi, 1973. 474–488.

³⁸ Gulyás Pál levele Sárközi Györgyhez, 1937. február 24. In: *Gulyás Pál és Sárközi György levelezése*. 103.

³⁹ Gulyás Pál levele Sárközi Györgyhez, 1936. november 9. In: *Gulyás Pál és Sárközi György levelezése*. 95.

⁴⁰ Gulyás Pál levele Németh Lászlóhoz, 1938. május 2. In: *Németh László élete... 254*.

⁴¹ Gulyás Pál: *Út a Kalevalához. Válasz*, 1937/4. 195–219.

⁴² Gulyás uo. 209.

⁴³ Gulyás uo. 219.

⁴⁴ Gulyás Pál: *Tíz év Ady nevében. Protestáns Szemle*, 1939/7. 348–359.

⁴⁵ Gulyás uo. 356. A Horváth János idézet forrása: *Aranytól Adyig*. Irodalmunk és közössége. Budapest, 1921. 38.

⁴⁶ Gulyás uo. 354.

⁴⁷ Utalás a Nyugat Ady-émlékszáma irására. Déry Tibor: *Az utolsó nemzeti költő. Nyugat*, 1919/4–5. február 16–március 1. 343–348.

⁴⁸ Uo. 353.

⁴⁹ *Válasz*, 1947/4. 198.

⁵⁰ Uo. 219.

⁵¹ Németh László: *Kritikai napló*. Ayala: Belaminoy Apollonio. *Napkelet*, 1930. II. 987.

⁵² *Levélváltás*. Németh László levele Kerényi Károlyhoz. *Válasz*, 1935/1. 12–20.

⁵³ Az Ortega-hatást részletesen elemzi Lackó Miklós *Szerep és mű* című tanulmánykötetének *Egy szerep története* c. fejezete. Gondolat, 1981. 157–247.

⁵⁴ Ld. még Waldapfel Imre: *Az európai öntudat filozófiája* és Kerényi Károly: *Ókortudomány* c. tanulmányait, *Válasz*, 1934/3–4. 253–257., ill. 1934/5. 304–314.

⁵⁵ Kardos László: *Egy feladat. Válasz*, 1935/10. Figyeljünk a szóhasználatra: *ránkburjánzó kultúráról*, *nemzetről* beszél. Talán véletlen a kiválasztása, de kísértetiesen *viasszaidézi* Németh László *Ember és szerepe* elhíresült passzusának fordulatát.

⁵⁶ Kerényi Károly: *Levél egy feladatról*. Kardos Lászlóhoz. *Válasz*, 1935/11. 669.

⁵⁷ Kardos László uo. 606.

⁵⁸ Fejtő Ferenc: *Horatius vagy Voltaire? Szocializmus*, 1935/12. 557–561.

⁵⁹ Fejtő Ferenc uo. 558.

⁶⁰ Fejtő Ferenc: *Sziget és tenger. Nyugat*, 1936. I. 219.

⁶¹ Idézi Lackó Miklós: *Korszellem és tudomány. Gondolat*, 1988. 357.

⁶² Erről ld. Lackó Miklós idézett nagy Németh László tanulmányát, az *Egy szerep történetét*.

⁶³ Szerb Antal: *Prohászka Lajos: A vándor és a bujdosó. Válasz*, 1936/10. 582.

⁶⁴ Babits Mihály: *A mai Vörösmarty. Nyugat*, 1935. II. 399–405. Széchenyi István: *Mai magyarok, régi magyarokról. Szép Szó*, 1936. 146–154.; *A tömeg és a nemzet. Pesti Napló*, 1938. május 15. (Babits viszonyáról a 19. század közepi nemzeti liberális és népies nemzeti irányhoz ld. Németh G. Béla referátumát a PIM 1972-es Nyugat-vitáján. *Vita a Nyugatról*. PIM-NPI, 1973. 170–176.) A nemzetkarakterológiával foglalkozó szerzők közül Joó Tibor és Hamvas Béla szólaltak meg a *Válaszban*.

⁶⁵ Németh László: *Vers vagy tanulmány? Válasz*, 1935/5–6.

⁶⁶ Szabó Lőrinc: *Németh László és szerepe. Válasz*, 1935/1.

⁶⁷ Németh László: *Homályból homályba*. I. Magvető–Szépirodalmi, 1977. 319.; Németh László: *Utolsó széttekintés*. Magvető–Szépirodalmi, 1980. 160.

⁶⁸ Szerb Antal: *Cs. Szabó László: Doveri átkelés. Válasz*, 1937/4.

⁶⁹ Robert Graves és Alan Hogde: *The Long Week-End. A Social History of Great Britain, 1918–1939*. New York, 1963.

⁷⁰ Cs. Szabó László: *Fegyveres Európa*. Utinaplók. *Nyugat*, é. n.

⁷¹ Németh László: *Vers vagy tanulmány?*

⁷² Vas István: *Őszi rombolás*, 1932; *Levél a szabadságról*, 1935; Weöres Sándor: *Hideg van*, Pécs, 1934., *A kő és az ember*, 1935; Jékely Zoltán: *Éjszakák*, 1935; *Kincskeresők*, 1957; Zelk Zoltán: *Csuklódón kibuggyan a vér*, 1930; *Kifosztott táj*, 1936.

⁷³ Németh László kritikája: *Magyar líra 1932-ben*. In: *Két nemzedék*. Magvető–Szépirodalmi, 1970.

⁷⁴ Vas István: *Nehéz szerelem*. Szépirodalmi, 1972.

⁷⁵ Weöres Sándor levele Kosztolányi Dezsőhöz, 1931. február 11. Idézi: Kenyeres Zoltán: *Tündérsíp*, Szépirodalmi, 1983. 44.

⁷⁶ Illyés Gyula: *Hideg van*. Weöres Sándor versei. *Nyugat*, 1934. I. 586–588.

⁷⁷ *Kérdések a Válaszról*. Széchenyi Ágnes beszélgetése Weöres Sándorral. *Kortárs*, 1985/4.

⁷⁸ *József Attila válogatott levelezése*. Akadémiai, 1986. 304.

⁷⁹ Uo. 304–305.

⁸⁰ Uo. 308.

⁸¹ Németh László: *József Attila: Nincsen anyám, se apám. Nyugat*, 1929. december 1. 649–650.

⁸² *Illyés Gyula naplójegyzetei 1929–1945*. Szépirodalmi, 1986. 74.

⁸³ Uo.

⁸⁴ Forgács Antal: *József Attila: Nagyon fáj. Válasz*, 1937/2. 121–122.

⁸⁵ Boldizsár Iván: *József Attila. Válasz*, 1938/I. 1–4.

⁸⁶ Féja Géza: *Szabadsapat*. Szépirodalmi, 1965. 375.

⁸⁷ Vas István: *Hódolat Kosztolányi Dezsőnek. Válasz*, 1936, 657–660; Szabó Lőrinc: *Találkozások Juhász Gyulával. Válasz*, 1937. 257–265.

⁸⁸ Pörje Sándor: *Babits Mihály. Az európai irodalom története. Válasz*, 1934/3–4. 278.

⁸⁹ Németh László levele Gulyás Pálhoz. 1933. december 22. *Egy barátság levelekben*. 57.

⁹⁰ Fodor József: *Illyés Gyula: Rend a romokban. Válasz*, 1937/11. 711–719.

⁹¹ *A Válasz hírei* c. rovat. *Válasz*, 1937/12. 776.

⁹² Gulyás Pál levele Sárközi Györgyhez 1936. november 3. In: Juhász Izabella: *Gulyás Pál és Sárközi György levelezése*. Könyv és Könyvtár, Debrecen, 1966. 94.

⁹³ Gulyás levele Sárközihez, 1937. január 5. I. m. 97.

⁹⁴ Németh László: *Ember és szerep*. Tanu-kiadás, Kecskemét, 1934. 149.

⁹⁵ Gulyás Pál levele Sárközi Györgyhez, 1937. november 12. I. m. 116.

⁹⁶ Gulyás levele Sárközihez, 1937. november 9. I. m. 115.

⁹⁷ Sárközi levelezőlapja Gulyáshoz, 1937. november. I. m. 116.

⁹⁸ Sárközi György: *Éjfél. Válasz*, 1935/1. 10; *Pásztorok. Válasz*, 1935/9. 499.

⁹⁹ Illyés Gyula: *Fazekas Mihály. Válasz*, 1934/5. 292–303.

¹⁰⁰ Gulyás Pál levele Németh Lászlóhoz, 1934. december 30. I. m. 123. Az *Ember és szerep* jellemzése Illyésről: „Inkább kitérőnek érzem őt, mint engedékenynek. Mint a füst, amely kavargó, imbolyog, megkerüli az akadályt, s megtalálja az útját a legkisebb résen is.”

¹⁰¹ Gulyás Pál levele Németh Lászlóhoz, 1938. május 2. I. m. 255.

- ¹⁰² Németh László: *Berzsenyi útja. Válasz* 1936/3. 129–135; *Esték Sümegen. Uo.* 1936/10. 521–529; *Összeomlás. Uo.* 1937/6. 348–361. Németh László: *Berzsenyi.* Franklin Társulat, é. n. (1937.)
- ¹⁰³ Németh László: *Berzsenyi.* 144.
- ¹⁰⁴ Németh László: *Berzsenyi útja.* I. m. 135.
- ¹⁰⁵ Németh László: *Berzsenyi.* 142.
- ¹⁰⁶ Németh László: *A magyar élet antinómiái. Válasz,* 1934/2. 117.
- ¹⁰⁷ Babits Mihály: *Könyvről könyvre. Nyugat,* 1939. II. kötet 65–72. ill. 173–179.
- ¹⁰⁸ Fejtő Ferenc: *Magyar narodnikik. Szocializmus,* 1935/1. 10–14.
- ¹⁰⁹ Fejtő Ferenc: *Urbanizmus és parlagiság.* Németh László Berzsenyi-könyvére. *Szép Szó,* 1938. szeptember–október. 14–16.
- ¹¹⁰ Szentkuthy Miklós: *Frivolitások és hitvallások.* Magvető, 1988. 338.
- ¹¹¹ Németh László: *A minőség forradalma.* Magyar Élet é. n. IV. 11.
- ¹¹² Németh László: *Égető Eszter.* Magvető–Szépirodalmi, 1971. 626–627.

„Ezer csoda és ezer szociális szörnyűség”

- ¹ Gaál Gábor: *A mai magyar szociográfia és az irodalom. Korunk,* 1937/5. In: *Válogatott írások.* Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1964. 608.
- ² Reitzer Béla: *Erdei Ferenc. Futóhomok. Válasz,* 1937/7–8. 492.
- ³ Gaál Gábor i. m. 607.
- ⁴ Szabó Zoltán: *Társadalomkutatás (Folyóiratszemle) Válasz,* 1935/11. 672.
- ⁵ Szabó Zoltán: *Veres Péter: Számadás. Válasz,* 1937/7–8.
- ⁶ A *Szolgálat és Írás* teljes programját közölte *A tardi helyzet* első kiadásának borítója. A kiadványok történetére utal Cserépfalvi Imre visszaemlékezése (*Egy könyvkiadó feljegyzései.* Gondolat, 1982), kéziratossá válásokról tesz említést Rónay László (*Az Ezüstkor nemzedéke.* Akadémiai, 1967) is.
- ⁷ Ihrig Károly: *A telepítés kérdéséhez. Magyar Szemle,* 1933. XIX. 14–22.; Kornfeld Móric: *A földbirtokpolitika körül.* 1935. XXIII. 211–218.
- ⁸ Németh László levele Szekfű Gyulának 1934. augusztus 25-e után. In: *Németh László élete levelekben.* 196–197.
- ⁹ *Elsüllyedt falu a Dunántúlon,* Budapest, 1936. Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet Rt.
- ¹⁰ Ortutay Gyula: *Magyarország felfedezése. Válasz,* 1936/2. 71–72.
- ¹¹ Az „utazások” irodalmi dokumentumai: Fejtő Ferenc *Érzelmes utazása* (1937), Márai sándor *Napnyugati őrvárata* (1937), Nagypál István *Önvallomása*

- (1936), Bálint György spanyolországi beszámolója, Cs. Szabó László *Doveri átkelése* (1937).
- ¹² Szerb Antal: *Cs. Szabó László: Doveri átkelés. Válasz,* 1937/4. 250.
- ¹³ Cs. Szabó László: *Búcsú a vándorévektől. Apolló,* 1935. 317.
- ¹⁴ Sötér István: *Cs. Szabó László: Levelek a száműzetésből. Válasz,* 1938/4. 178–179.
- ¹⁵ Fülep Lajos: *Nemzeti öncélúság. Válasz,* 1934/1. 5.
- ¹⁶ Fejtő Ferenc: *Könyv helyzetünkről. Válasz,* 1935/5–6. 372–378.
- ¹⁷ Fejtő Ferenc: *A Viharsarok. Szép Szó,* 1937. IV. 3. füzet. 262.
- ¹⁸ Ignóus Pál: *Népiség. Új Látóhatár,* 1959/1–2, 3–4. In: *Századvég* 6/7. (1988) 339.
- ¹⁹ Németh Andor: *Föld vagy sziget. Szép Szó,* 1936. I. 3. füzet. 270.
- ²⁰ Fejtő Ferenc: *Magyar narodnikik. Szocializmus,* 1935/1. 10–14.
- ²¹ Fejtő a *Viharsarokról.* 261.
- ²² Uo. 263.
- ²³ Szabó Zoltán: *Féja Géza: Viharsarok. Válasz,* 1937/5. 307.
- ²⁴ Féja Géza: *Viharsarok.* Magyarország felfedezése. Athenaeum, 1937. 258–260.
- ²⁵ Fejtő Ferenc: *Magyar narodnikik. Szocializmus,* 1935/1. 68.
- ²⁶ Erdei Ferenc: *A mezővárosi társadalom. Válasz,* 1936/9. 486–494.
- ²⁷ Erdei i. m. 487.
- ²⁸ Reitzer Béla i. m. 494.
- ²⁹ Erdei Ferenc – Bibó Istvánhoz, München, 1935. dec. 24. In: *Levelezés köz- és magánügyben.* Címzett vagy feladó Erdei Ferenc. Magvető, 1991. 46.
- ³⁰ Erdei Ferenc levele Bibó Istvánhoz. Hága, 1936. jan 26. Uo. 51–52.
- ³¹ Erdei Ferenc levele Bibó Istvánhoz. München, 1935. dec. 24. Uo. 48.
- ³² Erdei Ferenc levele Bibó Istvánhoz. É. n. [1936] febr. 18. Uo. 66.
- ³³ Ld. a 29. jegyzetet.
- ³⁴ Bibó István. *Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok.* Magyar Krónika, Kolonell Könyv- és Lapkiadó Kft., 1989. 29.
- ³⁵ Ignóus Pál: „Népiesség” és „Új humanizmus”. *A Toll,* 1936/1. In: *Századvég* 6/7. (1988)
- ³⁶ Buday György: *A népkönyv. Válasz,* 1936/9. 469.
- ³⁷ Illyés Gyula: *A puszták népe. Válasz,* 1934/2. 88.
- ³⁸ Némédi Dénes kifejezése. In: *A népi szociográfia 1930–1938.* Gondolat, 1985. 203.
- ³⁹ Erdei i. m. 491.
- ⁴⁰ Ignóus Pál: *Csipkerózsa.* Múzsák, 1989. 71.
- ⁴¹ Veres Péter: *Számadás.* Szépirodalmi, 1963. 442.

⁴² Bata Imre: *Veres Péter*. Arcok és vallomások. Szépirodalmi, 1977. 27. Ugyanitt olvasható a könyv kritikai fogadtatásának összegzése is.

⁴³ Gaál Gábor levele Veres Péternek, 1934. december 20. In: Gaál Gábor: *Levelek (1921–1945)*. Kriterion, Bukarest, 1975. 274–275.

⁴⁴ A *Korunkban* 1933 januárjában Szőke Pál *Az irodalom fasisztája* címmel írt cikket Németh Lászlóról. Gaál Gábor és Németh László kapcsolatáról ld. Grezsa Ferenc tanulmányát. In: *50 éves a Korunk*. MTA Irodalomtudományi Intézet, PIM Népművelési Propaganda Iroda, 1977. 314–319.

⁴⁵ Veres Péter álláspontjának legteljesebb kifejtését Fejtő Ferencel folytatott vitájában találjuk. A polémia menete: 1. Fejtő Ferenc: *A „faji” szocializmusról*. *Szocializmus*, 1937. 6. 243–258. 2. Veres Péter: *„Faji” szocializmus vagy „tisza” szocializmus?* Válasz Fejtő Ferencnek. *Szocializmus*, 1937. 7–8. 295–302. 3. Fejtő Ferenc: *Fajkérdés és szocializmus*. Viszontválasz Veres Péternek. *Szocializmus*, 1937. 7–8. 302–313. 4. Veres Péter: *„Vértörzs”, „néparc”, „ideáltípus”*. *Szocializmus*, 1937. 9–10. 426–431. 5. Fejtő Ferenc: *Ősi és modern kollektívizmus*. *Szocializmus*, 1937. 9–10. 431–436. A felhasznált Veres Péter-idézet a 4. cikkből való, 427–428.

⁴⁶ Kovács Imre: *Néma forradalom a Tiszánál*. *Válasz*, 1936/3. 159–160.

⁴⁷ Kovács Imre: *Néma forradalom*. Cserépfalvi, 1937. 161.

⁴⁸ *Válasz*, 1937/11. 697–700.

⁴⁹ Némedi Dénes i. m. 84.

⁵⁰ Hevesi András: *Egy polgár vallomása*. *Nyugat*, 1934. II. 69–72.

⁵¹ Kardos László: *Márai Sándor: Egy polgár vallomása*. Második rész. *Válasz*, 1935/9. 552.

⁵² Rónay László: *Márai Sándor*. Magvető, 1990. 187.

⁵³ Elemzésüket ld. Rónay László: *Az Ezüstkor nemzedéke* c. kismonográfiájában. Akadémiai, 1967. 88–91.

⁵⁴ Szerb Antal: *Jékely Zoltán: Kincskeresők*. *Válasz*, 1937/11. 715.

⁵⁵ *A mai magyar szociográfia és az irodalom*. Gaál Gábor i. m. 613.

⁵⁶ Erdei Ferenc: *Magyar gazdaságtudomány*. *Magyarságtudomány*. 1935. 137–148.

⁵⁷ Szabó Zoltán: *Veres Péter: Számadás*. *Válasz*, 1937/7–8. 490–492.

⁵⁸ Darvas József: *Városkutató*. *Válasz*, 1937/5. 311–313.

⁵⁹ Kállai Gyula (Révai József): *Népiség, demokrácia, szocializmus*. Bp. 1943. 74.

⁶⁰ *Szép Szó*, 1937. IV. kötet 3. füzet 296.

⁶¹ József Attila: *Van-e indokoltsága az új népies irányynak?* *Szép Szó*, 1937. V. kötet 2. füzet, 172–173.

⁶² József Attila: *A Bartha Miklós Társaság Értesítőjéhez*. *Századunk*, 1928. november. In: *JAÖM III*. Akadémiai, 1958. 11–12.

⁶³ Kecskeméti György: *A magyar ifjúság problémájához*. *Századunk*, 1930/7. 378–403. In: *JAÖM* id. kötet 422–423.

⁶⁴ A Bartha Miklós Társaság történetének kimerítő elemzését adja Sebestyén Sándor: *A Bartha Miklós Társaság 1925–1933*. c. könyve. Kossuth, 1981., és újabban Tasi József: *József Attila és a Bartha Miklós Társaság*. Galéria-Ecriture, 1995.

⁶⁵ Marconnay Tibor: *Kedves Sárközi György! Az író beleszól*, 1937. július, 14–15.

⁶⁶ Hatvany Lajos: *Beszámolás és leszámolás*. *Újság*, 1937. december 25. 58.

⁶⁷ Fodor Ferenc: *A falukutató mozgalom kritikája*. *Magyar Szemle*, 1937. XXX. kötet

⁶⁸ Némedi Dénes i. m. A 88. oldaltól kezdődően elemzi a jobboldali kritikákat és támadásokat.

⁶⁹ Gaál Gábor levele Hatvany Lajoshoz, 1937. december 20. In: Gaál Gábor: *Levelek*. Kriterion, Bukarest, 1975. 436–437.

⁷⁰ Jászi Oszkár: *Leszámolás – beszámolás nélkül*. *Századunk*, 1938/2. 72–75.

⁷¹ Ignóus Pál: *Csipkerózsa*. *Műzsák*, 1989. 86.

⁷² Gáspár Zoltán: *Már megint a faj*. *Szép Szó*, 1938. II. 385.

⁷³ Ignóus i. m. 85–86.

⁷⁴ Jászi Oszkár levele Vámbéry Rusztemhez és Csécsy Imréhez. Oberlin, 1938. III. 20. Jászi Oszkár *Válogatott levelei*. Magvető, 1991. 413.

⁷⁵ Nagy Lajos: *Találkozás a hódmezővásárhelyi tanyavilággal*. *Válasz*, 1935/11. 662–667.

⁷⁶ Mónus Illés: *Szociográfia*. *Szocializmus*, 1937/6. 241–246.

⁷⁷ Fejtő Ferenc: *A Viharsarok*. *Szép Szó*, 1937. IV. kötet 3. füzet, április–május, 159–160.

„Alibi jobboldalisággal keverten”

¹ Edmund Huserl: *Válogatott tanulmányai*. Gondolat, 1972. 176.

² Utalunk itt Féja Dózsa könyvére (1939) és annak „előtanulmányaira” (*Kolozsmonostor és Mohács*. *Válasz* 1936/6; *Werbőczy*. *Kelet Népe*, 1937/1.); Móricz Zsigmond Dózsa-dramatörredékére és vázlataira. In: Móricz Virág: *Apám könyve*.

³ Féja Géza: *A Márciusi Front hiteles története*. *Magyar Út*, 1941. április 10.

⁴ Illyés Gyula levele Fülep Lajoshoz. MTA Kézirattára, Ms 4587/245–294.

⁵ Németh László: *Debreceni Káté*. (1933) In: *A minőség forradalma*. Magyar Élet kiadása, (1940) IV. kötet 12–13.

⁶ A levelet ld. OL. K. 429. 4. cs. 1.d. 1933. Idézi: Lackó Miklós: *Válságok és választások*. Gondolat, 1975. 70–72.

⁷ Németh László levele Fülep Lajosnak, 1934. június 15. In: *Németh László élete levelekben*. 190.

⁸ Kozma Miklós: *Közéleti mozaik*. Szabadelőadás a Gyöngyösi Irodalmi Társaság 1941. március 18-iki ülésén. Ungvár, 1941.

⁹ Németh László: *Kozma Miklós. Híd*, 1941. december 16.

¹⁰ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek, 1929–1945*. Szépirodalmi, 1986. 70.

¹¹ Beszélgetés Illyés Gyulával, a harcos költővel és az „Oroszország” írójával, aki ma is a pipacsos búzamezöt találja a legszebbnek. *Brassói Lapok*, 1935. május 19. 10–11.

¹² Ignotus előadásának címe: *Öncsonkított irodalom*. Megjelent 1935 októberében a *Szocializmusban*, Az „Új Szellemi Front körül” címmel.

¹³ Szabó Lőrinc: *Vers és valóság*. Magvető, 1990. I. 538.

¹⁴ Szabó Lőrinc: „Jobb” és „bal” és a reformok. Hozzászólás az Új Szellemi Front vitájához. *Magyarország*, 1935. április 26. 3.

¹⁵ Illyés i. m. 77.

¹⁶ Illyés uo.

¹⁷ Illyés i. m. 81.

¹⁸ Illyés i. m. 81.

¹⁹ Illyés i. m. 88.

²⁰ Fejtő Ferenc: *A magyar irodalom és a magyarság*. Szép Szó, 1937. június In: *Szép Szóval*. Nyilvánosság Klub – Századvég, 1992. 21.

²¹ Szabó Lőrinc: „Jobb” és „bal” és a reformok. *Magyarország*, 1935. április 26. 3.o. In: *JAÖM*. III. kötet, Akadémiai, 1958. 387–389.

²² *Cobden*, 1937. december, 318–319.

²³ Fejtő Ferenc: *Érzelmes utazás*. Pantheon kiadás é. n. [1937] 203–208.; illetve: Fejtő Ferenc: *Érzelmes utazás*. Magvető, 1989. 215–220.

²⁴ *Cobden*, 1937. december, 323.

²⁵ *Cobden*, 1937. június, 198.

²⁶ *Cobden*, 1937. augusztus, 240.

²⁷ Feja Géza: *Oldaldogmatika. Az Író beleszól*, 1937. június

²⁸ Matolcsy Mátyás *Cobden*, 1937. június, 247–248.

²⁹ *Cobden*, 1937. augusztus, 255.

³⁰ Lackó Miklós: *A megrendítő rögeszme*. In: *Szerep és mű*. Gondolat, 1981. 128.

³¹ Sárközi György: *Válasz*. Gondolat, 1936. április–május. 161.

³² Kovács Imre: *Levelek a Márciusi Frontról*. III. levél: A program. *Magyar Nemzet*, 1941. április 6. In: Kovács Imre: *Népiség, radikalizmus, demokrácia*. Gondolat – Nyilvánosság Klub – Századvég. Bp. 1992. 54.

³³ Hatvany Lajos: *Beszámolás és leszámolás*. *Újság*, 1937. december 25. 58.

³⁴ *Címzett vagy feladó Erdei Ferenc*; *Levelezés köz- és magánügyben*. 1931–1934. Magvető, 1991. 223.

³⁵ Vas István: *Mért vijjog a saskeselyű?* Szépirodalmi, 1981. I. 464.

³⁶ *Kérdések a Válaszról*. Vas Istvánnal beszélget Széchenyi Ágnes. *Kortárs*, 1985/6. In: Vas István: *Igen is, nem is*. Szépirodalmi, 1987. 397–398.

³⁷ Nádass József: *A magyar helyzet*. *Munka*, 1932. október. IV. évf. 25. sz. 699.

³⁸ *Kérdések a Válaszról*. I. m. 398.

³⁹ Vas István: *Levél egy szocialistához*. *Válasz*, 1935/7–8. 443. Fejtő cikkének címe: *Rapszodikus elmélkedés Babits „Amor Sanctus”-a fölött*. Gondolat, 1935/1.

⁴⁰ Vas István i. m. 447.

⁴¹ Vas István: *Levél egy szocialistához*. *Válasz*, 1935/3. 214.

⁴² Vas István i. m. 1935/12. 729–730.

⁴³ Ennek szép emberi dokumentuma Szántó Zoltán emlékirata. *Kritika*, 1984/7. 15–18.

⁴⁴ Vas István i. m. 1935/12. 731–732.

⁴⁵ Vas István uo. 728.

⁴⁶ Vas István i. m. *Válasz*, 1936/7–8. 426–427.

⁴⁷ Idézi Borsányi György: *Kun Béla* c. monográfiájában. Kossuth, 1979. 384.

⁴⁸ Vas István i. m. *Válasz*, 1936/10. 566.

⁴⁹ Vas István i. m. *Válasz*, 1936/10. 567.

⁵⁰ Vas István i. m. *Válasz*, 1936/7–8. 422.

⁵¹ Vas István i. m. *Válasz*, 1936/10. 570.

⁵² Mannheim Károly levele Fülephez, 1937. szeptember 21. *Fülep Lajos levelezése* III. MTA, 1995. 568.

⁵³ Ignotus Pál levele Fülephez, 1937. november 16. I. m. 586–588.

⁵⁴ Ignotus Pál levele Fülep Lajoshoz, 1937. december 23. I. m. 591–592.

⁵⁵ Vas István idézi fel már hivatkozott emlékiratában, hogy a *Pusztulás*-vitában a jobboldali újságírók egy része örömmel fogadta az Illyés-tanulmányt. „Az ujjongást főleg az váltotta ki, hogy a legtehetségesebb fiatal költő Nyugatról – és ez mi mindent jelentett, az avantgardizmustól a folyóiratig (amelyben mellesleg a cikk megjelent!) – visszatért a magyarsághoz, és szakított a várossal: Budapestnek azzal az idegen szellemével, amely pedig őt is megpróbálta magához bilincselni...” I. m. 125

⁵⁶ Illyés is írt naplójegyzeteiben Imrédyvel és Kozma Miklóssal való találkozásairól, tőle idézzük a Németh Lászlóra vonatkozó jelzöt is. In: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Szépirodalmi, 1986. 121–130., ill. 90.

⁵⁷ Kovács Imre: *Vég vagy kezdet? Magyar Nemzet*, 1941. április 13. ill. *Szobok és viharmadarak* uo. 1941. december 28. In: uő. *Népiség, radikalizmus, demokrácia*. Gondolat – Nyilvánosság Klub – Századvég, 1992. 37. és 52.

⁵⁸ Féja Géza: *Magyar parasztpártot! Válasz*, 1936/1. 1–3.

⁵⁹ Veres Péter: *Legyen-e magyar parasztpárt? Válasz*, 1936/3. 139–145.

⁶⁰ Erdei Ferenc: *A szabadság politikája. Válasz*, 1937/12. 717–721.

⁶¹ Milotay István: *Népi válság, népi Magyarország. Új Magyarság*, 1943. január 31. és május 23. között 26 folytatásban.

⁶² A *Marxizmus és népiesség* első változatát 1938-ban Prágában fejezte be Révai József, a kéziratot Párizsból Losonczy Géza csempészte haza. Itthon illegálisan terjesztették – Fehér Lajos emlékezése szerint Donáth Ferenc, Friss István, Erdei és Féja is olvasták –, majd 1943-ban cenzúraképpé átdolgozva, az idézett címmel Kállai nevében jelent meg. Az 1938-as kézirat hazaérkezve Révai átdolgozta, így jelent meg 1945 decemberében. Az 1938-as eredetinek tekinthető, gépett, de Révai kézlírásával javított példányt az MTA kézirattára őrzi. – Hársfalvi Péter: *Révai József: Marxizmus és népiesség. Történelmi Szemle*, 1981. 651.

⁶³ Lackó Miklós: *Révai problémák*. In: *Válságok és választások*. Gondolat, 1975. 274.

⁶⁴ Kállai Gyula (Révai József): *Népiség, demokrácia, szocializmus*. Bp. 1943. 74–75.

⁶⁵ Kállai (Révai) i. m. 26. és 59.

⁶⁶ Uo. 59. és 11.

⁶⁷ Uo. 121–122.

⁶⁸ Uo. 124.

⁶⁹ Uo. 105.

⁷⁰ *Mit kíván a magyar nép*. A Márciusi Front programja. *Válasz*, 1938/3. 121–127.

⁷¹ Kállai (Révai) i. m. 105–106.

⁷² Veres Péter: *Az író politikája*. Márciusi Front és népi irodalom. *Magyar Csillag*, 1944/1. 7–16.

⁷³ Uo. 7.

⁷⁴ Milotay István: *Népi válság, népi Magyarország, Új Magyarság*, 1943. január 31. 1.

⁷⁵ Milotay i. m. V. folytatás: *A népi azonosulás*. 1943. február 21. 2.

⁷⁶ Milotay i. m. XI. fejezet: *Dózsa és Tánctics nyomain*. 1943. március 21. 1.

⁷⁷ Milotay i. m. XV. fejezet: *A „falukutatók”*. 1943. április 25. 2.

⁷⁸ Milotay i. m. XIX. fejezet: *A nacionalista-szocializmus*. 1943. április 25. 2.

⁷⁹ Milotay i. m. XXIV. fejezet: *A szovjet, mint életminta*. 1943. május 16. 2.

⁸⁰ Milotay i. m. XXV. fejezet: *Zárószó*. 1943. május 23. 1.

„A feladatok biztosítják a folyóirat magyar jellegét”

¹ Illyés Gyula: *Pap Károly: Zsidó sebek és bűnök*. *Nyugat*, 1935. július, 37.

² Vas István: i. m. 127.

³ Németh László: *Ember és szerep*. *Kalangya*, 1934/1.

⁴ Németh László levele Gulyás Pálhoz, 1934. jan. 6. In: *Egy barátság levelekben*. Petőfi Irodalmi Múzeum, 1990. 62.

⁵ Gulyás levele Németh Lászlóhoz, 1934. jan. 16. I. m. 63.

⁶ Gulyás levele Németh Lászlóhoz, 1934. jan. 18. I. m. 64.

⁷ Németh László levele Gulyáshoz, 1934. jan. 23. I. m. 67.

⁸ Németh László Levele Gulyáshoz, 1934. febr. 8. I. m. 70.

⁹ Németh László levele Gulyáshoz, 1934. febr. 13. I. m. 72.

¹⁰ Uo.

¹¹ Németh László: *Ember és szerep*. *Kalangya*, 1934. 45–46. (Az életműsorozat *Homályból homályba* c. kötete tartalmazza az *Ember és szerep* c. önéletrajzot, de az idézett passzus abban már nincs benne.)

¹² Ignotus: *A Nyugat útja*. In: *Ignotus válogatott írásai*, Szépirodalmi, 1969. 691.

¹³ Lackó Miklós: *Egy szerep története*. In: *Szerep és mű*. Gondolat, 1981, 185.

¹⁴ Lackó Miklós elemzi részletesen, hogy a népi mozgalom első jelentkezése idején Németh Lászlónak sem állt rendelkezésére más, többé-kevésbé koherens társadalmi szemlélet, mint Szabó Dezsőé. (I. m. 175.) Ezzel összefüggésben is elemzi a zsidókérdést oly gyakran Németh László. Például: *Faj és irodalom* (1927); *Költő és mecénás*. *Ady és Hatvany levélváltása* (1927); *Babits Mihály: Halálfiái* (1927). In: *Készülődés I–II*. Magyar Élet Kiadása, 1941.

¹⁵ Idézi Lackó Miklós i. m. 184.

¹⁶ Vas István i. m. 127.

¹⁷ Más értelmiségi foglalkozások arányszámai a megfelelő időpontokban: orvosok 59–48–40%; ügyvédek: 61–57–56%; gyógyszerészek és patikatulajdonosok: 33–36–26%; színészek: 31–28–30%; magánmérnökök: 44–41–36%. Az állami tisztviselők és díjnökök között mindössze 5–5–1.5% az arányuk. Egyetemi és főiskolai tanárookra csak országos adat létezik: 4–5–0.5%. Forrás: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. MTA Filozófiai Intézet, 1970. 193.

¹⁸ Cholnoky László: *A magyar irodalom és a zsidóság*. Mi az igazság? Budapest, Garai Ny. 1920. 7. In: Zeke Gyula: *A nagyvárosi kultúra új formái és a zsidóság*. *Budapesti Negyed*. 1995. nyár.

¹⁹ Gulyás levele Németh Lászlóhoz, 1934. febr. 19. I. m. 75.

²⁰ Uo.

²¹ Gulyás Pál és Debrecen kapcsolatáról bőséges irodalom áll rendelkezésre, mi csak a legjellemzőbbekre hivatkozunk. Kardos László: *Debreceni levelek*.

Kortárs, 1973/8. 1291–1296.; Kardos László: *Gulyás Pál levele 1944-ből. Kritika*, 1973/4. 15.; Kardos Pál: *Gulyás Pál*. Debreceni Déri Múzeum Évk. 1985. 421–427.; Bakó Endre: *A Debrecen-élmény lírai összegzése. Alföld*, 1985/9. 67–72.; Lisztóczy László: *A költő és barátai. Alföld*, 1984/12. 42–48.; Pomogáts Béla: *Gulyás Pál számvetése Debrecennel. Alföld*, 1976/9. 66–73.

²² Gulyás levele Németh Lászlóhoz, 1934. dec. 3–7. I. m. 118. és 120.

²³ Gulyás levele Németh Lászlóhoz, 1935. jan. 27. I. m. 124.

²⁴ Németh László levele Gulyás Pálhoz, 1934. febr. 8. I. m. 69.

²⁵ Németh László: *A magyar élet antinómiái. Válasz*, 1934. 126.

²⁶ Idézetek a *Kalangya*-beli Németh László-közlés vitájából: *Ignotus: Az idők mögül (Magyar Hírlap*, 1934. május 13.): „...a magyar zsidók esete inkább olyan, mint a cipszereké, a tulajadnai sváboké, a budai németeké: az Irányiaké és Kerényieké, a Hunfalvyaké és Böhm Károlyké, a Lehr Albertoké, Péterfy Jenőké s Riedl Frigyeské. (Nem szólva a szász Heltai Gáspárról és a Nürnbergből a szászokhoz származott Hallerek közül Jánosról, a diplomatáról és íróról, kinek Hármass históriáját szintén nehéz volna kisémmizni a magyar irodalom legmagyarából.) Ha azoknak Németh László nem akar utólag körműkre koppintani, amiért hozzá mertek érni magyar politikához, magyar költészethez, magyar filozófiához, s értékelő ujjal nyúltak Aranyhoz meg Petőfihez meg Jókaihoz: akkor mi következetességgel bélyegzi könnyelműségnek, ha húsz éven át zsidó származásra bízták rá a magyar tehetségekbe szóló sors magyarázatát? Érteni, mellestleg mondva, ezt nem értem teljesen, a »tehetségekbe szóló sors magyarázatát« – de ha van értelme és nem sajtóhiba, akkor már azért is hamis, mert ilyesmit hiába bíznának valakire, mint számadóra a birkát: ez ráhárul az emberére, mert arra való és megállja benne helyét.»

Hatvany Lajos: A szellem különítményesei (Újság, 1934. május 27.): „Debrecenből hozza a posta az új írói nemzedék folyóiratát, melynek programjában olvasom, hogy a magyar nyelvterület szellemi mozgalmait akarja egyesíteni. S mégis, e folyóirat egyik szerkesztője nemrégiben cikket írt, melyben az árja-paragrafust ki akarja terjeszteni a magyar irodalomra is. (...) Németh László, ha az írók neveit sohasem hallotta volna, pusztán írásaik zamatja után, faj és felekezet szerint, el tudná-e bizonnyal különböztetni az árja s nem árja zsrnalizmusnak jó és rossziszemű frázisait? Aligha. (...) Aminthogy a latifundiumok országának társadalma számára a Régi Magyarország árja íróján, Grünwald Bélán kívül senki sem adott több gondolkodnivalót, mint a Magyar jobbagység történetének nem-árja historikusa, Acsády Ignác. (...) Amennyire Németh László eddigi működését maga szerkesztette, írta, kiadta folyóiratából, a Tanuból ismerem, ő bizonyára mást ért magyar kötelesség alatt. Mert nemzeti radikális kitéjében olvasom a fölöttébb szimpatikus programpontot: Át kell építenünk társadalmunk hatalmi struktúráját, hogy a gerinc megint a test középvonalába kerüljön, s olyan vezető réteget kell

uralomra juttatnunk, melynek tudomása van a testről és helyzetéről. Szóval Németh László szerint az a magyarul író teljesít magyar kötelességet, aki a vezető réteget kicserélni igyekszik. Ami pedig e program keresztülvitelében a faji gondolat szerepét illeti, fölveti a kérdést, hogy föl kell-e rá esküdnünk, s a következőkben adja türelmes és humánus válaszát: Ha a faj embertani fogalom: nem. Ha erkölcsi: igen. A népet többnyire tökéletlenül fedő élettani változat: nem lehet eszmény, a nép jobbsorsához illő magatartás: igen. (...) Honnét és hogyan értsem a Németh László-féle új humanizmusnak embertelen ellentmondásait? A barbárságnak és a műveltségnek e különös keverékét? A társadalmi problémáknak áldozattal járó megoldása elől megoldhatatlan faji problémákba menekülő vaskalapos antiszemitizmussal szemben a kor összes társadalmi problémáinak megoldását sürgető, s mégis a legközépkoribb faji harcot kihívó fából vaskarikát, a progresszív antiszemitizmust? Lehet-e, hogy Németh hiába olvasta Bendát, Ortegát, Chestertont s korunk egyéb gondolkodóit, még mindig első mesterének, a kőtyagos Szabó Dezsőnek hatása alatt áll? (...) Mint magamfajtaéhoz illik, őtestamentumi hasonlattal kell élnem, hogy a Németh László-féle sokrétegű lelkekben az útszéli antiszemitizmus és kifinomult humanizmus korszerű egyvelegére rávilágítsak – Izsákkal, ki mondá: Jákob hangja, de Ézsau szőrös keze –, mondom, hogy: Plátó arca, de a különítményes keze.”

Németh László: Egy különítményes vallomása (Budapesti Hírlap, 1934. jún. 17. és *Tanu*, 1934/9.): „A zsidó érzékenység mint végtelen háló futja be az országot, ha egy helyen megütik, az egész hálózat csörög, reszket, vonaglik. Ma különösen. Aki ennek a hálónak az ura, annak hatalmas eszköz van a kezében, hogy sérelmeit megbosszulja. Ezek az urak részben személyes bosszúból, részben hatalmi okokból rázták meg a hálót, azzal a jól bevált kétszínűséggel, amellyel »üldözöttek« szokták nálunk az »üldözötteket« proskribálni. Csak mellestleg jegyzem meg, hogy Hatvany cikke nyomán a könyvnapról folyóirataim nyomtalanul eltűntek. (...) Én elsősorban e csaták nem zsidó nézőit figyelmeztetem, hogy ne azonosítsák Hatvanyékat a zsidósággal. Szomorú volna, ha az a fajgyűlölet, amelyet ők szítanak humanista álcájuk alatt, hátunk mögött megint indulatba borítaná az ifjúságot, vagy éppen a mi szemünk előtt mosná össze a zsidóságot. (...) A magyarországi zsidóságnak három fő típusa van. Az egyik maga is idegennek érzi itt magát. Népe múltjába merül, sorsát felszívja ez a hateraz esztendő sors, s az országot, melyben él, úgy tekint, mint új fedelet a hosszú bolyongás egyéb fedelei után. Ez a típus, melynek legkiválóbb irodalmi kifejezője Pap Károly, egyenes és tisztelteméltó. Épp zsidók ellen sokszor védtem is. (...) A második zsidó típus kilépett ebből az ősi népi sorsból, s lojálisan közelít a közösséghez, melybe születés vagy véletlen vezette. Alkalmazkodni iparkodik legjobb hagyományához, s gazdagítani törekszik ezt a hagyományt színekkel és szempontokkal, amelyeknek a beszövésére őt alkata képessé teszi. Mivel irodalomtörténete (a legjobb magyar irodalom-

történet eddig) épp most jelent meg, tegyük meg e típus irodalmi képviselőjévé Szerb Antalt. A harmadik típus a Hatvany Lajosoké. Ezek arra emlékeznek, amikor még a műveltség zsidó privilégium volt Magyarországon, s a változott viszonyokon azt az időt követelik, amikor ők voltak itt az egyetlen »új nemesség«, mely egyenkint s külön hűségnyilatkozatok ellenében fogadta be a magyarság menekült-kiválóbbsait. Ennek a rétegnek egyszer már kezében volt az ország, s most a fogát csikorgatja, hogy kiszalajtottta. Csak egyszer kerüljünk még felül, sziszegi ez a »shylocki« zsidóság, s mi, akik önállóan, de senkit sem bántva próbáltunk itt minden néposztály érdekében frók lenni, tőlük tanuljuk meg, mint ez az eset is bizonyítja, hogy mi a humanista inkvizíció. (...) Aki a magyar közvéleményt ismeri, tudja, hogy a lelkekben rég kialakult egy harmadik oldal, amely jobbra és balra egyforma undorral tekint, s a kettőt együtt akarja elsöpörni. Hatalma egyelőre nincs ennek a harmadik oldalnak, de ha megindul a közhangulat színvallása, jobb és bal olyan pörén maradnak előtte, hogy mindenki csodálkozni fog, hogy uralkodhatott ez a néhány csoré ember annyiakon. Illyés Gyula dunántúli mozgalma sosem verhetett volna ekkora visszhangot, ha nem ez a harmadik oldal talál benne első ízben önmagára.”

Hatvany Lajos: Nyílt levél Németh Lászlóhoz (Századunk, 1934. május-június): „Mert fájdalom, úgy látszik, még azzal a kockázatos állítással is igazam volt, hogy Németh László éppúgy, mint Ludendorff és Hitler, hisz a nagy zsidó világösszeesküvés dajkameséiben, amelynek forrása tudvalevőleg a Cion bölcsői című pamflet. Ha ugyanis nem ebből a sületlen röpiratból merítené a zsidókról való tudományát, akkor bizonyára szégyellné, még csak mellékesen is, de annál nagyobb nyomatékkal leírni, hogy: »Hatvany cikke nyomán a könyvnapon folyóirataim nyomtalanul eltűntek.« (...) Németh László azt is állítja, hogy sérelmem gyűlöletében annyit akarok ártani a mai tehetségeknek, mint amennyit Adyéknek használtam. Én ugyan nem tudom, mit használtam Adyéknek, csak annyit tudok, hogy nem ártok vele senkinek a maiak közül, ha semmi esetre sem akarom elfogadni Németh László s egynémely társainak monománikus diktátumát, s nem engedem magamat régi meg új nem-árja kollégáimmal a zsidók számára kijelölt szellemi gettóba szoríttatni. (...) Németh László azt állítja, hogy Ady, Babits, Móricz, Tóth Árpád, Kosztolányi szelleme nem azonos Ignotuséval. Valóban nem az. De bizonyára Adyé sem az Ady költészetét hamis féltéssel félremagyarázó Babitséval, vagy pedig éppenséggel kajánul revidiálós Kosztolányiéval. Igaz, hogy Ady sem volt igazságos sem Babits, sem Kosztolányi iránt... s mindannyiok megértésére talán mégiscsak az az Ignotus volt legalkalmasabb, akiről Németh László azt írja, hogy erre a megértésre: érzéskincse, tapasztalata s képessége miatt alkalmatlan volt. (...) S éppenséggel Illyés Gyula sokat emlegetett dunántúli cikkében elégtétellel ismertem fel a régi Társadalomtudományi Társaság és a Huszadik Század körének újságírói lendülettel feltálatl hagyatékát. Mert a Huszadik Századnak

és Nyugatnak szociális kérdések iránt érdeklődő írói már harminc év előtt tudták, hogy latifundia Roman perdidere. Nem érzek magamban féltékeny megmozdulást, ha látom az új nemzedéket, amint a maga módján újra felfedezi a régi igazságokat, amelyeket legfőleg csak az különböztet meg a századelejtektől, hogy amazok fajtára való tekintet nélkül, egész általánosságban a népnek, emezek ellenben mindenekelőtt a magyar népnek főlzabadtására törekedtek illetve törekednek. (...) Németh László (...) ha ugyan jóhiszemű, aligha fogja a bosszú sziszegését hallgatni abban a programszerű elhatározásban, hogy ezentúl eleve visszhangtalanlanságra kárhoztatott irodalomtörténeti kutatásoknak akarok élni. Közéleti szereplésem tehát csupán annyi lehet, hogy a magyar irodalom szolgálatának lehetőségét, származásom miatt, nem engedem elvitatni. *Emlékeimhez, illetve hajdani tiszta szándékaim emlékeihez is jogot formálok a magam remetezugában, s amíg van bennem szusz, protestálok, valahányszor azokat be nem avatottak félremagyarázzák.* (...) S ha mégis ezenfelül egy vágyami maradt, hát bizonyára nem a magam, hanem a magyarság érdekében, csakis az, hogy ezeknek az eszméknek ne csupán mai zürzavaros, hanem tisztult szellemű hirdetői is akadjanak. Nem szeretnék lemondani a reményről, hogy Németh és Illyés, ki-ki a maga módján, előbb-utóbb át fognak esni a tisztulásnak e folyamatán.”

²⁷ Vas István i. m. 127.

²⁸ Németh László: *A magyar élet antinómái. Válasz*, 1934/2. 117–135.

²⁹ Kardos Pál: *Zsidó válasz. Válasz*, 1934/2. 153–157.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² Radnóti Sándor: „*Most hirtelen téli mesék rémei kielevenednek.*” Széchenyi Ágnes beszélgetése Radnóti Sándorral. *Kritika*, 1992/6.

³³ Pap Károly: *Zsidó sebek és bűnök*. Vitairat. Különös tekintettel Magyarországra. Bp. 1935. 72.

³⁴ Lackó Miklós: *Az Új Szellemi Front történetéhez*. In: *Válságok és választások*. Gondolat, 1975. 105.

³⁵ Idézi Lackó Miklós i. m. 163.

³⁶ Móricz Zsigmond: *Jobb mint otthon*. *Pesti Napló*, 1934. 123–186. számokban.

³⁷ Pap Károly i. m. 72.

³⁸ Lackó Miklós i. m. 108.

³⁹ Illyés Gyula i. m. 37–41.

⁴⁰ Németh László: *Két nép. Válasz*, 1935/10. 589–597.

⁴¹ Uo. 595.

⁴² Uo. 597.

⁴³ Uo. 590.

⁴⁴ Radnóti Sándor i. m. 7. Az interjút a populizmus definíciójával kezdtük, azal a kérdéssel, hogy népiek helyett miért használja Radnóti a populisták kifejezést. „Azért kezdtem használni, hogy hangsúlyozzam ideológiai irányzat-jellegét, amelyet magyar megfelelője érzelmi és moralizáló elemekkel eltakar. Szakítani akartam azzal a katyvasszal, mely a »népi« szót először a parasztival azonosítja, majd a kizárás terhe mellett kiterjeszti minden magyarra. (...) A populizmus egy-séges karaktert tulajdonít a népnek. Individumnak tekinti, kutatható kifejezési formákkal, amelyekből visszakövetkeztethető jelleme. (...) A népnek nevezett individuum, ez a metafora testet ölt, pontosabban keresi testet öltetésének lehetőségeit, azokat, akik megszemélyesíthetik. Azokat, akik nem a maguk, hanem a képviselte nép nevében beszélhetnek.”

⁴⁵ Kardos Pál: *Legyen-e magyar zsidóság? Válasz*, 1935/10. 597–603.

⁴⁶ Uo. 598.

⁴⁷ Uo. 598.

⁴⁸ Uo. 600.

⁴⁹ Uo. 600.

⁵⁰ Illyés Gyula i. m. 37.

⁵¹ Radnóti Miklós: *Hajnal. Válasz*, 1935/3. 212; *Július, Napló Déltől estig. uo.* 1935/9. 510–513; *Egy eszkimó a halálra gondol. Uo.* 1936/3. 146.

⁵² Radnóti Miklós: *Napló*. Magvető, 1989. 54.

⁵³ Vas István: *Nagyszülőök* (vers, 1944); Radnóti Miklós naplójegyzete 1942. május 17-én. I. m. 209.

⁵⁴ Pap Károly: *Három csók. Válasz*, 1935/10. 582–588.

⁵⁵ Kardos Pál: *Zsidó válasz*. I. m. 156.

⁵⁶ Vas István: *Miért vijjog a saskeselyű* II. 285–287.

⁵⁷ Utolsó évtizedében együtt, egyidőben jártam Vasékkal Szigligetre, a Szent István játszótársulat legifjabb, új tagjaként. Rendszeresen tartottunk összevont névnapi ünnepséget (Piroska, Ágnes, Balázs – Szántó, Nemes Nagy, Lengyel), úgynevezett „falvédő estet.” Ezeket a társaság indulóiként számontartott *Manuélát*, *Weisz Adélt*, *Jánosi és Vojta* című városi, zsidós vagy zsidó folklórdalokat énekeltük. Vas István az egyik legodaadóbb, a produkciót legjobban élvező hallgatónk volt.

⁵⁸ Pesti Ernő statisztikai adatai. In: *Az Est-lapok repertórium*a (1920–1924). PIM, 1982. XII.

⁵⁹ Féja Géza: *Márciusi Front. Válasz*, 1937/6. 331–332.

⁶⁰ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek*. 84.

⁶¹ *A Márciusi Front kiáltványa. Válasz*, 1937/11. 697–698.

⁶² Németh László levele Gulyás Pálhoz, 1938. május 8–9. I. m. 134–135.

⁶³ Németh László levele Gulyás Pálhoz, 1938. jún. 11. I. m. 153.

⁶⁴ Tatay Sándor: *Nyugat, Válasz, Kelet Népe. Magyar Élet*, 1938. július

⁶⁵ Kodolányi János: *Válasz. Uo.* augusztus

⁶⁶ Tatay Sándor: *Viszontválasz. Uo.*

⁶⁷ Lackó Miklós: *Harmadik nemzedék*. In: *Korszellem és tudomány*. Gondolat, 1988. 332.

⁶⁸ Lackó Miklós: *Zsidók a budapesti irodalomban, 1890–1930. Budapesti Negyed*, 1995. nyár, 120.

⁶⁹ Sárközi Márta gépiratos visszaemlékezése. OSZK Kézirattár 17. Fond.

„... ideje lejárt”.

¹ Az „illetékesek” fordulat, ami aztán egy írói-szociográfusi magatartás jelzőjévé vált, Szabó Zoltán *A tardi helyzet* c. művének a címlapján szerepel, a grafikai megoldás része. (Az „illetékeseknek – sürgős elintézésre” áll a könyv borítóján.) Erdei Ferenc írta róla a már idézett, *A szabadság politikája* című tanulmányában: „Amilyen szép írói formula Szabó Zoltán könyvének címlapja, ajánlván az »illetékeseknek« a tardi nyomorúság föltárását segítés végett, éppolyan politikátlan cselekedet. Arra a segítségre, amelyet ő kíván (...) a politikai mozgalom az illetékes...”

² Kerék Mihály: *Új Mohács felé? Válasz*, 1937/7–8. 401–408.

³ Veres Péter: *A magyar társadalom válsága az új magyar irodalomban. Válasz*, 1937/12. 729.

⁴ Uo. 731.

⁵ Szabó Zoltán: *A magyar ifjúság mozgalmi 1935/3. 196–207. És 1935/4. 279–285.; A politika betörése 1935/5–6. 365–371.; Középosztály és magyarság 1935/7. 456–463.; A „nemzedék” körül 1935/10. 607–610.; Társadalomkutatás 1935/11. 671–675.; Ezek a sajtószemlék nemcsak az irodalmi orgánumokat figyelik, s értékük, hogy a bő idézetanyag mellett értelmezéseket is ad hozzá Szabó Zoltán, felhívja a figyelmet a belső összecsengésekre, vitákra is.*

⁶ Pl. Darvas József: *Egy parasztcsalád történetét IV–VII. 1938/1, 2, 3, 4. 36–43., 106–112., 153–160., 229–234.; előzménye az 1937-es évfolyamban.*

⁷ *Mit kíván a magyar nép? (A Márciusi Front programja). Válasz*, 1938/3. 121–127.

⁸ A *Válasz* nem mindig tudott honoráriumot fizetni, sőt, inkább nem fizetett. Sárközi Kecskemét melletti kis földjét is eladta, hogy tömni tudja a lyukakat. Sárközi levele Gulyás Pálhoz, 1938. jan. I. m. 119.

⁹ Sárközi György levele Gulyás Pálhoz, 1938. május 21-én. Petőfi Irodalmi Múzeum V. 4324/208/29.

¹⁰ Féja Géza kritikája 1936 áprilisban jelent meg, *Kelet hírvivője és őrzője* 26–28.; előzménye a Németh Lászlóról írt *Vádló és vádlott* című írás uo. 1936/3. 1–5.

¹¹ Ormán János: *Németh László: Alsóvárosi búcsú. Kelet Népe*, 1939. I. 132.

¹² Féja Géza: *Magyar vízvázlatzó. Kelet Népe*, 1939/9. 10.

¹³ Németh László levele Gulyás Pálhoz, 1938. jun. 15–én. I. m. 154.

¹⁴ Gulyás Pál levele Németh Lászlóhoz. 1938. jun. 17. (?). I. m. 156.

¹⁵ Illyés Gyula: *Első állomás. Magyar Csillag*, 1942. In: *Itt élned kell. II. Szépirodalmi*, 1976. 180.

¹⁶ Sárközi György levele Gulyás Pálhoz, 1938. jan. 15. I. m. 121–122.

¹⁷ Szerb Antal levele Szegi Pálhoz, Bp. 1942. aug. 14. Szegi Pál hagyatéka. Kiss Ferenc magántulajdona.

¹⁸ Illyés i. m. 183.